

123
4

अथ

“खण्डनोद्धारः”

वाचस्पतिमिश्रप्रणीतः ।

Khandaoddhar

8 123
4

925

123
4

शेवडनोधारप्रारंभः क्रियते ॐ

✓
✓

खंदा
१

जोधिघोराय नमः ॥ ५ ॥ अगोरगोयान्महतोमहीयानेकः पुमातिश्वजतीनलत्रिः । जगत्प्रसूतिस्त्रिभंगवीजमस्माकंमंतः करणो
चकास्क १ ॥ आनेराद्वयवादिनीश्रुतिरपित्रसेवमकापतेतास्मिन्नेवजगोभवन्तिजगतांचेतांसिमायामुयिनिर्वाणप्रतिभूविस्म
भजतामाभीरदारप्रियंवदेस्वात्मकचित्प्रकाशममलंतनिधिंकारंमहः २ ॥ हीराक्षेस्तिदिदानंनिदशयोरियदिप्रोत्तसद्गिरि
भंगीभंगीकुर्वेत्कदाहोस्त्रिभुवनजननीबीजयानममौलिः देवः पायादयायाकुशुमशरयोरंभसंजातभावः सुघः स्विघ
त्ररेणस्मितकमलमुखादहानः करेण ३ ॥ तर्ककात्तारचारिणः सवलन्तिप्रापशोगिरः तत्समादधतिप्राप्ताएवधर्मे स
नातनः ४ ॥ रवंदनमुदंउमभूदुषर्पेपरिकल्पनासदस्त्रेणातन्मलमुदमतिनावाचस्पतिनानिरस्पतेसम्पू अथकयापाक
दिनो ॥ निषममेतादृशमन्यत्रेयस्त्रमाणादयः सर्वतंत्रासिद्धान्तपासिद्धाः पदार्थाः सत्रांतिकयुक्ताभ्यामभ्युपेयंतदपरे
शौलमन्त्रैः तथाहिः प्रमाणादीनां सत्त्वंपदभ्युपेयंकथकेनतत्कस्यहेतोः किंनदनभ्युपगच्छंद्वावातां ॥ अदिभ्यातदभ्यु
पगमनियतस्यवप्यितहारस्यप्रवर्त्तेपितुमशक्यत्वात् ॥ उततत्कत्रेववाग्यवहारहेतुत्वात् ॥ उतलोकसिद्धत्वात् ॥ अथवात

राम

१

ॐ दनमुपगमस्यतत्त्वनिर्माणविजयातिमंजकलादिति। अत्र यद्यपि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमनिपतत्वं तदेतदनुकूलं तथास्तेन लो-
 कसिद्धत्वं तदधीनफलकत्वं चेति च नुपपन्नमप्यविद्वदिति विकल्पीनकल्पतेः तथापि पुराकाराभिप्रायेण विकल्परदं वा पुरस्क-
 र्यतश्चामन्यसरदं वेति। ननु तथापि न्यजे विकल्पः सर्वपुरस्कारस्य स्यापि विकल्पनीयत्वादिति चेन्न न एकेकसंज्ञनेनैकसर्व-
 खजेनेति द्वौ तस्यार्थतः खड्गितत्वेन एव नुपपन्नासादिति। अत्र नाद्यद्वितीयो वेदातिमाध्यमकत्वात् कवागव्यवहारस्य ते-
 न विनापि सत्त्वात् न नतीयः लोको हि प्रमाणात्ता वा होकादिवो। अत्र नाद्यः प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः प्रमाणादिव्यवहारसिद्ध-
 रस्य स्यापि विचार्यत्वात् नापरः तद्व्यवहारस्य परी संकेरणीतनां स्यः समयवंधेनैव कलानतिप्रसंगादिति खड्गने। अत्र प्रा-
 वः अलीकाये सरेलक्षणापमात्रमेवेह सत्त्वाविवक्षितं तच्च प्रमाणादिवस्तुत्वरमेव। अस्तु वा अवाध्यत्वादिकं सत्त्वधर्मध-
 र्मि लोम्ये पाभेदोपगमात् तदवधारणमेव तदभ्युपगमः। अथ सर्वदिष्टेः संदेसात् सत्त्वादृष्टेः अवाध्यामिचारादवाध्यातं
 पुरवधारणमिति चेन्न न पस्यादिवस्तुनोपावन्तः परीस्मात्प्रकारलोके प्रतीतास्मावदिः परोऽप्यमातोतस्मिन् वस्तुनि चेद-

६८

प

हा

खं. द्वा.
२

यथा मागेनावसीयते तदा तद्वाधितमवाप्नोते तद्दशमेव च वित्तानं लौकिकैः प्रमेति तत्करणमेव प्रमाणा मिति तद्विषय एव च प्रमे
प्रमिति गीयते तस्मादस्ति प्रमाणा हीनां सत्त्व चाभ्युपगम प्रेति तदिनाभ्युपगम्यते यत्प्रतीयत एव न यथा स बुद्ध्यादि प्रतीतमपि
वावाध्यते यथा देहात्मत्वादि उपाधि पुरस्सरमवेवा प्रतीयते यथा कुंकुमा उरात्तदानीति प्रमाणादि नैवमिति न च तद्द
हति प्रमाणाप्यसंशयादर्थपर्यन्तमनवधारणं प्रवृत्ति सामर्थ्यादिना ज्ञान प्रमाणाप्यवधारणं संभवान्न न च प्रतीतमपि प्र
माणादिकमौत्तरकालिकवाधप्रतिसंधानेन त्याज्यं आसंसारं सारं वाधानवतारान्न तद्दशवाधस्यापोदानी निष्वापका
भावात् शंकापिश्याच्चातिदौर्बल्येना किंचित्करत्वात् त्वयापि च व्यवहारदशायां सर्वलोकसिद्धस्यैव वर्त्तने नुसन्नेत्यत्वा
त् अतएवानुमाने वैरिणां वार्तिकप्रत्यनुमानप्रयोगं कुर्वीत न चार्थोक्तैरवधीयते तत्प्रयोगस्य लोके के हेतुप्रमाणाद्यन
नुमतत्वस्य बाधोपत्त्यात् प्रत्युत व्यवहारदशायां लौकिकं प्रमाणं जहदुपगम्यत एव भवति नापि प्रयंचमिथाद्वावर्त्तनेन प्र
माणादेरसत्त्वाभ्युपगमः प्रयंचमिथात् प्रमाणाभावात् न हि प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिः न हितन्मिथात् प्रत्यक्षं मस्तीनाप्यनु

३

राम
२

मानं प्रत्यक्षवाधात् नान्यथागमः विरोधि प्रत्यक्षवाधेन प्रपञ्चमिथ्यात्वश्रुतेरेवान्यपरत्वात् किं प्रचमिथ्यात्वनतावदमाव
 प्रतियोमितं सिद्धसाधनात् नान्यत्प्रमासत्त्वं न होदं प्रमाणां भालिगंतेखसुष्यवत् नान्यपि प्राचीनेः प्रमाणादिसत्ता नो गीक
 तेत्यतोस्माकमचित्तदुष्यगमरतिप्रपञ्चमिथ्यात्वमिति युक्तं अस्युपगमवीजसति प्राचीनान्भ्युपगमस्यानभ्युपगमा
 हेतुत्वात् न हेतुहि गंवरे हेतुना वरणीयत्तमरस्युपहस्यते किंच प्रमाणां स्वाध्विविचारे कथायां वविचारपितुः कथपितुश्च
 निपतोपस्थितिके अज्ञातस्य व्यवहारानंगत्वात् अतएव सर्वेषां लौकिकानां स्वार्थविचारे कथायां वांगत्वात् प्रमाणादिके
 तत्सत्त्वं च सवेतं त्रिसिद्धात् तद्वति न तत्कथासाध्यं न हि तेन मप्येव प्रमाजन्यते तत्तुल्यपि येन तस्य प्रमाकरणात्वं त्वं प्रति साधनी
 पंस्यात् तस्य त्वपि मपि वसमवति कत्वात् एवं च सति प्रमाणां स्वासत्वाभ्युपगमवत्तत्तदसत्ताभिधानमोहालीन्यामि
 धानं वा तन्नं विप्रलम्भकत्वात् तया च प्रमाणादिसत्त्वेपि प्रमाणां कथायां वाच्यमकथायां वेति विकल्पस्यापि क्वावकाशः ११
 तत्सत्त्वस्य सकलव्यवहारेनुमतत्वेन तात्र प्रमाणाभिधानस्यैवानवकाशात् किंच प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्यावद्विचारक

खं. द्वा.

३

ययोः प्रवृत्तिहेतुस्त्वयाचरतेति नैव यदि ते मन्त्रसेतस्य परमबोधहेतुभूतं गगनव्यवहारमन्त्ररेखापि परप्रबोधमिच्छतव्या च विषयगम्य
वहारादपीत्यलमतिपीतपा। नचिपमपि प्रतिबंधुपापव्यतिरेकेफलं भवतीत्यभ्युपगम्यवादिभ्यां प्रवृत्तिं तया कथायां त्वया वा
आश्रयस्याप्रवृत्तितायां कथायां स्वयमपि तथोपगमेन तस्यामुपापव्युत्पादनो विस्तारः। नापदः आपमते जगति तादृ
श्याः कथायां वा संभवात् न त्वया पापसत्वं तदौदास्यं वा समाश्रित्य वादिवादिनौ वा कथायां प्रवृत्तिपतदिति आपमेतमिति
चेत्। हततर्हि त्वयापि नैवापि केषुपदेषु तदौदास्यं तदंगत्वात् उपगम्य प्रवृत्तितायां कथायां प्रमाणासत्त्वात् उपगम्य
गिकायां नाद्यः तत्र तदं मिधाना नौ विस्तारस्य प्रमेव नैवापि केन प्रमाणादेरंगत्वे उपगम्यत। नाश्रयः त्वन्मते जगति ता
दृश्याः कथायां वा संभवात् तस्मात्प्रमाणाद्यनस्य उपगमे कथैव तसंभवस्य मन्त्रकेलिप्रसंगादिसेव स्यात्। नव्यास्त
प्रमाणास्मादिसत्त्वं नैव सभ्युपगच्छन्कथं प्रमाणो न ह्यप्येतन्नेति नाभ्युपेति किंतु तत्रोदास्येन वृत्तिरिति चेत्।
नमस्तदा खं नयत्वा प्रमाणास्मादहं तात् अहं स्पेवं तदसंभवात् न हितत्रोदास्येन दाप्रपते चेति संभवति तस्मा

राम.

३

होदास्याभिधानमसत्त्वाभिधानं विप्रलम्भकवासमिति सांख्यवहारिकेतप्रमाणेन कथयामि नवपारमार्थिकीमपि तस्य स
त्रामभ्युपेक्षितशेषे वाधो दृष्टादिति चेत् किमिदं सांख्यवहारिकं तं अविचारितसुंदरत्वमिति चेत् कुलसतंद्वगतं वाध्य
मानत्वादिति चेत् आत्रोसितीहैवाधकमेव प्रमाणमवाधेदिति न सर्वप्रमाणासिद्धिः । तदपि वाध्यमिति चेत् तदिहैतद्व
धकमेव प्रमाणं न हि वाधेन किंचिद्वाध्यते किं वाधेनैव सर्वमेव वाधकं वाध्यमुभयसिद्धवाध्याविशेषादिति चेत् । इद
मप्यनुमानं वा व्यस्यवाधं वेत्सुभयतः पाशरजुः । तत्र कल्पितानि प्रमाणानि त्वत्कात्पत्रैव रघुगोनुपसर्गानि विलीप
त्रयं दृष्टवानपि सुंदरोपसुंदरदितिकुमरतिचेत् । एवं हि सर्वानि प्रमाणानि च हीत्यावाध्यानीति त्वद्वचनार्थः । सोपि व्या
हृतस्यैवावाध्यातवाध्यात्वेवाध्यासिद्धेः । किन्तु त्रिंशत्किं नष्टि न उपान्नस्य साधनस्यासाधनत्वे उपान्नस्य तुरेव निय
हात् । एतत्सर्वं वाध्यमेव शेषे वाधो दृष्टादिति चेत् आसंसारं तदनुदपातव्यवहारदशोत्तरं वा बोधविषयीति चेत् न
आसंसारं व्यवहारदशापारवसत्वात् तदुदीच्यापि दशाभविष्यतीत्यत्र प्रमाणाभावात् उपनिषदां च तत्प्रमाणात्वात्

खं. दं.
४

प्रिमगानंलयाप्रामाण्यभावस्यमयाचान्यपरत्वस्योपगमात्तशकामात्रस्यचदौर्वत्येनावधकत्वात्तद्व्यवहारदशाया
तावदुपनिषदेवस्वप्रकाशशुद्धबुद्धस्वमावेवस्तरिणदशात्ररभूतेप्रमाणात्तदशास्येनुतदेवस्मिन्नस्वप्रकाशला
दिनिचेत्तदशात्ररेतस्याः कुतोतप्रामाण्यंअंगैवेकत्वादेर्गैवेकत्वाद्वा। नोभौप्रार्थितदानीमापेवोद्युयोपताद्यवगतैर
पनिषदांचसत्तात्तुपनिषज्जन्मवोद्योदिततिलक्षणाःसर्वानिबेचनीयानाविद्याद्वयमहिम्नाप्रादुर्भवतिसरस्वत
रवपवनीरुतस्यवीचिनिचयस्यदस्येनुविलीयतेतस्येवनिवातसिमितस्येवेतिचेत्तत्रभवेदेवंपरिब्रह्मभिन्नोद्योदत
दानस्यात्तस्यपर्यायेकोनास्मेवेतिचेत्तत्रनसाधपिष्यन्तेदिनानात्मानः। पञ्चप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्यकथांगलं
नैपापिकेनतावन्साध्यतेतल्लोदप्रयाकथापांनतावेदंतडिकेनप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेनैवप्रवर्तिततायांसिद्धसाध
नायत्तैःअथतदंगलाभ्युपमेनतदंगलानंगलौदासीत्येनवातेनप्रवर्तिततायांसतिनत्कथात्ररमपितथैवात्त
नोहेपयाकथयाप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्यकथांगलंसाध्यतेताकथातदंगलसिद्धौसत्तांप्रवर्तितरतिसंभवतिःनदानं

राम.
४

साध्यस्यतदातीसिद्धत्वा संभवादिति तनुच्छं कथादितावत्साधनद्वयपरवचनसंदर्भविशेषः। न च साधनाद्यनंगीका
रेतदोदात्तस्य सतादशो वक्तुं शक्नोते तस्मात्तद्वेत्तादिकथापि कथकेन साधनद्वयगोमंत्रयेतदनुमितिपि नातन्मय्यं क
थायामेव प्रवेशा संभवात् तस्मात्तद्वेत्तादिकथापि कथकेन साधनद्वयगोमंत्रयेतदनुमितिपि नातन्मय्यं क
त्ररदुपेक्षणीयं स्यात्तद्वेत्तादिकथापि कथकेन साधनद्वयगोमंत्रयेतदनुमितिपि नातन्मय्यं क
प्रणानंगीकारेन परवचनसंदर्भरूपा कथकेन शक्नोते न हितत्राभ्युपेक्षितेन च व्यवहरतीति संभवति तस्मा
दीदृश व्यवहृत्तोलये गतीदृशो भिसंधिरपि स्वयमेव देपरसनमस्माकं तदंगतां साचनप्रयासेनेत्याहुः। अ
थाव। श्यकलात्वाद्युवाच समपबंध एवास्मकपादे उन्नतस्मिन्नसति प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमो द्विगौरवात्
माध्यमकादिकशा प्रयोगे व्यभिचार इति चेत्तस्य कीदृशतया हि वादिनां प्रमाणो न तर्क एव व्यवहर्तव्यं प्रतिवा
दिनापि कथागतलज्जानविरहलिंगं प्रतिता हान्याद्यन्यतमं नियहच्छानंतस्य वस्य वक्तव्यं तदुत्पादने च वादिनो

खं. द.

५

भंगो व्यवहृत्यः तद्व्युत्पत्त्यादनेन प्रतिवादिन एव भंगानिरनुपोऽप्यानुयोगात्तापस्यवसाधने योक्तं दृष्टान्तलगतियद्वत्तं
वदयणमनुद्वारे तो जेन तपा व्यतद्वत्तं व्यावृत्तिदृशो साविति चेत्तद्वत्तं हि साधकवाधकतत्वे व्यवहृत्यं व्यते च ना
गो कर्तव्यं दति दुष्टं परपक्षस्तान्नां गी क्रियते च वत्तमादापतस्प्रतिषेधलसगो व्यवहारः क्रियत एवेति चे
न्न प्रतिषेधस्य हितत्रधीराहारनपैवांगे प्रमाणादेस्त्वभ्युपगमनयेति विशेषात् प्रमाणादेः प्रतिषेधकोटि
प्रविष्टस्य प्रमाणादिभिर्व्यवहृत्यं व्यमिति सोपगमेन करणकोटावपि प्रवेशो भगभागमात्रननु प्रमाणादेरप्य
भ्युपगमो न प्रयोजको गौरवात् किल न भ्युपगमाभावस्य लाघवात् विशिष्टव्यवहारे भेदाग्रद्वत्तं अतएव प्र
माणादेन सिद्धं न वा सत्त्वमंगिकरणीयं वैषम्यात् किं नु मध्यसंयवे विषयव्यवहार इति कस्य इति चेन्न आ
हारमिच्छादिषा प्रमाणादेः कथा व्यवहारादिहेतुत्वधीः सैव हि सत्वधीः स एव चाभ्युपगमः तथा तथा भ्युप
पचाहमभ्युपेयीति च वदतस्फुटमिति ह्यस्य मीतिद्वयस्य सगकिंचलदुक्तोत्तमसमयबंधः शास्त्रसिद्धे साधन

राम.

५

दृष्टाण्योऽसिद्धिप्रतिषेद्धाप्यत्वे समपबंधस्याधिकत्वात् अतएव समपबंधमश्रुतवतामपितद्वानां तस्मा
धनदृष्टाण्योऽसिद्धिप्रतिषेद्धिसेपभंगधीश्वेत्येते किंचुपत्रशस्त्रं जागत्रितं त्रेव समपबंधो यथा
नोध्यमेव वा व्यं अप्रतिभेवोद्गाव्या अनुकरकदेशी समाश्रयणी परस्परित त्रिहिसमपबंधालिङ्गनादे
वतदतिक्कमादौ जपपराजपपिदेः प्रमाणातर्कपोस्तुसाधकनाधकत्वेन सामपिके किंचुस्मात्माविकेराव
तपोस्तथा लस्य सर्वतंत्रसिद्धात्रेलादिति न तत्र समपबंधायेत्येति न च त्रप्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः क
यागं अन्यथा व्याघाततथापि प्रमाणादिसत्तावन्ततालिकीमे त्युतिसर्वदा सर्वदा सवीष्यसर्वस्य प्र
नवाचकावतारतद्वितानि करत हाशका नेरूपरांकया प्रवृत्ति समये सर्वे ये वा ते पंतस्मात्कतिपय प्रति
पत्तिनियः कतिपयकाल व्यापको मय गमो लौकिक व्यवहारहेतुः सरवचकथांगमपितथा च सं व्यव
हारिको प्रमाणादिसत्तामभ्युपेयविचारभ्रतरति सिद्धे नः समोदितामेति चेत्तसमाणा शरीरं वादुरववा

सं. द.
६

रगांतस्य प्रामाण्यं वापेनेवं मस्य सेनाद्यः समादेः सर्वे धर्मलादिना गवधारणात् प्रामाण्येन तदवधारणं न श
क्यमिति चेत् प्रामाण्यं तत्र सामान्योदिना शकावधारणात् न तदुपहितस्य प्रामाण्यं तस्यापि शकावधारणा
त्वात् त्रिषापि शिं संशयादिषु पेपि प्रामाणा दो सर्वत्र संशकावधारणात् न तदुपहितस्य प्रामाण्यं तस्यापि श
कावधारणात् त्रिषापि शिं संशयादिषु पेपि प्रामाणा दो सर्वत्र संशयः स्यादिति व्यमतिरिति चेत् तद्विष
यि गोतान्तेनापि द्युदविषयत्वेनापि तस्य द्युत्पत्त्यकारकत्वे संशयः न स जानू जानामीति प्रत्येतिनापि द्य
दं जानू दं जानामीत्यनुव्यवसायाकारनिर्गम्यता स्यान्व्याभावः। नापि ह्यहीते प्रामाण्यं संशयादही
तेषामलं संशयः न हि ताने प्रामाण्यं संशयो भवत्येवेति निषेधः न तान् स्यात्तानेन वा कोद्यस्मरणेन वा उ
क्तं विषयात्तरं संतारेण वा तत्संशयानुसृजेरापि संभवात् तस्मात्प्रामाण्यं सत्त्वालं च नापि धीतन्निष्कृप
रपतावजस्य नासागरहीत प्रामाण्यं संहिद्य प्रामाण्यं सती प्रामाणा निदर्शयती प्रामाणादिसत्त्वे

राम.
६

प्रमाणाभिहितं। अथेतनेन विचारेण प्रमाणादपोवाध्याभवस्य त्रीतिशंकपानेदानीमप्यमुपेयमन्यते चेत्तदहिम
विषयतो वाधकस्य शंकापि वाधिका अतिप्रसंगात् न तत्र प्रसंगः सर्वमेव दिवाध्यमेवेति चेत्तदसर्वं वाध्यं सर्वं वा
धकस्यैकवाध्यत्वात् तस्मान्न सर्वं वाध्यत्वात् तस्मान्न सर्वं वाध्यामित्यादिकं वाक्यं ननु प्रतिपत्तिरंगत्वं कदाचन वचनस्य
तानादिव्याघातग्रस्तत्वेन वाधित्वायेकतया योग्यता तानादिरहादिभि न चेति रापवाधेकेः प्रमाणादिसत्तास्युपग
मस्य कथा गलं साधनीयं कथायामेव न ह्यकथाभूतो वोदि नो चेन्न संदर्भः संभवति तथा चेत्तत्कथावत्कथात्ररमा
पि प्रमाणादिसत्तास्युपगमं विंते वास्ति चेत्त न कथातः क्व मेव स्वार्थे प्रमाणो नोक्तव्याघातादिसहाये
न लप्यवतो स्येन लपितं दं गलसिद्धौ न युक्तं दवात् न चेवं प्रमाणादिसत्तायामापितद्वैः प्रमाणा मेव मुत्तर
त्रापीति धीरोपगमो न वच्छास्यत्तद नमुपगमेव मूलपर्यन्तमसिद्धिः स्यादिति चेत्त न नस्तद्विरलगतद्वि
तितद्विनिधारेपेपतेपेनानवच्छान्किं तु काविहीरनुव्यवसी प्रतेकाचिद्यवदारादिनागुमीपते शेषानु

खं. द्वा.

७

सामान्यलक्षणया योगजचर्मैरिवाहायतद्विषयो तापतेन चानवस्थे निप्रमाणादिसन्नात्राकथांगलेतासु
येतासासुरपुसत्राननुनुदिसिद्धातो न बोधमात्रपरिशेषः॥ अथ यथा लभ्यते दृष्टदेस्तत्तान् सवसत्ताविशेषो
पितानमेव व्यवहारकृत्यामन्मतेतयोरसत्ताविशेषे असदेवतानं व्यवहारकं व्यवहारोपविद्यकयुक्तेति सोपि
न सनुकरणाये ही सर्वेषामेव प्रमेयाणां ब्रह्मविवर्तित्वादिति चेत् न हि व्यावहारिकेन साध्यते सर्वदा गम्यतां विशेष
यात्परिवाल्लक्षात्मकः सलक्ष्यात्मकीक्रियतइत्युच्यते तदाल्लक्षात्मकमेव परवर्धितया पेक्षेत असत्तत्त्वपक्षो वधि
तेहं जघसलकालादपि घटादिस्मादिनि सर्वकर्मणा प्रजादितापत्तिः॥ अथ यथा सामग्री आद्यक्षणे अस
त्पितकाले कापेज नानियमपतितया कारणमपितकालो सन्नकाले कापेज नानियमपि पृथगीतिरेतन्मा
त्रोसिसामग्रीदितकाले सती यद्यपि तयापि सर्वक्षणे सती तत्काले कापेज नानियमप्यतुतया सुभावले
नैव सिद्धत्वात् असत्कारणं सर्वदेवासिद्धिः स्वभावकृतत्वेनावयंभेन निषेधोपेक्षितिकर्मणो मवन्निनुपर

राम

७

अत्राननुकारणत्वावसत्राद्युत्तिरेनियतप्रानुसहस्रपलात्रस्यतथावतसत्राविशिष्टेवार्मणावर्तनेतद्वि
शिष्टेवनाद्यः आत्माप्रयत्नकस्यावसत्रायाधर्मवर्त्म्यभयविशेषणत्वात्तानवपुत्राप्रयंभिन्नैवसत्राः
सत्सदित्यनुगतव्यवहारस्यानुगताभिचिर्वाहणासंभवात्तत्संभवेवागुंमतानिधिमिसुरयागोवसदिन्यनुग
तव्यवहारकाणिभवंतुक्ततमननुगताभिः सत्राभिरिति तदिमिच्छतोमलमपिनष्टमिति कारणमसहायतां दि
तीनुमिदंनः समीहितं तदुक्तं अत्रर्भाविं तसत्रं चेत्कारणं तदसत्रतः नात्रर्भाविनसत्रं चेत्कारणं तदसत्रतदिति
मेवंनाहेसर्वेषां कारणानां महासामान्यस्यासत्रास्याभिष्टुपेपतेप्रतिबंधकाभावादेरपि स्यात्कारणलोपग
मात्तथाचतामादायापिकल्प्यपत्तरेजनंतलं अथस्वरूपसत्रमेवलं कारणतांमन्यसदिति तामेवाहं
विकल्पयामीति कषेतदपिनमन्यसत्रपादिरस्त्वमनलौकलेप्रमाणगम्यत्वं वा तच्चधम्मिशेषणं
स्वरूपसत्सगोक्तं नपस्यमपानियतपर्यवर्तित्वलक्षणकारणलोपगमात्तादपंचस्वरूपसत्राधर्मिण्य

खं. द्वा.

८

आकारणत्वे चान्येति वा न्यायः न वेवं कारणता यामननुगमो दोषापरत्वात् कारणतादिरिष्यप्रतियोगि
भेदेन भिन्नेन ननु स्वरूपसदृशसदेवद्योनेत्यादि विषयवत्त्वासलपोः सामानाधिकरण्यानुभवादिति चेत्
। च दोषमोक्तत्वाच्चित्तमपसन्नकृताच्चित्तमत्रितित्वात् सर्वदेवसंश्रुतासंश्रुतिवा। नाद्यः उभयोरपि दृश
पोऽत्र स्पष्टमन्ते च त्वमविशिष्टमस्ते प्रभयोरपि ततो घटाप्यं क्रियानुत्पेव स्यात् यावा सत्रित्यपि न स्याद
यं क्रियाकारित्वात् नान्यो विरोधात् तदेव दोषास्त्रीत्यस्य कोपः चटस्याभावो स्त्रीत्यवेहितस्य सत्राविशि
ष्टे च दोषमपि प्रमाणां प्रसरति दं दियं सत्रिकर्ष व्याख्यादेस्तेन सहा संभवात्ता श लोप्यं प्रमाणाविरोधीद
त्तपरस्योति घटतदसलपोऽनधर्मवर्मिभांको नित्यविरोधेन दयोः सहा संभवात् किंचित्तु पविर्विरोधो न
योः परस्परप्रतिलप्यत्वादिति योग्यनुयोगिभावस्य न यो ननु धर्मवर्मिभाकः। अतस्त्वगोपांगना
पिस्तेन शंकायां प्रदीपपुपादापतेनापवरकादौ स्तनासलमवेत्यनिःशंगशेरते स्तेन प्रतिसेपात् स्तेन

राम.

८

धर्मस्तेषु तदसत्त्वं तेन स्त्रेता प्रतिक्षेपान्त्वमितमेवता अपि कांदिशीकी भवेत्तुः कथं त्रिहं च येनास्तीति समानाधि
करणाप्रयोगः घटाभावेतादृशस्यैव सा कला त्रशासनात् यथासंप्रसाप्य दृष्टोरे अस्येस्य शेषति ननु वामतो
यदि न घटत्वसत्ता तदा प्रयो भट्टविषयीत्यादौ भूतपविष्यतो रिदानीमसंकोर्घटयोः कथं सानकथयितुं न ही
दानी त्रपोर्घटत्ववत्ता प्रने पते केचुं वि काले घटत्वव तोस्तपो रिदानी तत्कालस्य शोन कालास्य शोन वा तद
त्रया प्रतीपमानपो रिदानी प्रागभावस्य ध्वंसो परं प्रतीयेते अभावविषयः प्रतियोगिता व छेदकधर्मप्रकाप्रति
योगिधी साध्यत्वनिवृत्तान्न च पमभावः प्रत्यक्षो यो ग्पानुपलब्धत्वात् सा चेदनास्ति आहाररूपायाः प्रतियोग्युपलब्धेः
सर्वत्र सत्त्वनिपमादिति चेन्न प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजिता य उपलब्धे सावस्य मया अनुपलब्धत्वेनोपगमादिति दिक् अ
चरुदिसिद्धस्यापि अस्यासतः कारणात् तदनुपपन्नमन्य यामानोरथिके वा सवे च यो दकादिभूतगो न स्मारितौ त्वं स्या
त्रदुक्ते स्थापकेन आशामोदकतदमये ये य चो पाजितमोदकाः रसवीर्यविपाकादि तुल्यं तेषां सज्यते पनुमानोरथि

केनापि मोदकादिना तस्यादिकमसदयं जन्यस्योति। तत्तुल्यं कारणाधीनं यत्सोत्ररसमये सन्नयनस्यैव कार्यत्वात् अन्यथावेमाद्यद
 स्पदं जः परस्परिनाशितं तत्र जयस्य सत्साधनप्रयोक्तृत्वं भगवत्कारणं स्यादिति सकलं व्ययसमापद्येतेति साध्यादित्ये। न
 च लयभेगो समप्रबंधो नियमपि यत्तातिवा व्यं दृष्टीभूतं हि जयभगं कारणात्वं समयबंध आलं विष्यते तत्कारणत्वं दृष्टिमे
 व ननु न स्यादसतोपि कारणत्वात् तस्या कार्यपदे समये नियमतः स्वरूपसत्कारणत्वं तदक्रमाचार्यैः पूर्वभावो हि हेतुत्वमिति
 । त्वमप्यास्यपदे संबंधो नियमो हेतुत्वमिति। मते संबंधो नियमस्य स्वरूपासतो न संभवति तस्मात्पदे संवेवानियमे हेतुत्वे
 तुल्य एव नो हेतुत्ववति हेतुत्वसत्त्वात् सत्त्वकथात्वेति पल्लपोक्तत्वं त्वं येवानुपपन्नं या हि नियमतः प्राक्तनसमप्रबंधः
 कारणत्वं स च खपुण्यादेः स्वरूपासतो न संभवति किंचु प्राक्तनत्वं न पसतः दृशामसत्त्वस्य जोपि यद्यप्यमेव तदा शात्रं
 विवादेन विस्तृतं वस्तु जनेन। अथ प्राकारणस्य स्वरूपसुत्रा अभ्युपेयित्वं नानावयोः पक्षमौल्यमिति गणायकोद्देशश्च
 दं। अपि च सत्त्वं पकारणत्वं वहिर्मतकथेन न तावत् स्वरूपसत्त्वं तदीयकारणत्वात् तन्मीव स्पष्टं व्यापितत्वात्। अथ सत्ता

जासमिप्रायेण कथेन ह्यक्तं निरवयोऽनुयोगस्तवनं देवयसत्राज्जातिमतिकारणानिर्वाहिकं कर्म हेविशेषादर्शनस्य भ
मेदोयभावस्य प्रामाण्ये विहिता कारणास्य स्रवणं ये समवायस्य रूपादिप्रत्यक्षे मिथ्यात्वा नाधमावस्य मोक्षस्माभिः कारणात्त्रयग
मात्रं अतएव आचार्योऽन्याहुः भावो यथा तथा अभावकारणं कार्यवन्मतरति। अथ पादशेषादियत्रिवचनुरक्तत्वा विप्रत्रया
सिद्धान्तः कारणास्य वस्तुसत्तावधारणं प्रमापितादृशेपवधियातस्य कारणात्तावधारणं तदेतत्संज्ञं सलोकं कुसापिधी अ
मते सन्नपसत्तेवननुनिरपारयेषु येन तेनामपि कारणातायतिः मन्मतेनुत्रिवचनुरक्तत्वा तस्यस्यापिवाभ्यत्तावसायान्नल
पपेतेवाभावतारान्नकारणानां सत्तावधारणमिति चेत्तत्तद्दीप्त एव पश्चिमाद्वाधात्रधीनेवातदधीनं कारणात्तावधारणं
नवातसवधारणमिति निनुपारयादविशेषः। यत्र संज्ञातिरपि सती व्यवहारपेदसती वानाधः लयानश्रुयगमात्रना
त्यः असत्वेनावसतस्य कारणात्ती प्रोगादिति नेपापिकदत्तेदोषे सातावदिहानीविवचनुरक्तत्वा मात्रविप्रत्राजं वेवेचितस
त्वासेव व्यवहारपतीति कर्मः अन्यथा प्रथमतएवैतादृशविचारवतारोमतिवार्द्धमेव व्यवहारएव न स्यात्तवस्तुवस्तु

परिसतीतदा व्यवहारपितुं समापदिवागसीतदा पितुं येव भ्रमविषयेणासताम्नेमेतथा भविष्यदादिविषयके लाने ज्ञेते ववि
 षयेणातथा संतेव कार्येणाकारणाशक्तेऽविलक्षणा व्यवहारस्य स्वयं नुमनत्वादिति । लत्र उक्तकमेणातत्सत्त्वे वाव
 धारणात् न हि संभवति व्यवहारायतामाश्रयते तस्याश्रयत्वा सत्यो नुदा स्मरति दद्यात्ता आश्रयः तथा हि भ्रमस्तव हस
 देशि स्यात्तद्विना या व्याधकरणा प्रकारकतया विलक्षणा व्यवहारविषयः क्रियते तद्वदप्येतन्नास्ते वयं भविष्यदादिनाद्यदि
 नासंमनस्तान्स्वविषयविषयिभावः संबन्धोऽस्मैव तद्विषयत्वमेव च तस्य विलक्षणा व्यवहारेणुः । असत्त्वे कार्यकारकस्योपल
 क्षणमिति तत्तानेन संतेव तत्र विलक्षणा व्यवहार इति नासतः कापि कारणात् कार्यो व्यवहितपूर्वसमये शमी एव संबन्धेन
 व्यापारानुबन्धेन वा सत एव मया कारणा लोपगमादिति । तदेवं खंजनकारेणा सर्वे अस्मत्तावद्यभने पदादिष्टं तत्सत्यादिष्ट
 मेव अष्टेहानां तत्रा लुशयानेन तेन वेदा त्रमनमाश्रयते तथा हि सर्वे अस्मत्ता सिद्धान्वा अत्रै परां तेव आद्योपि सतः
 परतो वा अत्र अद्येऽप्युपकाशलेन तानमस्येव परतः यहेनु परपदवा च्यं प्रमाणास्तौ निसर्वे यान अस्मत्ता स्तोति तस्मात्ता

नेपरिशेष्यतेतद्वत्प्रकाशंजयाहितानस्यतानात्रवेद्येनवस्तुनातस्वेद्येनैवानुक्तितानवेदनेनतानस्यस्वयसत्रपैका
धेयवहारीसिद्धेतिचेन्नसत्प्रसन्नाप्रविप्रतिपत्तौतद्देहेनस्याप्यवस्थानुसत्रेवलात्तर्गवंतत्रदेहेनैषयीत्यनेवद्येवचरमवेदत
स्यावेदनेतस्यमानाभावेतासलेष्येयसमसत्त्वंवास्यात्तदुक्तेअप्रसत्तोपलम्भस्यनायंदष्टिःप्रसिध्यतीति।अथसर्वोदात्तिर
वश्यवेद्येनैवप्रमेयत्वस्यकेवलाचपित्वात्आविरललग्नाच्चवदित्तद्विनिधारणाभ्युपयेतैतन्माननुमवात्किञ्चुकाचिन्नदेव
काचिदन्यदाकारित्ससत्तेराकाचिर्वालिगादिनाप्रतीयतरनिकमरतिचेन्नप्रथमात्यर्थेयाहिरणीव्यवसायनायेकादितीया
यावदुद्दानाहिरणीअनुव्यवसायनामिकाद्यत्तानामितित्ततोयार्थावदुद्दानानाहदात्मयाहिरणीदादंजानामतिद्वयो
धिकधीधारणत्वात्तेपिनानुभूयतेअन्यथादादजानामीतिजानामिदस्याद्याकारपिधीःकदाचित्केनविदनुभूयेतस्याःसवि
षयकातत्रहीविषयकत्वमित्यमेनद्यद्यपेक्षावागादनावश्यकत्वात्।विंवचरयाधीनचरमसमानाधिकरणातानग्राह्या
अनिर्मात्तापत्तेःतपिव्यधिकरणातानग्राह्याप्रमाणाभावात्तनापिवरमाश्रयाहिकामुप्रकाशयतेः।नाप्यग्राह्यामलय

पत्रं विलोपापत्रेः नाप्युपास्ययायायदः स्वविषयकतद्रूपे स्वप्रकाशापत्रेः नवसामग्र्या नवस्त्रावतानानवच्छातस्याः प्रामा
 णिकत्वात् अत्राहः तानस्यावश्यवेद्यलोपनात् नवस्त्रातानं प्रमेयमित्यादिव्यासितानस्य तन्मात्रात् नवव्यवसायस्य तद्विषयीकृत
 मग्राहकस्य तन्मात्रयोगजधर्मज्ञानस्या तन्मात्राभावात् तस्य च मयापि स्वप्रकाशलोपगमात् । अथ द्योपमित्यादिष्वलेता
 नतत्तानाधारात् तानमप्यजानसंबद्धत्वात् अथेच्छायात्ररस्य बाभावादि चेत् । अत्राप्युक्तविषयात्रराकषेण न मनसः प्रति
 वेद्यसमवात्तपत्रनोक्तविषयोपरगणेन तापुरतः स्वरागद्वेयादि सामग्रीतत्रधीतद्वाधारास्त्विति चेत् । वादः तद्वैतत्रविषयशत
 भारमेष राशेषाधीरवसीयेतीति चेत् । वादः तत्रादिमूलविषयोद्युतले मध्यमानि परः शतान्यपि तातानितानत्वेन आत्मा तानवत्वे
 न प्रतीयते तेन शेषाधिधीयेजाना मोत्या कोरेव । अथ याधोद्युतविषयासातवत्ते मातायाववत्ते माता तानद्युतविषयानया
 वक्यमत्रद्युतजानामीति धीरस्त्विति चेत् । न अस्या अपि परम्परयाद्युतविषयकत्वात् वीर्यायां शतवत्तिवत्समयसौ ह्या
 ववत्ते मानधीः । अथ ताननुत्पन्ने साते न तस्या तानसंशयविषये यादति तस्य प्रमाता वदाता वश्यकी सा चैवं रूपेपि सुखादौ म

वन्तुमिच्छन्तस्याप्रकाशलात्तानेनुप्रथमत्तानाभिन्नेवतद्देहकल्पनेऽनिर्माद्यन्तेः। तानस्य तानकर्मलेषु देवजलला
यन्तिरिति चेन्न न हि सर्वे ताने समानकालीनसमानाधिकरेण साजाकारविषयता निपुतं कृमोयेन यानस्मन्नु व्यवसाय
धारयानिर्माजोत्पत्तिरिति चेन्न किंचित्ताने व्यवहारेण किंचित्स्विग्नत्वेण किंचित्स्वामानसानुव्यवसायेन किंचित्स्वामान्यलक्षणा
या किंचित्स्वो गजधर्मलक्षणाया या च प्रत्यासत्तावसीपत इति न किंचिदपि तानमवेद्यमिति कम्पः नापि जललायन्तिः ॥
प्रयोजकत्वात् न तु चार्थो तानप्रकाशाधीनप्रकाशलात्ताने प्रकाशमान एव प्रकाशित्यते तथा च सिद्धं तानस्य मुप्रकाश
त्वं तानार्थयोः प्रकाशद्वयस्यैकदानुदयादिति चेन्न किमिदं तदधीनत्वं न तावन्न हेतुकत्वं न हि तानप्रकाशमान एव प्र
काशित्यते तथा च सिद्धं ताकाशहेतुको र्थप्रकाशः तथा च सिद्धिः स्वप्रकाशलेसाध्ये विरुद्धतावन्निहत हेतुकस्मदभिज्ञो
भवति नपितृयासत्वं अमेदे संभवान्नपितृहमत्रलंसाध्याविशेषात्। यच्चुषगदीना ज्ञावत्तलत्वं तानकर्मलंस्व
व्यवहारेण पेक्षत्वं वास्मिन्नज्ञानानिर्वाजनापेयात्किंचिद्वैतं नाप्यतिपतवज्जमतिप्रसंगात्तस्मान्निषत्किंचिद्वैजं वा

अतश्च परिशेषादस्य प्रकाशत्वमिति ताते जलत्वाद्यभावात्स्वप्रकाशत्वमिति तत्रः जलत्वं हि प्रकाशान्वत्तत्वं प्रकाशसामान्यज
 न्यत्वनिवृत्तं न तज्जन्तुत्वे प्रकाशत्वापत्तेः तानकर्मत्वं हि तानविषयत्वं तद्वत्स्त्वनिवृत्तं न स्वव्यवहारे परापेक्षत्वं अपि अत्र प्रका
 शत्वनिवृत्तं न तज्जन्तुत्वे प्रकाशत्वापत्तेः तानकर्मत्वं हि तानविषयत्वं तद्वत्स्त्वनिवृत्तं न स्वव्यवहारे परापेक्षत्वं अपि अत्र प्रका
 भिन्नानि तदानीं जलानि च सर्वाणि स्वव्यवहारे परापेक्षापेक्षत्वं अत्र प्रकाशत्वादिति ननु तानां जिज्ञासावेधं न वा आद्यो जि
 तासापि हि सामान्यतानां यत्वं केति जिज्ञासातः प्राक्तनानां सामान्यतानां मायातन्तदपि वज्जिज्ञासातः स्फुटतानां तानां तज
 नन्यपि जिज्ञासा सामान्यतानां हि जिज्ञासा तानयो द्वौ रद्वयमनित्वत्रमायद्येतन्न वा यद्येव वेदां चास्यादजिज्ञासावेधं
 वा अत्राद्ये तत्त्वव्यवहारे नैस्यात् अदृशाभावात् तानां तपादिन तानां ग्रहः तानां बोधे तस्या अत्र बोधात् तस्या तानोपहितश
 रीरत्वात् साहितवजः पासमात्रवेधानां विषयव्यवहारानुमेयं तानं व्यवहारेण तानोपायेनोक्तो व्यासिग्रहो गृहीतव्यासिकाव
 व्यवहारात् तानोपच्छित्तिरित्यन्यो न्यायः अत्रात् अजिज्ञासावेधत्वेनानिमो जेतानमनः प्रत्यासन्नेः सहसत्वादिनिपरिशेषाद्

पितानं स्वप्रकाशमिति। उच्यते आत्ममनःसंयोगस्य पदोद्रेपायं सन्निकर्षः सहाद्यो भवति तदा तावदात्मा ध्यानुभवः स एव स
हाद्यो पदम्भिरः तदा धारावाहिका नुभवः पदाच संस्कारपरिधा कस्य समहायः तदा प्रत्यभिज्ञा पदानुत्तमहापरहितः संस्का
रपरिधा कस्य हास्यतिः पदानुसंस्कारपरिधा कौटुपायं सन्निकर्षरहित आरंभज्ञान आत्ममनःसंयोगस्य हातुव्यवसाय
तस्युत्तमः पदात्मिन्मनस्य युक्तविवेदिपसन्निकर्षस्तदा तदर्थं ज्ञानं न तु ज्ञानज्ञानमित्यलमिति विस्मयेणा। तस्मा
दजिज्ञासावेद्यत्वे पितानस्य प्रलयविषयमोहे प्राधाराद्यानिवारणात् प्रावत्येव प्रलयमेव प्रमाणां किंवां कृत्यापि ज्ञान
स्यैव स्वप्रकाशता संभावतापि न उन्नतमिन्नस्य नित्यवैतन्यस्य तस्य दद्यनालं वनत्वादा संसारमुपनाममानत्वावे
ति व्यर्थं स्वप्रकाशतासाधनं प्रमः कंच प्रकाशस्य स्वधर्मो वउहस्यैव प्रकाशमानस्य स्वप्रकाशत्वसिद्धे नोद्वेगसिद्धिः च
मानवचुदस्य नुतस्य स्वप्रकाशेन भाने धर्मो यग्रह ॥ वार्त्तिस्सुशब्दविषयता तस्य विद्यादशायामपि तस्यात्। अथ शब्दान
रतावद्वस्ति न प्रवर्त्तते किं पविषदसापि न कंच तस्मादहयेन प्रकारतया वममपेत्तैरकिंचुवरं विषयभुजे सस्य

यासकादृश्यमोसनेतास्यपेतद्वत्प्रयंचनिषेधश्रुतेरपि वस्तुनैतविधौतास्यपेतथाचवस्तुनैतमेवतक्तैरर्थोः पसरः श
 वः सशरायंरतिन्यायादिजेचेत्तन्नानादितास्येमात्रं सामग्रीकारणपत्ररलोपापत्रैः ताप्पुपवजाणान्यायास्तुत्यावस्त
 धीः काकपदोपस्थापितकाकस्मारितोत्तरात्तादिविशिष्टगदविशेषधारक्युतेतोवस्तुधियोनुदृष्टाताअथाविद्यादरा
 पांश्रुतितोपितदोः तथाहि नित्येनतावदध्यपनविधिनाधीतस्याध्यापोश्रुमुजरेपाततोवेदाज्ञतासंश्रुतावगच्छितियत्आ
 सनस्माकामापुसर्वेप्रियेभवतीत्युपक्रमोपनिषदाश्रमोपाधिकमन्येयांप्रियत्वमिति वदत्याश्रमैवनितायाधिप्रियरति
 प्रतीतेतत आसनितानेसर्वेपिदेजातेभवतीत्युपसंहारेण आनंदसकस्यात्मनः सर्वोभिन्नत्वमितिप्रतीतेअथतावद
 रेखत्वमतत्वमित्युपसंहारशेषादानंदात्मकवस्तुमेददृशेनसंगतत्वसाधनत्वमवेत्यकथंनदृशेनस्यादिसाकांक्षा
 यांआत्मावाअरेदृष्टव्यः श्रोतव्योमन्त्रव्योनिदिध्यासितव्यरतिश्रुतामुमुमांसांसातेनचतस्यमीमांसनासंभवः अधी
 सम्नापादितेश्रुतेषांत्रवासरणाभ्यपतवत्तद्गदृष्टीभविष्यत्स्वकरिष्यमाणाभिहोत्राद्यतनुपानसाधनीभूततत्तदाका

ये विचार मूलसंभवेनावश्यकतया कर्ममोमासाध्यपुनस्त्यापित्तानो सिद्धेः एवं च मीमांसा मे ना विचारेण मुमुक्षु विचार्यति ना हि
तावदेतै च तारोपि विधया आत्मदर्शनस्य निर्दिष्टा सत विधि विहित किं पातु चान मात्र साध्यतया यथ कति साध्यत्वा संभवेन य
थ विधाना योगात्। नपि अवगमन न निर्दिष्टा सतानि त्रीणेषु यथोक्तं सर्वत्र विधानानि एकैकै फलापविधीयन्ते तेषां
परस्पर निराकांक्षतया समुद्यया योगात्। अथ य आत्मा अयं तया व्याविजरो विमल विशो को विजिद्यत्सोपि यासः सस
संकल्पः सो चेष्टयः स विजिता सित व्यतीतं ह्ये गोपानिषदा आत्मज्ञानस्यैवेष्ट साधनत्वे गमिते ज्ञानस्य प्रकारको स।
यामिष्ट साधनत्वमरुघरष्टयः श्रोतव्यत्वादि विधय अवर्तन्ते रतिचेतामैवे। एवं प्रापेदष्टव्यत्वात् स्यात् नर्कसादेव नवसो
नुवाहः न हि तस्यैव सा च न तानुवादेनात्र किंचित्प्रयोजनं प्रतिपत्ति च नुष्टयस्य नुत्पवदुष्यते। तस्मात्तर्वा नो नो यक्रमो
पसंहार संस्कृत वेद वाक्येनात्मदर्शनस्य गतमपवर्गैष्ट साधनत्वमात्मादष्टव्यत्वेकदेशे नातद्यत दर्पितया अव
गमणे विधीयते लाघवात् तत्कलीमते चात्मादेतत्तानेद्रुतर्काभ्यास ह्येतात्तः करणात्तथा भेददशामश्च द्वा मल सा

खं.दा.
१४

लननसंभवतीति तत् सा लननस्य योषकारा यमत्र व्यसने न मननं अवगां गतया विधीयते मलजालनेयिसत्ताम आविकाष
उपनिषदो निर्दिष्टा स न कृपेणोत्र व्यापारेणा विना नात्मोद्वेगसा साकारफलयेयं वसापित्वमिति दात्रस्य यं मुक्तसरावच्छ
वृत्तिर्निर्दिष्टा स न मप्यपरमं गं विधीयते तथा च मनननिर्दिष्टा स नाभ्यामंगभ्यामुपहृतानि वद्वोद्वेगवाकानि मुक्तिहे
नुभूतवृत्तौ नोद्वेगसा साकारं फलं त्रीदृशं दृष्ट्यात्मसा आकारेस्मि करणं असाधारणत्वात् पदेव यस्यावृद्धावसाधा
रणं तदेव तस्याकारा मिति मत्तसिद्धात्रात् अद्वैत आविकामप्यनिषदस्य वेदे प्रज्ञानं वस्तेति पनुर्वेदे अहं वद्वत्तास्मी
ति तत्रैव वृद्धावसाधनं आत्मा त्रयोम्यमतः तत्रैव तैत्रिपेस यश्चाप्ये पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकरत्यादिः साम
वेदे तत्त्वमसीति आद्य वेवेदे अयमात्मा वस्तेति एतानि तावन्महावाक्यानि अत्र प्रथमवाक्ये प्रज्ञानपदेन एकदेशे
द्विपादिषा तैरिदृतीया वाक्ये वाहमा जीवे चतुर्थे वाक्ये प्रीदमा सुप्रकाशे जीवे उक्ते सर्वं जतस्य ब्रह्मा मे हो नु भाव्यतो
तपवेदवाक्ये नु तत्पदस्य वाक्यं पतो वादमनिभूतानि जायन्ते स देव सोम्येदमग्र आसीत् ततो वा तदमेकमेवाग्र आसी

राम
१४

ननासदासीत्रोसदासीत्रदानीआसांद्रजोयोमापरोपत्किमारवीरः नुदकस्वशर्मनंभःकिमासीरुदनेगधीरंनमसुगसीदम
तत्रतीहेनराआअद्रुआसीत्रप्रकेतः आनीतवातेसुधमातदेकंतस्माद्वान्यनपरः किंचनासजमआसीत्रमसागरमये
प्रकेतंसलिलेसमाददेनुछेनास्त्रपिहितंयदासीत्रपुसस्त्रमहिनाजापतैक। नदेसतवहुस्याप्रजायेपरत्यादिवा
सापोभतमनाघविद्यामायाअयोजगदुसन्निष्ठितिनिरोधकारणंसद्विदानेदेकरसंवत्सराततपरस्पलस्यनुससं
तानमनत्रंवल्लवैवेदममंतपुरस्मादुसदाहेरातः पश्चाद्वोत्ररेणावश्चोद्विप्रप्रमंतवैवेदंवरिषमित्याद्युपाणि
षदिः प्रतीतानिससुदुदुमुक्तसत्यपरमानंदद्वयेवस॥ त्वंपदस्यशकंनुदेदेदिप्रमनोबुद्धिप्रानाहंकारैः कश
सत्तादेदेहधर्मैः सकलादींद्रियधर्मैः कामादिभिरनृकरणाधर्मैः अस्त्रिकोसन्निविहदिवारेणसपत्न्यविनाशैः य
दिभांविचिकारैः अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणैः पाभिदुर्गमैभिः लघुविरमोसमेहोअपतात्मकैः पादि
ः कैशैरुपेत आध्यात्मिकाविदैविकाविभौतिकेनतापत्रयेणाभिभूतः स्वर्गनरकाद्यनुभावीप्रसगात्मा लस्यनुयो

खं. द

१५

पंविज्ञानमयोताद्यत्र ज्योतिः पुरुषः इत्यादिवाक्ये त्रिनापतो देहादिविलक्षणस्वत्वात्तीति अत्रवज्रहज्रहत्वाद्ये लक्षणा
यातस्यैव हमाविद्यकं देहादिं समेदमप्यस्यैव पदार्थकदेशं प्रत्यगात्मानमत्र ज्योतिरित्येतस्यैव यो भूतवत्स्वामिन्नतया
ज्येयदेनानुमाव्यते लक्षणावतात्पर्यमात्रं तादृशमेव तात्पर्यं तानमौ पदं शिक्तं त्वत्तानं श्रोतव्य इत्यादि विधिविषयो
भूतामिति संवेद्यतामिति ऐक्यप्रकाशासंबन्धेन निरस्तं प्रत्यगात्मानि चणमात्माभिन्नतया प्रत्यातात्पर्यतो विधादशाया मनु
भावेने सिद्धं तद्वत्तद्वैतमिति वदन्ति तत्रोच्यते शब्देन साक्षात्कारकारणं कुरुषा साक्षात्करोमीति वत् शब्देन साक्षात्करोमी
त्यतव गतेः किं आत्मा वा अरे इष्टव्य इत्योषु पकस्य आत्मनो वा अरे दर्शनेन अवरोधेन मत्प्राप्तौ नेनेदं सर्वविहितं भव
तीति शतपथे अवरोधतनुत्पत्तिरिति च नुष्टपाव गतेर्जोगोमावः हतैव मात्मज्ञानेन सर्वविहितं भवतीति श
तपथादप्यात्माभिन्नं सर्वोपदेय इति वेद न सर्वस्याविद्यकतस्य आत्मनश्च तालिकलेपतयो रभेदासंभवात् किं च
तत्तानं सत्तौ अपि गानितानि सवस्त्र विवेकेशमादिमुमुक्षाभोगे वैराग्ये च सविचारे विकार इत्याद्य अत्राद्यो न तावद्

राम

१५

सविचारादेव अन्योऽप्यपान्नपिन्यायात्त्वसविचारस्य न्यायसर्वकतानिपमापत्तेः न वेष्टायन्निरपमिद्वान्नानि च श्रुति
जन्याव्रस्येद्वैतविषयाधीनतावदस्यभिन्नाः अजन्यत्वापत्तेः नपिब्रह्मभिन्नापरप्रकाशापत्तेः तदेहामेदाभ्यां न सानिर्वक्तुं
शक्त इति चेत्सोऽप्युपसोपराधो न तु वस्तुनः वस्तुवत्तत्रेति चेत् अहो मोहो धेनुप्रमाणा गोवरस्या वस्तुत्वं तद्गोवरस्य तु
वस्तुत्वमंगीकार्यसेन न गगनारविंदारिकमपि वस्तुमस्य सेकिंचैवे सर्वे अन्यतागरे विज्ञाननगरं वा प्रविशन्तो कुत्रुवोपरमात्मनः
पारमार्थिकी प्रमाणा गम्यतामिति अपि वक्ष्य प्रकाशत्वं मात्मिकायाः लौकिकाः प्रकाशक्रियायाः कर्मत्वं वाक्यं तच्च न अभेदे कि
या कर्मोभावात्तयोः अलौकिकधीवनुसृष्टत्वगतिः समाधिः अथ किमिदं कर्मत्वं न तावत्क्रियाफलशालित्वं गमनक्रियाफली
भूतग्रामसंयोगशालितो ग्रामस्यैवैत्रस्यापि कर्मतापत्तेः किंतु परसमवेते क्रियाविशेषणं ननु पारत्वं न तावत्कर्मतः
आत्मा अप्यपत्तेः नपि फला अपत्तः कर्तुरपि संयोगविभृगरूप फला अपत्तादिति चेत् न तावत्क्रियातधिकरणत्वे सति त
त्क्रियाफलशालिनः कर्मत्वात् तत्र तर्हि ह सात्यततिपत्तेः न्याहानी भूतस्यापि दत्तस्य यत्र निष्ठस्यैव क्रियाजन्यविभागन

खं. ६.

१६

यपलाश्रयतया कर्मतापि स्यात् वयावहसंयुत्रं यततीति स्यात् न स्यात् धात्वर्थो वच्छेदकत्वेनापि फलविशेषात् पूर्वविभा
गस्तु यति धात्वर्थो वच्छेदक इति न तदः यतेः कर्म अतएव यत्र स्पंदक्रिया यदा स जिनेत्यतएव तत्तः कर्मरूपत्वे विभाग
स्येव स जि धात्वर्थो वच्छेदकत्वात् यद्यपि यमेव स्पंदस्य जि राहतमेव यतिरापि तशा च स जेरेव प्रयोत्तरः कर्म ननु यते
रापि शरशक्तिर्वेचि आतत यावति शिष्ये रतत द्वात्वर्थो वच्छेदकक्रियाफलं शालितं तत्र द्वा नु प्रयोगे तत्र कारकस्य कर्म
त्वमित्यननुगतमेव कस्याः क्रियायाः किं कर्मेति विशिष्टे राकां सो द पात् न च चेवं न दी व दंत स च तद्विरव यवो यव यन पाधा
त्वर्थे सत्फलं तत्रासदेश प्राप्ति स्रवतो रनिष्ठ मजस्ती रं कर्म स्यात् एवं यतेः स्पंदविशेषो धेस्त्वत्वं लब्धः स योगः स वाधो
निच्छेद इति श्रव कर्म स्यात् तेन न दी तो रं व द्देव रति भूत लं यत्र यततीति च प्रयोगः स्यादिति चेत् अत्र प्रावः पहा अत्रास
देश प्राप्तिरहितता व यवो यव यस्प विशिष्य स्येव रति धात्वर्थे तं न या अधः संयोगा वच्छिन्न स्पंदस्य यस्यै लामिति ती राधः य
हार्थं पो ह क्त संयोग विशेष वतो दो नु म्या मे वा या स्ति रिति न तत्र कर्म विभक्ति राकां सा विरहात् तदुक्तं धातो र्थात्तरे ह तौ

राम
१६

धालयेतोपसंहात्राप्रसिद्धेतिवस्तुतः कर्मणोकाभिकाकियोति। संगच्छतदस्याहो अतो रपोत्तरेवतिः। वदेतेपततीसाहो धा
लेयेनोपसंग्रहः। माघेमाघेवजाम्यदमितिकावेनमालिनीवाकेप्रयागमितिप्रसिद्धेः अविवसातः पयागछगछुसिवेका
नैसाहाविसाहः। नव्याकवधेयोपायोपेः अत्रपयेपचपस्यफिलंतदवछेदकमितिनतीरकमेतादशफलभणिलाभावा
न। पतेस्त्वधः कर्मेवधालयेतपलक्षणीभजनफलतपसंयोगाअपत्तात्कर्मविभक्तिरपितत्र अत्रसवउदसमेधेस्त्वतय
वतोपमयेमुनोदोरवसंप्रणीताः। विलोकयामासहरिः पतत्रीत्रेहीः सरतीवैदमिवांबुगशिमितिमाहाकाव्यमपि। अत्र
सवनाकर्मकधानुगरोलजासत्रास्मितिजागरणारस्याहोयतेः पाट्यादित्यातयतिनेसादिनानरकेयतिनदस्याहोसमा
सम्रघटतदस्याहः। ननुधस्त्रीरयोः कथं कर्मताशकापिषतनेहोचकारकत्वाभावात्कारकाविशेषस्यवकर्मत्वा
दितिचेतन्मात्रोसिद्धितीपाप्रयोगेसायाद्यतेसवाकारकोपिप्रकृतविषयफलशालिनिपथाग्रामाहो। कुत्रतहिंकी
दशदितीपात्राहीनप्रोत्ततिध्वंश्यामोसाहोकर्मलेशाक्तोआत्मानंजानानीत्याहोतुतत्रभाक्तोपरत्वाभावात्तया

खं. ६.
१७

मेगच्छतीत्यादावपितथापामादेमन्त्रकियायामकारकत्वात् एवं च द्वि मनुमिनोमीत्यादावपीति त्रिस्मिन् प्रकृतत्वात् लोके मे पेवोक्त
दतीहापरमते। पञ्चम्यकमेकत्वे स्वप्रकाशत्वमुक्तं होयेमोभदस्त्वविषयत्वमेव स्वप्रकाशत्वात् यदा स्वव्यवहारे ताना
त्रगनयेत्तलमेव स्वप्रकाशत्वं तस्मिन् सत्येव व्यवहारगता अथ विषयविषयिमागेभेदे दृष्टयथा व्यवहारो व्यवहर्त्तव्य
ज्ञानादृष्टाः तस्याचनतुभयं विज्ञाविषयविषयिभावस्य व्यवहारास्य वांगीकारे दृष्टविरोधः स्यादिति चेन्न न पदिसु प्रका
शेन स्यात्तदा ज्ञानमेव न सिद्धेत् यत्प्रकाशेन तस्यानदित्यन्यथानुपपत्त्या दृष्टविषये विधेविधेन नादिति। तन्न परप्रकाशप
क्षेप्यनवस्थापानिरस्तत्वेनामप्यानुपपत्तेरनवतारात्। पञ्चम्यविषयकेणापि ज्ञानेन स्वव्यवहारो जन्मनदिति। तत्र
व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यविषयकधीसाध्यता निहामात्रं न च जावन्नवान्यजानन्नन्यत्र व्यवहरति सत्तापामपि सद्यवहा
रः सत्तावत्त्वधीजन्म एव किञ्च सावतत्र भ्रात्रिर्वाधान् एवं तदुक्तं संवित्ता नवदुव्रीहोभरादयः कुटादय इत्यादौ क्रिया
वहिलारिनागुणीभूतस्यापि भुवः कुटप्रधा म्भरेति कापि नाज्ञाने व्यवहारः। अथ सत्ताभ्यां विचारसहत्वात् जगदे

राम.
१७

वश्यमिति माध्यमकः विद्यतिरिक्तमतसंवेद्यमिति रंगानिकस्तथा च तत्तत्र न स तत्र सदत्सदसतोर्वेध म्
दिति मेवाप्येदोषः प्रमेय जातं यस्मात्तथा विचारा सह ते दोषाः स्वमपि असन्ति न वा आद्येकप्रपेक्ष्यतात
दीजभूतानां दोषाणामेव विलपात् । तथाप्यतमेव जयौ मुहुः क्रोवाणां मेव आगल्पादिति चेन्न धिद्विस्त्रय व्याह
तवृत्ताणोपि जेनतामिच्छसिदृष्यदृष्यासाध्यसाधनजयपराजयाः सर्वेयाविद्यागिलसितारवमहमराधिका
तोयवदिति चेन्न ननु मुनिदिपुरासिपदेवं नत्वमवगच्छन्निःफलेकथाप्ये प्रवर्तते कथाप्येन प्रवर्तते किं नु
चिदात्मनि स्वप्रकाशे भवत्येवमुत्तमा स रति चेत् । तदेन त्वदुक्तदृष्यानि प्रदा कस्य शिकया कानुक्त
त्वादिति हरमपसर अस्तेनु दोषा एव परिशिष्यन्ते इति न सर्वे न्यतामिदिः । अथ ते वा सर्वे वा सत्ता सतोदा
सीयेन विचारं प्रवर्तयाम इति चेन्न न हितदा अप्रमाणा स्फुरति संभवति केवलं वाग्न न सावे संवाहज न्याप्र
लापोपामिति । यत्वेदेते प्रमाणा पुपत्यसिध्यंस्त्रदवतारयेने पापिकप्रश्नमदेतोते किं प्रमाणाभितेवं न्यपेखं जल

खं. द.

१८

कदा रागा नासते न जानीमः स न्याय न यस्मिन् किम्बदन्ती न मि न व्यो षी त त त्वा हि न्याय न ये सर्वे न प्रमिते स्ये व धर्म्यो क
रणा न च वे त स्य व ल न्न त स्य त न्न ते ग ग नार वि हा य मा त त्वा त व्या त त्त स्य के व ला च पि लो प ग मा त कि च न यं व
मुत्साः पश्चः किं तु जिगीषोः स वा वि सि म्पु स्र था वा स पे पु किं प्र स स वा धा रि न्पा ह दि नि धा ये दै त नि षे वा ध या
किं करण मभिप्रे वी ति प्रश्नः त च व श्रु ति श्र द्धि म तं क र णं त द्वा त वे वा धा दि ति प्र यु भा वः त न्मा व ल इ क्तं स र्वे मे व प्र श्र
खं जन म ल य क मिति । अथे दानी म न्यो न्या भा व प्र ति यो गि ल म स त्ता भा व प्र ति यो गि न वे ति सं श ये स नि वि धि के दि
म दै तं सा धा पे नुं खं ज न क दे क मे वा दि ती यं ने द ना ना स्मि किं च ने नि श्रु ती ता व द्वा ज हा र त च व व से ति प्र क्तं
ते न य द्वा पि व द्वा क मे व दि ती यं ज स्त ना स्मि ए व का र स्त चा भे दं ने य म य न भे द भे दं वा र य ति त था च्छ दि ती यं व
स प्र ति यो गि को न्यो न्या भा वो ना म्ना सा पा त तो व्यु त्त ल भो येः प्र ती य ते त था पि ना च्छु ते स्मा त्प ये र व क्ते
दू पं न गि र गि रे ति क्वा दि ति व र्थे वा द्वा य त्तेः किं तु श्रु त्त रै क वा क्य ता तुरे वा द्वा से शा म्ना म ये व दि न्य ये

राम

१८

मिति वाच्यं भेदप्रत्यक्षस्य घटपटादिविषयत्वेन श्रुते आयाततस्मदविषयकत्वेन विषयभेदेन बाधनायोगात् कलंगीय
नदिसंयाविहितायागगप्रासरेसानिषेधः श्रुत्येवेति। नपा अदेत श्रुतिर्घटपटादिप्रत्यक्षेण सह अत्र न्यामेदज्ञान
मृतया। घटेन पटेन तदेतेन वसह तद्विषयकप्रत्यक्षाणामेवं तेषां प्रत्यक्षाणामन्यमभेदमवगाहतां नहि तेषामप्य
न्योन्यभेदः घटपरभेदयोरेणाप्रत्यक्षेण प्रागग्राह्येति तथावनभेदप्रत्यक्षेण त्रौतधीर्वाधास्थाने दातुं शक्यत इमे
दालिङ्गनात्। घटपटादीनां च सर्वेषां भेदप्रत्यक्षजालिङ्गितानामप्यभेदोपासिध्यति न हि संभवति घटातिचत्वा
नमित्रं घटादिवरस्परं भिन्नमिति। अन्यतेषामपि तानां सदाप्रत्यक्षेणालिङ्गनीयः तदा तद्विषयसंभेदं श्रुतिरव
गाहतां तावतेव मूलपपेत्रमत्रायत्नेरभेद आयास्यति न च प्रत्यक्षेण तदेदालिङ्गनमपि तानां भेदः प्रत्यक्षो ग
लिङ्गनीयः तदा तद्विषयसंभेदं श्रुतिरवगाहतां तावतेव मूलपपेत्रमत्रायत्नेरभेद आयास्यति न च प्रत्यक्षेण तदेद
लिङ्गनमपि अनवच्छानाद्विषयान्नरसंवागवतथाच भेदवीर्येनो निवर्तते तदेवाश्रित्य भेदश्रुतिः प्रवृत्ता तदभे

खं. ६.
१०

हमर्थयन्निमदकारावमलपयेन्नमभेदसाधयिष्यति तस्मान्मुद्रधावतश्चात्रावाधवुदेपरमरा निवत्तावदयात्रा
येः पाणिग्रहोर्वेजीयतेणस्मिन्नाहः यद्वमो गतिः नचनुत्पन्नायतयाभेदप्रसत्तेराचरमवुदेरप्यालिंगनं नहिनु
त्युन्मायतासामान्यलज्जणादिवत्समागसदकारिणीयेन व्यवहितानोतानागतानापिगमयेतामप्यसर्ववुद
यः सर्ववृत्तिष्यमिन्नाः बुद्धिर्लादिति न सर्वतविषयावगाहने सार्वज्ञापनेः अलौकिकप्रत्यक्षेषु व्यभिचाराद्यतेषु स्व
स्यापि विषयतात अप्यसर्वभिन्नप्रेमेपलादिभ्य इति तदा नुयसंमं हारमनूपासिद्धादयः नहि सर्वेषां प्रतीकता
नां सूनूय देनुमतां वा किंवि सोवेद। अपकाचिदेव बुद्धिः पक्षः तदर्थं एव वदमेः तदा बुद्धेर्नरं दारो कस्योदेत शु
तिः प्रवेत्स्यति तथा वदेत्वाद्यमावसा सर्वतो सर्वपक्षयतामिति ते किं विद्वन्मज्जा तत्रासेव हारदप्युमेः॥ आस्ति
ते अगी कृते अथ यद्यपि भिन्नवित्यादेनूय पापामि कत्रिया योजनयोर्भेदो गृहीतः स एव बुद्धेर्न दृष्टि वारायाम
पि भेदो गृहीतः तदभेदश्रुतेराह वलवदप्यपि निवेरो वादित्या शंका सा यथा पत्रि लोताभावे व्यतीति तस्मान्मज्जान

राम.
१२

स्वभावेदे श्रुतिः प्रवृत्तिरिति चेदप्रसरे वेनापिका आधधो वेत्यभेदी पाप्यन्यथानुपपन्नता। तद्दानपेक्षणाद
नेवाधतेनाह्यश्रुतिमेतिगया यदप्यमित्राविति धोवे धमेद स्यान्पथानुपपन्नतदानस्वभावेदे श्रुतिः प्रवृत्त्यती
त्यर्थः। अमृतमभेदप्रसक्तविषयरावद्युदाहरणेदश्रुतिप्रवृत्तिः योग्यतात्तनंचनशा दधी हेनुरंगुत्यधे करिश
तमित्यालो व्यभिचारत अस्त्वान्तदपि श्रोतधीमे पं प्रमेव श्रुतेरन्यत्र लबावका शायाः प्रमाणात्वात्तद्विरोधे
नभेदप्रसक्तस्यैवाप्रमाणात्वात्। अस्तु ता योग्यताया असंसर्गो ग्रहणिरप्यसंसर्गो ग्रहण्यतया प्यस्या अस
दसर्गो ग्रहण्यत्वात् संसर्गसिद्धितचप्रसक्तवाधं श्रुतिवाधेन परिहरतो वेदातिनो ग्योचि संनदावितनिग्रह
छानेनेवोदवितनिग्रह छानपरीहारस्युतत्वात्। तथा च तेन प्रजेवाधरतिवा व्यंश्रुतेः प्रमाणात्वात्तद्वे स्प
चादायोरोपश्यत्वात् के वानौ वित्यात द्वाधतेः यस्य मूलं तथा ह्यने प्रकृते च नैवं अदेत श्रुते वतर्कमूल
आप्यव्यापकमावस्यभेदगर्भस्य खंजनात्तापत्रु आगन्निमत्तानतो नदाय हउक्तस्त्रदपु न्तं तस्याप्युदादिपमा

सं०

20

रातादृश्यामेदहसंभवादितातत्रः अतिमबुद्धेरानोप्रत्यक्षोराग्रदृशासंभवात् नवानुमानेनानुपपन्ना
वातदृश्यामेदहसंभवादिनं प्रतिभेदधोमूलकयोत्रयोरप्रतिः। नवममानुमानादितस्त्रेदबुद्धौमद्वनादा
दितस्त्रेभेदसंदेहोप्यास्तिनिवायं। अभेदाभिमानिनः कोटिद्वेताभेदाभिमानेनतिः परियाप्यप्रतिनयसाधमा
नसत्वेनवसंदेहस्यास्यगुदयातकिंचपरः किंचिदेतीतिपत्रावगम्यतेतत्रनतस्यचमदितोभेदोप्रात्यः स्व
रूपानवधारणात्तथाचाभेदप्रतिस्त्रेवलत्वपरातलाद्विभवाभेदेपर्यवस्यति। ननुभेदानंगीकारेकप्रय
दार्थवैचित्र्यव्यवहारः आविधकभेदोपगमात्तनचमपिव्याघातादनमपिभेदाभावेऽप्यादकस्यैवासिद्धे
रितिष्वजनाञ्जोव्यतोअभेदप्रतिःस्वविषयेप्रत्यक्षेणप्रतिरुद्धतेनवप्रक्षप्रसोरनिनिगमादुभयत्रप्रा
माणासंशयः प्रत्यक्षस्यसकलप्रमणोपजोव्यलेनभेदप्रत्यक्षस्योपजीव्यजातीयतयातेतैवप्रतिवधि एव
नातननुभवनुप्रत्यक्षमुपजीव्यंतप्यपितेदनानास्ति किंचनेत्यादिप्रतिप्रावदभेदबोधिकाञ्जनिचनेति २०

पदेमोपस्थिते सर्वत्रैवभेदः आसविधोयतदतिनाभेदविधोप्रत्यक्षोयजोवनामितिचेत्तत्तथापि किंचनेतिप
रसमानविषयत्वात्पुजीव्यत्वाद्यप्रत्यक्षतायाधैतेवकिंचयत्रभिभेदाभेदप्रत्यक्षोपरस्परस्पर्दिनौलवाप्यन
न्यथासिद्धत्वादेरक्षोस्त्रमेव अभेदधाम्नतज्ञानोयत्वमालंबतेताएवचैत्रक्षपाटतिवन्नथावतद्वदत्रापि
स्यानवभेदाधैयोभममलमापिसंभवतिभ्रात्रैवभ्रात्रैवभ्रात्रिपरवकत्वात्तन्नतेभेदस्यालोकत्वात्अलीक
स्वविधिविनिषेधांगोकारेणमन्नकेलिप्रसंगान्। अविवेकादोषयनुवाश्रुतिरहेन्नतथापिभेदप्रसक्तधिया
तदाधनोपग्राहकस्यदोषत्वत्वात्पारमार्थिकत्वाददेतमवाध्यमितिचेत्तन्न अभेदः नहिपारमार्थिकम
वाध्यंदष्टं। लोकेह्यभिहितचेत्तन्नलम्बतेलोकद्वयोरप्यदर्शनान्। एवंविषयात्रेरेपिगृहीते श्रुत्यानाभेदयोः
तद्विषयतादानयाग्राह्यतासुरूपभेदस्यगृहीतत्वात्किंचविशिष्टबोधि कायोश्चैतानि शेषदृश्यविशे
षांविधीयते। तस्माच्चोदृश्यत्वविधेयत्वलक्षणभेदावगतेणवश्यकत्वामुपाश्रुयजीव्यपाश्रुतेवधिः। यच्चश्रु

स्यामेदप्रसक्तस्येनातिप्रज्ञानेन समं सजन्मज्ञानस्यामेदे आहिते तदन्यथानुपपत्त्यापत्त्यपेक्षममेदः स्यादिति त
 त्रप्रसक्तस्येनाद्यमेद आहिताश्रुतो विवाहनात् विषयविरोधाविशेषात् किंचित्तद्विशेषरूपो
 लाश्रुत्या अभेदबोधने वा कजेदः स्यात् न व श्रुतितादागेव सर्वा वषया अभेदधीह देति मद्दिक्क विचारजन्मत्वा
 तस्याः सर्ववषयत्वं क्रमेण गतं इति चेन्न दृष्टव्यो भेदप्रसक्तस्येनात्तत्राभेदश्रुतेर्विहिततया दानसर्वात्रा
 भेदश्रुतेरप्रसक्तैः पक्षपरः किंचिदेतौत्पाकज्ञेन दृष्टव्यं तत्रात्रे अर्थादावभेदग्रहे विरम्य व्यापारयोगः
 स्यात्तत्रात्रवलागेव सर्वत्र श्रुत्या भेदग्रहणो दृष्टव्यो भेदप्रसक्तस्येनात्तत्रात्रे विमः स्यात्तापेक्षेन मन्त्रिमवुद्धौ
 श्रौतबुद्ध्या समं भेदधोरभेदश्रुतितादावास्त्विति तत्रात्रे मवुद्धावलापापेक्षेन तावदभेदः श्रुत्या बोध्यते उ
 दशप्रज्ञाने विधानां संभवात् विधायकशब्दस्य वतयेव सर्वत्र प्रवृत्तिदर्शनात्तानां पितातायाते नैव ज्ञानेन राम.
 तस्याः स्वयमेदस्य गतीतया तत्रात्राभेदश्रुतेरप्रसक्तैः एतेन सुहरवावनश्रुतेति निरस्तं किंचाभेदे बोध्य २१

बोधकसहकार्यसूदकारिजन्यजनकवाक्यवाचकप्रतियक्ताप्रतियन्त्रमेदविरहात्कथमभेदंश्रुतिर्बोधपनुअथा
विषकादेहात्सर्वोभेदंघटतेतर्हि नतसवलप्यनिष्ठायादनमापिघटतोसर्वोभेदमानिर्बेचनीयमितिचेत्।अतो
पाजित्यनिर्बेचनात्मकप्रतिप्रामाणापुपकस्यानिर्बेचनेमप्यवसानंनपुंवेतांजिकाःकिमापिनसाधयामःकि
नुभेदंतिषेधामर्तिचेत्।अविद्यादशायांश्रुतिरेवेतेप्रामाणमितिघुष्यन्पुपमनेधीरयेहानीतत्रहोषह
शेनादन्यथावस्मपुनस्वाशयमपिनावधारपितुंक्षममेकिंवाभेदोयःसाध्यःसमेदाभावोभेदविरोधीवाउभ
पथापिभेदःपारमाथैकआयद्येतनस्यवस्क्रान्तोविरहोविरोधीवावस्क्रसन्नितिघटतोकिंचश्रुतिःप्रपंचत्र
संशारेभेदमादेस्यपुक्तंवेत्तेवतलंप्रपंचस्तत्त्वमितिशंकराचार्येचचनविरोधात्अतएवतपोभेदंनि
षेधवीर्यपुनरवदिवस्त्राःप्रपंचाभिवर्तयजतत्वेनसप्रकाशविहानंदानात्मकत्वेतदप्यमुमुक्षोः
वन्निरपितस्यात्तथाचश्रुतिःप्रपंचनिषेधपरेतिवाच्यंतथाचकप्रपंचवन्नसागारभेदगंधोपि।अप

ख. ६.

२२

जैवपरमात्मनो रमेदं श्रुतिराह तत्त्वमसीत्युक्तैरिति चेन्न प्रसज्यवाधात् परमात्मनो भावस्य प्रति संस्वात्मनि प्रस-
त्तसिद्धत्वात् न हं सानामिति वाहं परमात्मेति प्रतीतेः श्रुतिरिति तादात्म्यमलेतयोपलभ्य न्यात हेदस्य तत्राध्यततोय-
गमात् प्रतिपोगिसत्त्वविरोधि न्यायवानुपलब्धे प्रपेग्यानुपलब्धत्वात् किंचामेदं श्रुत्या क्रेमेगाभेदावगाहनमिति यदु-
क्तं तदप्युक्तं शब्दस्य विरम्यवायागयोगात् प्रलभेदं श्रुत्या गेव सर्वत्रैवाभेदधात्मेत्येतेन वक्ष्यते होमेदं प्रसंज-
गाश्रुतिधाधनं वस्त्रतः श्रुतेर्वलीपस्त्रात् तथावश्रुतित्रिदोषेलेन वलीपसीभेदप्रसजमेव प्रति सिधेत्तदुक्तं पा-
रमार्थे कामदेतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः बाधनादुपजीव्येन विभेति न मनागपि पवंच सा ब्रमास्य नान्यग रापतः
कुचिन् आस्तेन धारवीरस्य भगः संकरकेलि स्थिति तन्न राव हि सर्वे यामेकं देवाभेदवोधने वोदुः मावै संस्मात् त-
वनमन्यसो अन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तयोपा छित्तानां सर्वे यामेकं देवभेदे प्रत्यक्षो गावगते श्रुतित्रिरवकाशौ
वस्मात् श्रुतेर्वलवत्वं विचार्यमेवास्मि किंच वोदुर्वा तावधारणमेव शास्त्रधीषरो धिननुत द्याद्याये मयित्त

राम.

२२

मात्मेवानवप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिर्सेमावतपोहोर्वैल्यं श्रुतेरन्यपरत्वं संभाव्यतस्तंभवात्तन्वैवं श्रुतिप्रत्यक्ष
योर्वैल्यत्वं संशयरागादिति वाच्यं श्रुतेः सहकारिविरहादिनाहोर्वैल्यत्वं न चेत्तत्सर्वमविद्यावष्टंभेन मयोक्तं वस्तुत
स्तपरमात्मभिन्नमिदं किंचित्तत्त्वं च श्रुतिश्चाविद्यावजगद्वत्सर्वमाविद्यकं विवागसहत्वात् तद्वद्वैकं तत्त्वं तद्वत्त्वम
काशादिदयत्वात्मेयमानपमायामभेदश्च न्यमवाप्त्यनसंगे नरत्वाच्च न विचारं गौरवोपातिवेत्ता न नमत्रः संताप्रमोसि
पदस्य गौरवचनगोचरत्वं च सर्वप्रतिपादयासिद्धमप्याविद्यकमिति चेत्तापत्रप्रमाणानि प्रसरन्ति तत्र वस्तु
यत्र नुन प्रसरन्ति तदेव स्तिमिहतीहः प्रत्याशातस्माजगत्कर्तारं ब्रह्मपदार्थमेवेति तत्र च कार्योपाजनादिप्रमा
णां नातीति अभेदश्रुतीमविनपरत्वेन विदितिरमजगदभेदाभिमानादित्यलमिति विस्मरेणोति। पापो जनादिप्र
माणां जातिरभेदश्रुतीमविनपरत्वेन विदितिरमजगदभेदाभिमानादित्यलमिति विस्मरेणोति। किंच केषामविद्या
किंचिद्व्यक्तिविधाचेति तत्र परमात्मन्येका जीवेशु श्रुतिस्त्वममपरेति लोकतत्र अविद्यावशेनादि न विद्वत्सतो

ख. ६

२३

भिन्ने सत्यविद्यातमा अपेत अविद्याश्रयणो भवसर्वस्वतो भिन्नः स्यादित्यन्योऽस्य अपात्र न वा आनादितापरो हारो व्यक्तिर
भेदो हि स स्याद्वा जं नु र व त अत्र नु न त पान हि जीवा अपि उ य त्रे म य त्रे वेति येन व्यक्तिभेदः स्यात् एतेन जन्मप्रवृत्ति
होषमि प्या ताननामपि अन्योन्याश्रयचक्रकप्रोते गौदिरया स्या आत्मा अपात्र न व स्वयो हि प्रामाणिकत्वे पदो हा
रः तद्यानवस्थापे व्यक्तिभेदो हेर संभवति आत्मा अप्येव जन्मभेदा हेव अन्योन्याश्रयचक्रकयोस्तव्योक्तिभेद
एव परो हारः यथा जन्मप्रवृत्त्याः जन्मप्रवृत्तिहोषमि प्या ताननां वेति तद्वा त्र व्यक्तिभेदो म्रियरस्यरा यो हि
द्वयं न संभवति कारणभावादिति अथास्त्विवरणमतेन या हि अविद्या हि व स मा आश्रि ना ए के व सा च त्र स
वदनादिरेव व स एषे व स्थिता जीवानां ह एते त य च त पा आत्मा जीवा व स एषे भिन्नत्वेन व दुत्वे त व काम
ति पदानुता मारिका योगसमाधि मयो ट पा यो जीवो अतिकामति त हा स जीव सुकृदसु च्यते पदानुसर्वेन
हा सर्वे जीवा वदना शी लोपते अविद्यासत्येति कर्तव्यभावात् वदनेन निर्विकारमवतिष्ठते इत्येकदेव सर्वमुक्ति

राम.

२३

रिति तत्र सात्याविद्या ब्रह्माश्रिता ब्रह्मणे भिन्ना वास्त्ववीचे तद्वा हेतुं स्यात् । ब्रह्माभिन्ना वेत्तदातव्यामुपयानि
वरयमित्याह असायाविद्युको वेत्तदातस्या अविद्यात्तरप्रभवत्वे अविद्या न सं स्यात् किंचे यमविद्या मो दत्ते
कान्तानविरहात्मिका तानोप्ते भौतद्विद्यणि तौ संभवतः मत्मान भित्तं प्रवेति स्वप्नकाशविहयत्वात् तस्य अप जी
वासमवेतं मिथ्या तानमविद्या ब्रह्मविषयीकरोति तदा न्यो न्या मयः जीवो हि ब्रह्म तो मिन्ने सति तत्र मिथ्या तानं स
मवेत्तमिथ्या तानमव्रापेव सब्रह्म तो भिद्येतेति । अथाविद्याविलेभितं यथा माया गंधर्वेन गर्तया विष्ट
मेवेति रमशतिवेत्तमास्त्वया पंगुषो माया फलेनोत्तरयत्नमनभिलोसि किंचा विधस्त्रयथा तथान हि सा
ब्रह्मविषयीकरोति न वा तत्र समवेत्ताति कथं ब्रह्माश्रितेषु व्यतो न उ यथा सत्त्वेना सत्त्वेन वा सातिर्वेकुं न शक
ते तथा भावत्वेना भावत्वेन मोहत्वेन जीवनिष्ठत्वेन वा ब्रह्मनिष्ठत्वेनापि वसानिर्वेकुं न शक्यत एवेव तदनिर्व
चनीपत्वाये प्रतिधिग्रहणं वो दुव्या हर्तुवन शक्नुयेतामश्रित्य विवदमानो न लज्जु स इति हारययस गतिकुम्भे

सं. ६.

२४

वस्वभाववैदिसोतिवेतानेप्रभावामेवंस्वभावां वदन्त्यादातादपि विमेषितस्माद्यथापथापरोक्षसेतथातथा
घातसंघातनिघातिघातमायायमायत्रुमाघात्रितस्त्रतअलपसीनि। अथाविद्यावासाहणोतीसयुक्तं
सम्बतगवावायनसंगेवरत्नात्। आलनत्तावेवतत्रयोतिचेन्नअयमिहात्रात्। अविद्यावसुनावरोपति
किंचुतदलादूस्वविवर्तनार्थितकमरतिवेनकोयावेवर्तः मिथ्यापरिणामः कोयंपरिणामअकृतसुखतो
त्पात्तगदतिः पथाहेमः कुञ्जलादिसोयपरिणामआविष्कृतान्मिथ्येतिक्मरतिवेनयथाहेमकुंदलवे
नयपंचस्यजितयावसासदत्तादिलेनपयवस्यतीतिलहावरयः सचायुक्तः सदसतोश्चेतनजजयोरत्मा
नात्मभूतपोसादात्मासंभवात् नहितालिकस्यातालिकः परिणामः संभवतीति॥ हिमात्मापागंधर्वेनगर
वत्तरातस्यातिचेतमेवैवहिमानीतपालेनपरिणामनेविवर्तनेत्राकिंतुहस्यश्चदिलेनमूढैः प्रतीयतेवस्य
लुकचतपाप्रतीपतांसवपरोक्षत्वादितिदश्चरमिदंस्वेवपश्चात्तामपहतयाप्याविजरोविमलुविशोको

राम.
२४

विषयसः सत्यकामः सत्यसंकसः सोचेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यरति छांदोग्योपनिषदा आत्मविषयकप्र
तिपत्तिविधौ सा प्रतिपत्तिः किरया कतिविध्यवेत्याकांक्षायां आत्मावाच्यरेष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रो योतिरिध्यासि
तस्यो मे त्रेयीति शतपथश्रुत्यात्मविषयकपत्तिवनुष्टयमेष्टमाधनलेखगतेरष्टाकांक्षायां वतसपुनयवने
तरस्यैव गदेना पुनरात्रे त्रेमोक्षस्योपस्थितौ विध्यनुवादे कवाकतया प्रतिपत्तिवनुष्टयस्य मोक्षमाधन
तावगमे मोक्षमाणा प्रहन्ति प्राप्तो प्रहन्ति विषयीभविष्यन्नदुयायविशेषजितासायां श्रोतुव्यः श्रुतिवाक्ये
मेभ्यो यन्नव्यश्चोपपत्तिभिः पुराविधिना वेदानुमानयोस्मदुपायलविधानादथश्रवणकारणा वेदाको
क्षायां स होवांचोतैदेतदसंरंगं गैर्वास्वरा अभिवदस्यलमनन्तवदस्यमदीर्घमलोहितमन्त्रेदमस्तु प
मतमो वापुनाकारामसंगमस्पर्शमगेधमस्मचजसमश्रोत्रमरागमनोतेजसमप्राणमुत्थमनामागो
त्रमजरममरममयममतमरजोशतमविद्यतमसंवृतमपर्वमनपरमनन्तरमवास्थनंतदश्रुतिकंच

खं. द.
२५

नमस्तद्वैतिकस्त्रतेसादिशतयथक्रसात्मनिप्रतेविविचोचितादितीपप्रतिपन्नयोनिरेजनत्वादिस्रुतिसंजा
नाप्रदामलसालनप्रमननानुसरेगोहनरभिआमोनुमितेवासिपक्षधर्मतासंवेदनाधत्वेपितृत्वात्र
श्रावकप्रवादनिवाससमात्मपंचावपनसाध्यतपासांगेयंगन्यापस्वनयानिनयगाययोजशयदायव्युसा
दनप्राप्तोतत्रापियोजशयदार्थनिरयगास्यनिरस्त्रसमस्त्रहोपनुपंगसलअसाध्यतपालजराहोयनिरा
सस्यचलआगमत्ररेणासंभवितपालजरास्यचधर्मिज्ञानसाध्यस्यतत्साधकोदेशसाध्यतयोदेशलसरा
यापरीसात्मकप्रवातात्रिलेखलस्थितेययोक्तहेतुमहावसंगसोदेशलजरापरीआपरांयोवपिपो
सदेजानिनिग्रहस्थानविशेषलअरणालम्पहिततमप्रमाणादिपरीजावेययकशिसंधापदुःखपं
कमग्रानसंसारिसातदिधोयंचक्षपादोमहामुमिल्लदुपशमस्यपरप्यरेयापभतामात्तिकोप्रणिनाय
तत्रापिचाविदिसासांगेयंगपाप्रावादकप्रवादनिराससहमेपवावपर्वसमुपवासीतेतेनैवमननात्स

राम
२५

कादितीया प्रातिपत्तिरपि साधतेति स्यादेः कार्यत्वेन घटवत्सहकरत्वात्मानुमानात्तान्चारिपदस्य प्रकारवा
वित्तेन कश्चिदेवा प्रकारो वा लोपेन न च तच्चुमदीमदीधरादयः सर्वसंग्रहश्चेत्तत्राहुः अद्वयाद्वारको यादा
नगोचरजन्यकृत्यजन्यतयवेतजन्यत्वं तथा। अत्र कृत्यजन्यत्वेन यजने देशे कृते सर्वसंग्रहः सर्वस्य संग्रहे
भवकस्य मते कृतिजन्यत्वादि तदर्थं जनेति जन्यपदं च सम्यक्ते कृतौ विशेषणं परंप्रत्यापातत उपरं ज
करावमापिशब्दकत्वादीनां मदेगादिगोचरजन्यकृतिजन्यानां जन्यकृतिजन्यानां जन्यकृतिजन्यत्वेन
नपजलमिति तत्सम्यक्तापोपादानगोपादानगोचरेति जन्यकृतिविशेषणं शब्दादपोपिदिगगनपवन
गोचरजन्यकृत्यजन्या एव तपोरतीदृषंत्वान्न चैवमपि सर्वासंग्रहः नित्यादपोपिदिपरमाणुगोचरज
न्यकृतिजन्या एव तयादिपागादि क्रियागोचरापदयो जन्याकृतिः सापिदिपागादि सादिकं भावयतीति तत्कली
भते सुखंदुःखं चोत्पादयतीति तत्कारणी भते कार्यं रव्यं गुणं कर्म चानिः पादपत्री तद्वत्तुल्यत्वेन तत्कारणी

सं. ३
२३

भजं परमाणुमापि विषयीकरो वीत्यतः सर्वसंग्रहापारद्वारकेति उपादानगोचरजन्यकृतिविशेषा इयं तु कतिरदृष्ट
द्वारिकेनोपादानगोचराभवति। सर्वमापि निरुपादानां प्रध्वंसात्तमदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्जन्यतया
यत्प्रवेशे ह्यत्रैतदंशे सकृदेकत्वात्तु माने वाधः न हि ध्वंसस्य नित्युपादानस्य उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षात्
तिमज्जन्त्यत्नसंश्लेषकत्वं संभवतीति तद्विचाराणां यत्समवेतयदंशवत्प्रसिद्धाप्रान्यानां नित्यगुणानां च यत्
प्रवेशे ह्यत्रैतदंशे वाधः स्यादिति तद्वारणां यच्चरमंजन्यपदसाध्यं तु अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञान
विकीर्षात्तिमज्जन्त्यत्नं अत्राप्युपादानेत्यादौ कृते दृष्टाद्वारा उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षात्तपः क्षेत्र
ज्ञस्य भवत्येवेति न द्विशेषे क्षेत्रज्ञैवार्थोत्तरमिति तद्वारणां पारद्वारकेति उपादानगोचरप्रत्यक्षज्ञानवि
कीर्षयोः कृते अविशेषणमिति केचित्तत्र न त्वर्थोत्तरवारणां यत्साध्यविशेषां साध्यगौरवेणाप्यत्वासिद्धा
यत्नेः किं तु अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानविकीर्षात्तिमानेवाहिकर्त्रोपपादयदादौ कुलात्तन्मि

सप्त.
२६

हारेण वैचैवं प्रयोगः अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्मकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टाद्वारकोपादा
नगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षोक्तिसमवेतजन्यानि समवेतलेख्यतिश्राग्भावप्रतिपोगोत्पत्त्यद्यन्तसमवेतलसतिश्रा
ग्भावप्रतिपोगितदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षोक्तिसमवेतलसमानधिकरणाप्राग्भावप्रतिपोगो
द्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षोक्तिसमवेतलसमानधिकरणाप्राग्भावप्रतिपोगो
केवलवन्नितस्मादुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षोक्तिसमवेतलसमानधिकरणाप्राग्भावप्रतिपोगो
नैवापिकेन स्थपिते अत्रुक्तमात्रोक्त्यात्माभासवद्विद्वत्कृत्यात्पाराणां प्रपञ्चप्रमनुसंधीयमानानां
मन्वजासेन कृत्यात्विशेषेणोदेत्वाभासेतमीमांसकः स्थपनाद्यदायतित्वादि कर्त्तृशरीरावच्छिन्नस्य वा
त्माद्यदौर्लभ्यत्वादेरप्यदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षोक्तिसमवेतलसमानधिकरणाप्राग्भावप्रतिपोगो
त्रादृशचेष्टाजन्यत्वमेवाम्माविश्वेष्टाप्रामेवसाध्याभासेः नहि चेष्टापि चेष्टाजन्या नवस्थापनेः स्थापना

खं-६-
२७

निरस्यसवस्यपक्षेप्रमाणमाहसित्पादीमितादद्याद्वारकीयाद्वारनगोचरायुरोज्ञाननिकोर्वाकृतिमजन्मनिशरीरा
जन्मलात्प्रद्यच्छरीयजन्मन्तत्रदुयाहानगोचरायुरोज्ञाननिकोर्वाकृतिमजन्मन्भवसेवपथाव्योमेतिमहागोवत्से
रमतेनरसिहहरीशर्ममतेचुतदिनवीसेतिवाटकोद्वारस्वत्वापिमतेनामिरवपयुज्यनिरातवातिमीमांसकेस्वायकः
नहिशरीरघटितमापिकर्तृत्वगौरवात्किञ्चदद्याद्वारकोमाहानगोचरायुरोज्ञाननिकोर्वाकृतिमजन्मन्प्रचुत्तु
लालावेशरीरिलंतहानादिनिष्पन्नयेसित्पादिकत्रोव्यजन्मलानादिमानेवेतिकिञ्चस्पशरीरेणतथावकतंषट्प
शरीराननुप्रेवेशात्तानेच्छाप्रपन्नवतश्चकतुःपरंप्रतिनिसपरोक्षत्वात्प्रसगाधःपतुशरीराजन्मत्वारिति
हेतुकतंतत्रशरीरेनत्रयैविशेषणंप्रतिपोगिगानिआद्येस्फुटवर्णविशेषणंअजन्मलमात्रस्यैवकत्रेजन्मल
मिदित्तमलात्अन्येषुघुपिशरीरंहेतुकताभावंसात्तात्रविशिनयितपापिजन्मलंविशिष्यतविशिष्याभावस्यहे
तुतायांपर्यवस्यतितथाचलाद्यवादिशेषामात्राभावंस्यैवकतंजन्मलाभावस्याप्यतंननुविशिष्याभावस्यगौरव

राम
२०

दिति शरीर जन्मलाभावे व्याप्यता सिद्धेः एवं च हेलाभासे न मास के पराजिते ग्राह्यते हेतु प्रयोक्तो नै पापिको विजयो
तमिमी अरस्य जगत्कर्तुमागमोपि संवदति तद्यथा विंशत अजनुत विंशतोपुखो विंशतो वा क्रुतुत विंशत स्यात् न सं
वाह्यं धर्मनिसं पतत्रैर्वा वा भूमो जनपदे वरकः न चेवमीश्वर विषयकं प्रतिपत्ति चतुष्टय पयवगे जनकमिति
निर्गतं तं तमेव विदितमिति नमः पथा विद्यते यता योति प्रतिरप्येवमाहृत वा पुत्रं तत्त्वज्ञानस्य हि समाना
धिकरणमिच्छाज्ञानं धर्मद्वारा उच्यते यो गतः खजनादि सन्नेतये वसिष्ठा ज्ञातुः । इत्येव विषयकं नुमिच्छाज्ञानं न जी
वस्य सुखारय किं तु स्वविषयकं अदंगौ रोहेस्तुलसादिना शरीरविषयकेण जीवभेदभेदेणातदनुक्ते
रज्यते तत्प्रतिकूले च द्वेष्टि तत्तदीयगद्द्वयमोहेरे प्रसपते । उच्यतेः तद्विषयकं यत्र यो कृतितद्विषय
कतात्त्विकतादेवेति सत्यं तदेव नुश्रवणमनननिदिध्यासनेः कमानुचितैस्तुल्यन्ते नैश्वरसाक्षात्कारेण ज
न्यते तथा च श्रुतिः सहितत्वं तौ सातः आत्मसाक्षात्कारस्योपकयेतीति । अस्मैवेतथापिशतपथे आत्मा वा अ

खं. ६.
२८

रेदृष्टव्यदतिप्रपत्तेशास्त्ररेनुसाजालकृत्यदतिबोमपमपुत्रं निदिध्यासनप्रवर्त्यैवसाजालकारोदयसंभवेतस्यप्र
पत्तौत्ररासाद्यतयाफलैकनपतयाचविधातायोगानकृतिसाधयेसाधनत्वस्यविधायकत्वात् अतएवयागविधा
नत्ररेनायतेविधिः पागानुष्ठानेनैवतात्सिद्धेरितिमेवं आत्मावाअरेदृष्टव्यदत्येवदर्शनस्येवसाधनत्वमाहकृति
साधनत्वमुक्तं पतस्यदर्शनस्येत्साकांक्षायां निदिध्यासितव्यदतिनिदिध्यासनंच आसनप्राणायामप्रत्याहा
रधारणाध्यानसमाधिपुममनयाध्यागयोगेनचिरनिरंत्तरादरेवेतिनपरमपुरुषीयविज्ञासन्नानन्यंरतव
संगमुक्तस्यनाश्रद्धामलसालनेविनासंभवतीतिः तदर्थंश्रुतात्मस्वरीकरणायमत्रव्यदतिद्वितीयप्रतिपप्र
तिपत्तेरावुमानिकाविधानेसापिचधर्मज्ञानसाधयेतिश्रवणासाजान्जवेदप्रभावायाः प्रथमप्रतिपत्तेविधा
नेश्रोतव्यदतिपपाचदृष्टसाधननंप्रतिपत्तिवनुष्यपस्येवकृतिसाधनत्वमुक्तं प्रतियत्तेस्तीयप्रतिप
त्तिद्वारेतिनदसन्नपेतसाधनेसमावौततीयप्रतियत्तोचततचत्यन्नापोसाजालकारविज्ञामेवसन्नोतीतिस

राम
२८

वैतस्यं ननु मे दधोः श्रुतिवधिकेति पदं तत्र को भेदः सरयमन्यो न्याभावो वैधर्म्यमन्यद्वा आद्ये दधः पदो नेत्यत्र यदः
संभेदे विशेषणमुपलक्षणं वा। अत्र नाद्यः पदविशेषितमेतत्सकले पदस्य स्वात्मकभेदविशेषणो भूतपदात्मक
तावत्तले प्रापितेति। घटपटयोर्भेदस्तव यदा देहो घटस्य न्ययमिति विधाया वत्प्रमितरतितद्देहेन यदा हि त्रौ घट
निधिया विशेषणो भूतमेदं जन्मपाद्यपटयोर्भेदो न प्रमायणीय उपजीव्यविरोधात्। तदुक्तं अमेदत्रो हिसवत्री
धीर्भेदे हेतुन न जन्मवशाच्च घे प्रमाणा स्यात्तात्पे स्वापे संवेशसादिति। अद्ये भेदे हेतुः। अद्यद्ये भेदमात्रा
सकलविकृततेन तेन तेन प्रमादिना प्रतियोगिनानि न्ययमाणाः स्वस्मिंस्त्रादित्राधिपं जनपतीति चेत्। पटप्र
तियोगिकत्वं घटस्य वरपुं चेत्तदा पूर्ववद्वटपटयोरभेदः स्यात्पदि तज्जदमेतत्ताद्यः पटवाचस्यात्पटघ
तपटप्रतियोगिकत्वत्वान्नवपुं ये प्रेति। किंच अन्त्यस्यावधिप्रत्युत्वेन घटादयो भन्तस्त्ववधिघटिता
यं धीर्भेदस्यावधिप्रतितनादिसरवतत्वात्तवतीति न पटप्रतीतेविशेषघटप्रतीतिकारणानद्यप्यदिति यं

गम्यते। अपि च मित्रवद्वेरे कने वभेदे नोपपत्तावनत्रभेदकत्वेनेमानाभावः स्वप्नमेव च प्रमाणा यगमः तदुक्तं प्रा
ग्लोपादिनगम्यत्वं प्रमाणा यगमेवेत्। अनर्गस्तु तमास्तु नुरविकिसृष्टिदोषता। अथानवस्तुभयादिता
यामेहो धर्मस्वरूपमेहो व्यतेन दाधर्मिस्वरूपेतिः स्वरूपे स्यात् स्वरूपव्यावृत्त्यात्मकं भेदात्मकत्वात्। अथ धर्मात्म
काभेदः स्वरूपविशेषव्यावृत्तिश्च नुस्वरूपसामान्यव्यावृत्तिः तदा द्वावपि घटपटदि नयो भेदिनौ स्वरूपसामान्य
रूपयोगिभेदो स्यात् किंच भेदः स्वप्रतियोगिस्वार्थयोगि स्वधर्मे स्वसंबन्धैः समं परिभेदात्तरेण भिद्येत तदा अनव
श्छान् च तत्तल्यं हेतुमेवातदहेतु श्रुतस्त्वावदाधः प्रसजतः सतः। नानुमानादितं कहेन वपि सप्तमे मते। अद्वै
तागमतासरे साधसाधनुनीपरात्। सेवामेवा नैयस्यं यत्रिपत्तिपरम्परा। अद्वैत श्रुतपञ्चवर्गोपदादिभेदेन
विघकेनोद्वैतं पारमार्थिकं प्रतियादयस्योपिनते नद्वैतं नवाध्यत्ते तस्मान्मास्मापि कमेद्वैतं प्रविश्य श्रुतिः। वा

सं. ६

३०

धनादप्यजीत्येनविभेतिनमनागपि। अतिजन्यलस्याप्यविद्यकलात्रवस्त्राद्वैताधियोनित्यलविरोधः तस्मादायाततोपदि
दमदपुगादिनीनामदेमाकलितमनुतयाश्रतोनातस्वप्रकाशपरमार्थविदेवमत्तानिःपीडितादहनर्वहतेविवारा
दिति। अत्रोक्तं यथाप्यंतावत्रयोभेदाः तथैस्वरूपत्रावदेदः भिद्यते व्यावर्त्तते अभेदधीविरोधोविषयो
किपतेनेनेतिमुसन्नेः सात्मनाचयत्तयाकिपुतएव अतो न स नय स्पभेदलेयारिभाषिकेवैधर्म्याभावावत
स्वरूपेपिमुसन्नत्वात् अतएवात्मतलविवेकेनेनपिमेदानावाप्या आहुः ५ ननुस्वरूपभेदवत्तास्वरूपस्यनसं
भवसुभेदात् न हि स एव तत्त्वमैनेवमवतीतिवेत्तमवत न हि स्वरूपभेदवत्तस्त्रेनभेदवत्तां कसः किमु अति
योग्यपेक्षविलक्षणधीषयतामात्रे अतियोगेत्वाभिमतभेदागोप्यैरोधिधीविषयपुत्रपुत्रलोचनानि राम
वैधनस्त्रचयगदित्रः पदरसादिप्रतिभासः। तथाचस्वरूपभेदसले अभेदत्रोद्विखत्रीधारित्यादिपदकेन ३०

रपुत्रं न हितं भेदो वा मित्रता वा वकास्त्रिकिनु मेदात्तरमन्त्रेणैव विलज्जगाधीमात्रं तत्रोदेति न दुर्लभं किं विदिरस्य
नरावैलक्षणा मिति। पद्माद्युगादिव्यक्तेः घमादि साकांक्षलमेधनदेहलं यद्यपि घमादिसात्त्रिने सन्नेरायदादि
साकाक्षानप्यपित्प्रतिपोगिको भेदो भवतीति साकांक्षे वप्रतिपोगिलेव यथा देः भेदलप्रकारकघटादिधीकारण
भूतधीविशेषविषयत्वां अन्योन्याभावस्त्वयद्यपि तदास्मीभवतोद्यदपटयोत्रोभावो नापितयोस्मादात्म्यस्याभावो
सौपेनासत्तासत्प्रतिपोगिकः स्यात्तन्नाप्यतदास्मीभवतोस्मयेन संभः पिशाचो न भवतोसत्तलस्यैकस्यैकमेव त
न संभे प्रसजं पिशाचे चाप्रसजमापद्येत नापि घटे पटतादात्म्यस्याभावो येन संसर्गोभावः स्यात्तु किं नु घटः पट
रस्यारोपशरीरं यद्यद्यदपटला रोपः तथैवानुभवात्तन्निषेधस्त्वपटस्यैव तस्यैव सामानाधिकरण्येन न जच
पान्तैव पधिकरणेन नु न जच ये घटे वदो न दाप्येदलेनेति वाधोः स्यात्तत्तस्मादभावाधिकरणो प्रतिपोगितावच्छ
दकं धर्ममारोप्यो निषेधः प्रतीयते सोन्योन्याभाव इति विज्ञेयं ननु धर्म आरोप्यतेः धर्मो निषेधत इति दुर्ध

ख. ६

३१

रं आरोपितस्मानिषेधात्तन्निवेद्यस्वचानारोपारितिचेत्तन् आरोपयनिषेधनुद्धारयत्परद्वयोर्मानमिसनुभवसिद्धेति
तनुभवेवैविश्याहारोपोधर्मप्राधान्येननिषेधस्तुधमिप्राधान्येनतपेवानुभवादिहिनोवैधर्म्येनुवेधर्म्योगमेन
वस्वामदीयाप्राप्त्यामाणाकलात्तत्रस्वरूपभेदेनभिन्नधर्मसंभवादेतिपुत्रुमेहोभिन्नेनिमिश्रितेसादि। तत्रुच्छतस्य
निससमाप्रयंचत्वात्तन्नेतद्देहविशिष्टे तद्देहसन्निनाप्यभिन्नेहसन्निन्नकमः किंनुभेहोयलजितेभेहत्वेमेयो
पगमात्किंचयत्रपदाभेहोवत्तेनत्वात्तद्देहवदेवतत्सर्वेनुनाम्येवनाहेगोर्गोलादिप्रत्यः सागमपिजातेजो
तसंगधत्वात्तन्मोत्याभावश्चसुत्तपभेदस्यचतसमलान्नयभेदस्यपिजेनिवेशानुयगमादात्तेनप्राप्तोये
सादिखंजितमप्रसक्तत्वात्तन्नैकिंगविगोलमुजागविगोलमितिबदत्तासर्वधर्मधर्मिभाववेरेणवोदेनशि
जितोसिपरिदृशान्मसाराणिप्रलयसिधर्मधर्मिभावरावनमत्संश्लेषेचतदितिचेत्तान्नमत्तोसिपदमिन्नत्र
तिजानोयेधर्मधर्मिभावलयजानीयदतिअभेदधर्मोदिधर्माअभिन्नरतिधर्मधर्मिभावभावेकाभिन्न

राम

३१

ति किंच मेदाभावे कथमभिन्न इति निर्दिष्टमिति मात्रं नाप्युभेदमात्रमभिन्न इति कित्त्वमेदवानभिन्न इति एव चाभिन्नतापि भिन्न
तानुपजीव्यैव प्रवर्ततेः अभेदधर्मिणो भेदधियुक्तं तरेण भिन्नताधियो असंभवादि तत्तस्मादनुसृतं जीमेदं धात्रो भेदो
क्षेपनजमा तथा चाद्ये प्रमासास्यान्नाह्ये सापे सवैशमादितिलदद्यापिता कस्यात्तामेवा धात्रीति । अप्यनिर्वचना
नां सर्वेषामेव दोषवत्त्वेनैव वनासिद्धावनिर्वचनीयतान्नपोमसजलवसिद्धातीति वेत्ति निर्वचनमुपक्रम्य दोषमवे
जानिर्वचनीयतामाश्रयन् व्याख्यातमासादयन् तत्तत्स्वविभक्तये जगो यतामापुवा नो जजमेव पुनर्वोचः । अन्यो
न्यामावा सत्राभावो भेदः तद्वति तत्रादात्म्यवर्त्तत इति कात्मा अपर इति चेत्तत्र अन्योन्यामावा सत्राभावो हि दृष्टत्वा
दिकं तदेव च तादात्म्यं तथा चात्मा अपरा वा । अथानाभेदे नावच्छिन्नेऽन्यो भेदो वर्त्तते इत्युच्यते तदा आत्मा यो दिक्
त्वद्वक्त्रमेव तापि प्रहरतीति अथाभेदोचमिणो न विशेषणं किं नु धर्मि च न्नपमेव तन्मतमन्तस्तन्नपमेदवत्तदा
न हि स एव तत्तात्वेनैव भवतीति स्मन्नपमेदवदत्रापि दोषः । अथाभेदपञ्चधर्मि तदभेदयोरप्यभेद एव अन्य

सं०

32

याशनेनापिप्रमाणेभेदेसाध्यमातोअभेदोनस्यात्अभेदतद्वर्मेगोदेदस्यवहेलेयत्वादितिचेत्प्रमाणेसोदभेदःकिञ्चापि
त्रैअभेदोपलसितेगोदेवत्रैतद्वर्मेचेत्तत्कउपलक्षणाप्येःगविगोलमित्यत्रयःतित्रैवकःनादिगोलेनोपलक्षणात्तत्रंगोलतन्नि
स्त्रत्रभवतीतिचेत्तमेवंगोदोपिगोलेनेवविश्रम्यतेतत्रविशेष्यभागेगोत्ववन्निरित्येवोपलक्षितवत्पर्यः॥एवमभेदेचेद्वेभे
देपीतिपदापिचर्चिचभेदरसादितद्वयसत्अनवस्थायाःआमाराणिकलात्संबन्धभेदप्रत्यजस्यभेदालंबनलेसमाप्येते
तद्वैतश्रुतेरित्याद्यपिनिरस्तंअर्थायनेसंदेताममोपकारकताप्रागेवापात्तापुत्रुपारमाथैकमद्वैतमित्यादिनहाप्य
सत्तत्स्यपारमाथैकत्वेवोजाभावात्।अतएवाप्यातद्वयसंदारोप्ययास्तः॥अद्वैतस्ययोग्यताज्ञानविरहेराशु
त्यापिप्रतिपादनयोगादिति।पुनर्द्वैतांनैषाबुद्धिरपनेयेतिश्रुतिराहेत्युक्तं।तदोपिनाद्वैतसंदोप्रमणांस्त्रियुक्त
धर्मप्रसैदिकादितिवत्तत्तदशभावनस्यमोजानुकूलत्वेपितादशवस्कृतलस्यापिद्वैरभेदधीयुरिषालनमात्रस्य
अत्युपादिषत्वात्॥॥अथेपताप्रबंधेनप्राधान्येनंस्मरतेव्यवस्थाप्यदहानीतोपेकमशनिखंजपितुंखंजन

सुक्तोः प्रयोस्यमाणाः जल्पे तुच्छा यना यदिते तदवतारं कर्तुमशक्तवानः जल्पस्तेकाकथानभवत्सेवगितं जह्युशरीर
लान् अन्यथा जल्पद्वयेन किमित्येकाकथानभवतीति जल्पमेव खं जनकस्य सादिदेश यद्यपि जेप्रथमकसापं स्थाप
नाकंठकोद्वारः। द्वितीयकसापं तु प्रथमस्थापनाखं जनं प्रति स्थापनाबोधिनिवितं जह्युसंभवः तथाप्यजहत्सा
पं सजगायास्तपनेव स्युजसिद्धिपुरयत्तप्रतिषेधोभयधीयगमत्प्रतिपन्नवदिति खं जनायेदिति श्रौचः। आ
होप्रथमः स्वाययतिततो द्वितीयः खं जयतीत्येकावितं जततो द्वितीयः स्थापयतितः प्रथमः खं स्वतीत्ययरावि
तजेति नूनम्। अत्राहः परपक्षे न नशक्तिमात्राजितासायं कितं जाः। स्वयजरत्तत्तपरपक्षे न नशक्ति
जितासायं वजल्पद्वयनयोर्भेदः इतोधिकानुजितोसेवनसंभवति येन जल्पद्वयेनापिकथानरं स्यादिति। अ
थ संजनकत्तयोजशयरायो खं जेपिप्यनतत्रमूदेनं प्रमाणाखं जपितुं तदुपधापिकं प्रमामादौ खं जयति स्म
तत्त्वानुभूतिः प्रमेस्युक्तं तद्यथा तत्तपदेयौ गिकं नृणां नाद्यः तदिप्रकृतं न चात्र तदस्त्रिभविमुरत्तशहायभा

[illegible]

खं ह
३४

खादातपिशवाद्यवगते सुखमनुभवाभ्योतिधीः स्मृता रक्षापत्रेः एवमपरोक्षक स्पष्टिस्मृतिरिति चेत् शब्देन भविष्यत्सुरंज
नामीति तस्मात्प्रतीतिरेव मुखदुःखानुभवाभोगमात्ररूपवैतिमिष्यादेषितं तत्र ह्यरगास्पृष्टोपवशात् सुखमनुभ
वामीति धीर्त्रोदेतीति यत्तनुभक्तत्र जातिश्च सभित्ता यो धर्मैः संस्कारैर्दिष्टा यो पाततदं स तान् स्य तित्वा नुभति
द्वयोः संस्कारादिति तन्मसंस्कारेण स्मृता उनीयमाना पास्तत्राया धर्मदत्ता आदिर्गोद्विपेण भावो यगमेनां स तपेपि
प्रत्यभित्तायाः सा सा लोपगमात् न हि प्रत्यभित्ता तान् देयं श्रमेदा सिध्यते नापि ग्रहा स्मरणकरविता कारमेकं उ
क्तं संस्कारयत्रेः नापि परोक्षपरोक्षानुभवाकारमेकं सा जालस्यानुगतमति सिद्धाया जाते रव्याप्य हृत्तित्तायत्रे नापि
स्मरणमात्रकारमेकादृत्तायां संस्कारभावात् तस्माद्दुपनोततत्रा सत्रिकयेदत्ता विशिष्टा वा प्रत्यासत्तिरिति
निबंधकतः तत्तन्मिस्मरणघटितेति वा त्रिककृतः अत्र न देतो रेवेति न्यायात् प्रथम एव कल्पः श्रेयान्नितिकेचि

राम.
३४

तद्विरधस्यानुभवस्य क्रमिकस्मरणं प्रतिव्यापारत्वेन संस्कारकत्वनमिति धर्मि आह कप्रमाणेन स्मरणार्थमेव तस्य कल्प
नादप्यपार्थक्यं प्रमेयपि निरवद्यं पपाशोपमनमिहोत्रे वचनः तेनानातिवृत्तौ योयस्येत्यर्थः भ्रमार्थेत्यतिवृत्तौ भव
ति प्रमार्थस्मरणं यत्तत्पुनरुक्तं तदोद्यदादिश्रुत्येव प्रमोदयान्तेन घटत्ववति घटलप्रकारको नुमवो घट प्रमेति न
अप्रमिती नो लक्षणं तद्वतिलक्षणकारकत्वमिति तत्र त्वत्वं लक्षणं प्रवनाय सामान्यलक्षणं तत्त्वैकस्यासंभवात् प्रमात्वस्यापि
विषयप्रकारभेदेन प्रतियोगिभिललादिति पञ्च घटकारेण यो यो यवराट् कान् कृत्वा यष्ट सामान्यलक्षणं तत्त्वराट् कास्व
न्यारोसतीति अजाकपाणीयन्यायेन संवदिवत्वं तत्संभावना यो निविप्रालिशा यो निवाकाराभावेन तत्र निश्चयमा
त्रस्यैवानुसन्नेः। उतैसासाहेतमनो जनितप्रमा यो निवा अनुमानुसवीमालिगं परमयोभासात् वस्तुतो वा हेमाति
पावद्वनुमितिः प्रमाभता सापितद्यासिपजधमेता वैशिष्यावगाहितो भगवत्तानन्यत्प्रमाणादिति न प्रमायाः
प्रमाणातिपातः। एवं सम्पन्नपरिच्छिन्निः प्रमासमीचीनानुभूतिः विशेष्यादस्य प्रकारिका नुभूतिरिति पावत्स्येना

खंदा
३५

त्यभिवायेनुमावोविसंवाघनुमवोवाप्रमेत्यपि व्याख्यातेन चात्र भ्रमांसेभजप्रमायास्तव्यासिर्दोषः असंकीर्त्तये प्रमाया
एवात्र लक्षणात्। अन्यथा नुभतिः प्रमेयेतावन्तैव निवेष्टापादिति। अनुनगते स्म तैस्तेन न त्रमितीनां लक्षणो स्मात्ताः
प्रमितपदत्रैभ्योभिघत्रेन नुसर्वाप्रमिरेकदैवात्र न छद्वाणां प्रमेयेकमागामिद्वत्वात्। ननु लज्जामेव यज्जनाव
छेदकमिदं पात्ररस्यानभिधानान्न तथा च हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यतु द्विरेव य अतावच्छेदकासाध्ययो
ः सामानाधिकरण्ययोः सा चानुमानफलमित्यनुमानमफलस्यादिति चेन्न अत्र व्यातिरेकसंबन्धोगमकोचय सं
बंधोगम्यत इति मत्सिद्धात्तादृशवात्र त्रमिचारसंबन्धस्योपवश्येता एव प्रमायं व्यवस्थितायां प्रमाया मपि
सर्वत्र न प्रमायाः करणं हि प्रमायां च साधकतमंतमवर्षेति शयः स च कारकात्तराचरितार्थकारकत्वं तथा
हि कर्त्तृतावत्करणं हस्मपरश्चादि व्यापारपरलिङ्गमयमर्षादिकं चोत्पादयुक्तं च चरितार्थसंबन्धकर्मपिकर
णस्य नापारस्य सारपुत्रत्रैव न हि कर्मविना निरालंबतः करणव्यापार उदीते अधिकरणमप्येवं न हितेन विताक

राम.
३५

नोनिरालवः करणव्यापारपेचुमोयेसंप्रदानाप्यदनेवकाचितलेखवतथावकारकात्रराचरितायेनियमात्राच
पिकारणमितिप्याप्यापामत्ररपरापेकल्पनयारंजंनंतदसतअत्ररपराप्योहेसंसमिवाहृतयवयदपुने
पदप्रतन्निमिन्नरलेसतिप्रकात्रप्रतन्निमिन्नसासायापोयाधिनतादशोयाधिमाम्रपुपाहिकठउपस्थि
नेशास्त्रगात्ररमानयेतिशब्दःकटभित्तंकावादिशास्त्रमेहादनेवचप्रनुन्यतेननुद्युताहिकमादतत्रप्रपुज्य
नेवातथाकरणप्रकात्रेकारकात्ररपदंवारणकारकभिन्नेकमाहोकास्केप्रपुज्यतेनदेवचाहेतिअतएवद
स्रःपरशोचरितथाभवत्रपिकारकात्रराचरिताद्युगवउभयोरायेकरणालातएवंचात्ररपदस्याचत्ररं
कल्पंपदयगाववतंउज्जलंकाल्पतदप्यलादिति।ननुकरणप्रक्रमेकरणभिन्नेकास्केकारकात्ररमित्याचत
थाचकरणालानाधीनकारकात्ररत्तानंवदधीनेवकरणालानमित्यन्योन्याप्रपदतिचेताननंशब्दवदयेप्यसु
तपत्रोमितथाहिनदिलसस्पलसगाचयात्रप्रातप्रकारात्ररेणापितानअभवतीतिसवेताःप्राहतयासतिहि

खं. ६.
३६

तजयविधायित्तनस्यादुद्देश्यापरिवपानउद्देशंस्तु न घलसराविधोयते। एवमवधेरपिसामान्यसुखंज्ञानं
तत्रः तथाचप्रकात्रकारकलेमकारकात्ररसाधारणोनकरांस्पज्ञानादन्नरपरापेज्ञानंज्ञानावतस्पवप्रकात्र
स्पर्करात्वेनज्ञानंफलंवहेति। यथावार्हः सत्वेनावेनाजीविनोगेहासलमनुपपन्नपितिसामान्यसुखाददिः
सत्तालावेगोत्तुपपन्नज्ञानादेवदत्तेप्रसेषतज्ञादेवदत्तोवदिः सन्नितितिशेषनुरोधीः फलंवहेति अतए
वपतोन्तुतात्सहेरयेतदसिद्धेरितिप्रसलपिप्यसितिशिषिनिरसन्ननुकिमिदंवरितायेलंअन्यथासिद्धलंवा
रमृगकारात्वेनानोभयंकत्रोदेरप्यतेष्यलदिति। उत्पतेतत्रत्रिषान्यतरजनकलंजत्रचरेतायेलंकर्तुःक
र्मणाश्चकराभिधव्यापारजनकलंमनसोदस्मादेः कारोवरितायेलोपेनतस्पर्करायेजयाकारकात्र
तोतिकर्तव्यापारविषयलंकातलंचकर्तव्यापारफलेगतिव्यासिःपराधं कत्पादिकर्तव्यापारतहेतिसयत
द्विषयताहोक्रोपपादस्मादिगोचरितादिदृषीउद्देश्यतया जन्यपरकृतित्याप्यतपाचेतिमनसिदाज्ञातपिपसो

राम.
३६

हे पावन नुक्तो पलमकारां हस्तमधिकृतो देति। अथ शरीरबालनाय प्रलः शरीरमधिकृतो देतीति शरीरकरां
स्यान्नपाचशरीरं चालपतीति वृत्तरीरेण चालपतीत्यपि स्यात्तत्र भवत्येतत्तदस्माज्जुहोति पशुभाजुहोतीति श्रौतप्रयोग
दर्शनात्। अथोनुपेयत्वात् प्रमययेनुयो ज्योतिर्देवमातेन भुक्त्वा तस्यो भवतीति मेत्रपे मप्रयोगस्यापि दर्शनात्
सर्वेषामसीदृशः प्रयोग इति चेत्तत्तत्प्रयोगे साते वी जानुसरगां ननु निमित्तवत्त्वादेव प्रयोगाया दनेन स्य प्र
योग समनिपमाभावात् अतएव शेषे सति निमित्तानुसरगां ननु निमित्तमस्तीत्यादौ पदसाधारण्यकथमोदृशः प्रयो
गसंकर इति चेत्तन्निमित्तसमावेशादिति गृह्यतां ता च यदा कर्तव्या पारविषयता पुरस्कारस्तदा करणतया यदा
नुकरणव्यापारविषयत्व पुरस्कारस्तदो कर्म तया प्रयोग इति अतएव शरीरमातेऽपि हे शेषे न देशे न पजतेति।
ननु करणत्वं कारकात्तरागरीता यत्नगर्भमधिकरणोत्तरागरीता ये कथमस्मत्तदुक्तं विज्ञानकृता अधिकरणस्या
पि कर्मणा त्वकरणोचरिता यत्नमनः कर्मण्यधिकरणोचनकारकात्तरागरीता यत्नपस्य करणत्वस्य समावेशात्

खं. ६
३७

ततिमेव न संविद्विना करणं परस्मादिदिशेणानुद्यमनादिवा नोदेतीति एतेन कर्मोपनिर्गतयो रसार्वात्रि
कत्वात्तेन विनापि परस्मैतदुद्यमनयो रसत्वाभावात्तद्वत्कत्वापारविषयत्वमप्यवेकरा कर्मणो चासंभवि आ
द्ये प्रवरणा देव अत्ये प्रजे पणादेः कत्वापारस्य संभवात् ॥ विषयागो गत्य व छेदेन संबंधित्वे वा तलं अत्र कि
या प्रधानं किं यो ज्ञातस्या एवोद्देशत्वेन चातुर्दिसत्वात् एवंच प्रधानया संबंधित्वमात्रेण के कारकमात्रेति व्यासि
ः परस्परप्रापित्वे वा तलं संबंधित्वात् तत्प्रकाराणां यो योगे सादि। तृतीया चेप्यं लज्जो अयोगश्चेदप्रधानं किं प्रो
याया असंबंधः तस्य व्यवच्छेदकरणेनावावहितो ज्ञर काले प्रधानं किं याया मावः तेनेदमुक्तं भवति प्रकरणे स
व्यापारे सति प्रधानं किं याया मत्र ज्ञरामप्ययोगे नान्निविं नुने रंते पमेव तेन प्रधानं किं याया कारकत्वे सति प्र
धानं किं याया सममवधानेन संबंधित्वे करणत्वे कंच नेन धवनीति वदमे देवात् ततोपात्तेना योग व्यवच्छेदात्
कं प्रधानं किं याया संबंधित्वे तलमिति अत एव कृत्वा को स्य प्रतिरोधिरापासनेः करणत्वमपासने तस्या संप्रसक्त

राम.
३२

रक्तानकारकविशेषस्य करणत्वात् एवं च सामाग्र्यामपि नातिव्याप्तिः तस्या अकारकत्वात् तत्पादिसाहिकारणस
माहारः सचयुदिकारणं स्यात् तदा तं समाहारमत्र भाष्यकारणं समाहारो वाच्यः सोऽपि च समाहारः परवत्कारणमि
तिकारणं समाहारान्निका सामग्री न निर्वहेत् कारणं चापि संख्येयं स्यात् अथ कारणाग्रागभावाभावाः का
प्रेमागभावाभावाः साणाः सामग्रीकः सणाः उपाधिवो उपाधेयो वा उमहितो वा आद्ये न हिरवेः स्यंदो विशेषे
कारणं अत्र पदेयः कालो विष्णो धारतया विष्णुकारणमिति चेत् वा दं स नु न सामग्री अविन्न सरो कन्य
त्वात् नाल्यः नस्युपाधिसहस्रेणापि कालो भेदं शक्यत आत्मवत् अथ याजितमौ पानिषदे रपाधिभेदे ना
भेदवादिभिः तस्मात्कारणान्येव समाहारः सवनकारणं नदिकारणं नवकारणमिति हेतुवमापि कर्मविभागे
सच सर्वसंयोगधर्मसं चोत्तरसंयोगे करणं स्यात् तत्कारणत्वे सति तत्रैव त्रयोऽपि चेत् वा दं पदिव करणो वा
पारवत्तनियमस्त्रदा अनेकोपारे करणत्वं शक्यं तत्त्वे वा हेतुवत् तत्रैव त्रयोऽपि चेत् वा दं पदिव करणो वा

खं. ६

३८

रासंवे चामावाततथावदस्त्रेनपरशुनातस्मतीतिस्मात्तदस्त्रस्याकरणात्वादितिचेन्ननुदियरशुव्यापार्यहस्रोवि
रमतिप्रसिन्नुमिरमेतदापरशुःपचेन्ननुसपायेतपत्रतत्तरकरणाव्यापार्यसाधकप्रथमकरणाविरमतिन
समद्वयेवप्रधानकियायामाद्यत्ताद्वेतीयकरणाक्रियुयंकरणापथानुयाजप्रयाजौअतएवप्रधानेवागादेगे
वेधीप्रसन्निरन्येषामपचापिवागजैवसास्मात्तद्वयोःसंगसाधनत्वाविशेषादितिहेतैवमपियुसवोःसमोगेक
रणात्तास्मात्ताभ्यामवधानेननश्वभोगस्यावश्यमुत्पादनद्वेतिचेत्तन्ननादशव्यापारवतएवकारकस्यमयाक
रणात्लोपगमावमुत्पदवयोश्चतादशव्यापाराभावात्तांवातेअपितत्रकरणेअयोगव्यवच्छेदेनसंवधा
ननवैवसुखेनभुंक्तेदुःखेनभुंक्तेरस्यापिस्मात्तददशमूत्सेक्षिकारतांभवत्येवअतएवमोसेनमुक्तात्प्रोभ
वतीतिमेत्रेपप्रयोगोघटते।व्यापारश्चतजनेत्येसतितजन्यजनकःअत्रव्यापरिकरणायाद्यप्यलवारण
पलन्यवियलन्यविशेषणपथापागस्यावमनुभवस्यसंस्कारः।ततीपतिगंपरामशस्त्रनकरणाकिंनुव्या

राम

३८

सिद्धसात्मकस्य करणत्वात् सो व्यापारः पञ्चव्याप्तौ शब्दयोनिस्तीर्थात् लिङ्गपरामर्शेन चापि व्याप्तिरिति वादो यदा
पञ्चतन्त्रवितावाकाशे धियोनुदमनिप्रसूताननुलिङ्गभासजन्मापञ्चप्रपाभूतास्तुमिति स्रजतत्प्रमाणमसीत्
रत्नतीर्थलिङ्गपरपञ्चनूपासुमातृगुणजन्यमितितवदाद्युतत्ररिसत्पादाभूतो न संवति निसत्वादिति चेत् स
न्येजगत्कारणत्वात्तदत्रापि कारणात्तत्तत्सर्वचानुमानकर्तुं न स्पृगादनुमितिश्चमाकरणात्तत्रापि अनु
मितिमाजरावततीर्थपरामर्शजननी व्याप्तिरिति शब्दासात्कारेनुपघयीदियसन्निकर्षो न व्याप्य
रो निसत्तात्तत्तापि यास्यः शब्दरावतत्रोत्रस्य व्यापारः ननु कर्मणः कर्षणकारणकोटौ प्रवेशः उपाधिसमा
वेशादिसुक्तं प्राप्तापचलुद्धेतस्यो गे व्यापार उदाहृत्य दृष्ट्यकारणकोटिप्रवेशमाशंसतदापि माभूदित्याश
येन ताभेदरूपसाम्यादिसुक्तं तदपुनर्न हि दृष्टिद्वयसंयोगे तद्व्यापारभूते निविशते दृष्ट्या जन्यत्वात् किञ्च
दृष्टिर्मात्रेणो वेदियसंयोगे दृष्ट्यव्यापार इति वक्तव्यं ननु करणस्य प्रधानक्रियया समं नैरतत्तत्पुनर्न दृष्ट्या गेन

लि. ६

३५

स्मिन् अपरवेण स्वर्गव्यवधेरिति चेन्न स्वागत्याव्यवधयकत्वात् प्रथमं ह्येतत्तत्करणानि चोपमेयाय वेत्यतः त्रिवोहकस्य पा
गव्यापारवेनाजेपरातापत्रनुनिरत्तरयोः संवेद्यदेसति यस्यात्तद्वायवंतमस्य पिरमं वंधात् तत्तत्र मध्यसजन्ममे
वयवंतमस्योपयोगः तैनेव च तस्य व्यविधेयं पापुत्रजन्मेषु देहसिद्धिः एतेन फलाव्यभिचारि व्यापारकलंकरा लक्ष्मिष्य
समाधितपस्तनेव करणो जितकरा लक्ष्मिष्य कर्त्ता वज्र्या सुसर्वास्तेव कियामुपलक्षकमप्येत्तत्तत्तत्करणं कर्मादि च
नुष्टं मुनेवं तेषां सर्वे चानपेक्षणात् करणमेव तत्प्राप्तेन विना कर्त्तुः कियच्च यानुदयात् एवं यद्वा तैव पामिमीतेन समा
रां केन प्रमितिकारकेण सहितस्य कर्त्ता प्रामिमीते करणो नेति वमः तथा हि प्रमितौ संप्रदानायादनेता वदसंभवे
ना एव अविकरणं प्रमितेः प्रमाते वनवत्तत्तत्त्वान् भवति प्रमेयस्य चाविकरणात् आवश्यकं आत्मा हे त्रिराधि
करणा स्यापि प्रमेयत्वात् यथा यस्मिन् तत्रापि तनियतमानं घटं यदस्यादि प्रमिते रपि दर्शनात् कर्म्मनु प्रमितो पा
जिके अनागता हे रपि प्रामतेः विषयमात्रं नुत कर्म्म अकारकसाधारणमात्रं करणं नु प्रमितो नि यतमेव तेन वि

रामः
३५

ताप्रपित्यर्जनासंभवादिति अतएव करणस्य पञ्चमो व्यापारः सनकरणानवापमाणांतस्य निर्व्यापारत्वेनाकारकत्वा
तव्यापारवत्कारणस्यैवमपाकारकलोपगमात्तद्विशेषस्य करणालाताननुनयस्य सिद्धनियतमानसत्कारणांतदेवस
व्यापारेकारकंतदेवसाञ्चस्यातमेवुधकतमेकरणमिति तावच्चापमंततप्यव्यापारविशिष्टस्य करणांतगतस्य व्यापारात्त
राचयाभावात्करणमपिकरणत्रस्यातमेवपत्ररयंतत्रसरतिचेतयस्य करणालंतस्य व्यापारान्वपदतिमत्वपगमात्ताप
टमुधमानिप्रत्यक्षप्रत्यक्षालयतः पटः कर्मोत्करणं स्यात्तत्त्वानेवहितं स्यात्प्रतिनातत्वानिति चेत् न अत्र बोधात्तद्विषय
नित्यत्रयस्य देववत्तमात्रमुक्तं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तेः नपि कारकमात्रंततएव नपि प्रकृतिक्रियाकारकमात्रं पट
स्यापि सत्त्वानेकरणातायुतैः नपि प्रकृतिक्रियाकरणमात्रोच्चात् अननुगमाच्च किं नुकर्मः स्वक्रियया क्रियात्वेना
वश्यायेजणापकारकमुक्तं क्रियात्वेन हेतुयेगा क्रियाभिः करणमेवायेत्युक्ते करणं विना क्रियामात्रस्यैव निःपत्तेवा क
र्मोद्युतेनैवतेषां सर्वोत्क्रियासु च यत्रियमाभावात् कर्मोदिकंच नुक्त्वा विनापि क्रियोरपदर्शनात् एवं कर्मोत्क्रियापटैकः

प्रसंगः नाहिसंज्ञानेन किं पालेनापेक्षते किंच सा लनलेनैवेति विद्वि। ननु वज्रगदेः परस्परव्यभिचारितयापद्यनेव प्रमि
मीतसतिनघट्टनरतिचेत। आभोसि प्रमयाकलेन परिकपितं करणं प्रमाणमित्युच्यते। तथा च प्रकृतं प्रमात्रं पांक्षिपां
यद्वा नेवातेयतीति वचोभेगापि प्रमाकरमेव प्रमात्रमुक्तं भवति प्राकरणे लाजिते प्रमाणालजगायातत्र प्रमाचपमात्र
स्येव विधित्सितत्वात् प्रमाकरणावतगव प्रमाजं न नातलतदतिनिप्रमाच्च। ननु किं करणं साधकतमलं तच्च निरुक्तं।
अपकरणत्वेन यानिलजयसिते पांक्षिमेकं रूपं लक्ष्यतावच्छेदकमिति चेत्। धिष्णं समनियतयोरेवैकं लक्ष्य
तावच्छेदकं। अपरं लजगायपि वीतगंधवत्त्वतस्त्वबोधमेवेतत्। अपि साधकतमलं करणं लामिमादौ योनरुक्त
मर्थोभेदादिति देशं विवरणरूपत्वात् विवरणत्वेनैव विशेषात् नान्यात्मा अप्र। पिकः कोकिल इत्यत्र पयाकोकिलः पिकपरापं
स्येः तथा साधकतमलं करणं परार्थ इत्यत्रापि पदाप्यो न भवेत्तात्मा अप्रयापचोरात्। दृढभावात्कतं कर्मणी नाकिपां जनय
तः तत्वं करणत्वा मिति वाक्योक्तिपात्वावच्छेदकाप्यं कर्तुं ये मुस्तसहकारितयापुदवश्यमप्यस्यते तत्करणं कर्मादिचतुष्टयं नैव

स्यक्रियासामान्येऽनावश्यकत्वात्कथं करणेन च विना कापि क्रियानोदेतीति। एवं प्रमातृ प्रमेये यद्वा प्रमाजनयते
सप्रमाणं प्रमात्रादि प्रमात्वावच्छेदकार्यं कर्तव्यं सुसहकारिणं पापदवश्यं प्रमेये तत्प्रमाणं प्रमेयाधिकरणं नैवेतये
प्रमासामान्येऽनावश्यकत्वात् प्रमात्राच प्रमाणेन च विना कापि प्रमानोदेतीति। कथं प्रमेये यद्वा तत्र निहितं प्रमेयं संपात्तं
तो भवितुं तत्कर्मोपक्रियासामान्ये अपि प्रमातृत्व प्रमेयमपि जन्य प्रमासामान्ये हेतुं प्रमेयं नोक्तिं संभवोपि स्यात् पञ्चद्विक
ने के संचरस्य करणत्वमापादितं तद्बोधान्न हि भगवता क्रियासामान्यो न तयै जे ततोऽप्ये स्पते अंकुरे ससाहावन के
जगत्। करणानुत्तत्राप्ये सतसवेति। चरमव्यापारवत्वं वा तत्वं कारकव्यक्त्यपेक्षया करणस्यैव चरमो व्यापारः।
न च हस्तो व्याप्तिः तद्व्यापारस्यापि परश्रुकासंयोगपयं न मनुव त्रौहस्ते पितृजगत्सत्तात्। अननुव त्रौवृद्धिदा
पादस्तस्य न करणत्वं किं नु परश्रुकारवैति मत्वपगमात् अनुमानस्य नु व्याप्तिस्तत्वात्कस्य चरमो व्यापारो विशिष्टपद
मरी एवदश्चरतान जमेपि दृष्टपदो दो सत्रक्षत्। स्यत्वादि चैव रमः किं नु तत्रापि तज्जमोदं चेमादि व्यापार एव तपे

खं. द्वा.

४१

तिमनुयट्सातनेतिर्गो जकस्य व्यापारे पत्ननयो यद्यपि न चरमस्तथापि काष्ठ परसंयोगरूपम्भर मणव स च हस्तवत्स्यपी
तिपरः कर्मवत्स्य सातने करणमपि स्यादिति चेत् न क्रियात्वेन किं पृथक् कर्तृकरणौ यत्तु पैस्येते रतिना च प्रसंगं घोषित
त्रापि करणस्यैव रमो व्यापारः कर्तृव्यापारेण प्रयत्नेन चेद्या एव निम्नो गान्तन्या च क्रियात्वेन किं पृथक् कारकमपे ज्ञतेन
न करणमिति प्रागुक्तं देवचरमव्यापारं कर्म करणमित्यं कनो व्यते। अस्तु चामां सवत्पदापितृतीया। अनन्तर फलकत्वे
कान्तले फले हि प्रधान क्रिया साव क्रियात्वेन रूपेण कर्तृकरणौ यत्तु पैस्येते ननु कर्मो दिवतु संतस्य किमात्रे व्यभिचार
नतत्रापि करणस्यैव व्यापारोऽनन्तर फलको भवति कर्तृव्यापारस्य पत्तादेः करणव्यापारेणैव व्यवधापितत्वात् क
रणस्य नु करणव्यापारेण न व्यवधायनं स्वांगव्याप्तान्वेवं लिंगपरमशैव व्यापारेणैव जगदिकमप्यनुमितौ करण
मस्त्विति चेत् न व्यभिचारेण हि तेनैव अनुमितौ करणमपि नास्ति हरेनु करणतांशकेति। हस्तत्वे व्यभिचारितया अनुमि
तौ मनः करणमस्तु वादं तत्वेनुमितिरेद्रि पजन्यतफासां साकारिणा स्यादिति चेत् न न स्पता वयेवैव स्पमिति चापिम

राम.

४१

नोजन्यतयासाक्षात्तमप्यास्मिन्नपिप्रमदतिचेत। ननमलोसिपतआत्मावाअरेइयव्यः श्रोतव्योमनव्येनिदिध्यासितव्यमि
शान्तयथीश्रुतिश्रुतसःप्रतिपत्तौःप्रत्यक्षपरोक्षप्रस्तानांआहलौकीयेवमेवव्यवहरतिलेपुनस्तदुभयविरोधीप्रातस्मन्यःकप
मन्युपसि।मनोजन्यताविशेषेपिकुण्डलदुर्जैवलजराप्रमितिचेतदृष्टंइतिपुन्यलेनैवपुन्यजन्मसाक्षाद्दीःलिंगपरापुरामयेज
न्यानुमितिः।ताकाजन्याश।हीसादृशावेसादृशान्यतरधीकराकाउपमितिःसंस्कारजन्यास्मृतिः।हयंचयाचितकमंडन
मिवयायाप्यहधसपिनप्रमितिचेतस्तएवप्रमाःवलापेवतनवरणानिप्रमाणातीति।हेतैर्दिद्यर्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभि
चारिप्रत्यक्षमितितावन्मुनिनोक्तंदिदंनप्रत्यक्षप्रमामात्रलजराभीष्मरप्रत्यक्षव्याप्रेःनापिलजरापलसगामाधि
कात्तदंदिपोत्यन्तमित्येतावेतैवतत्संभवादितिचेत।उच्यतेसाक्षात्प्रत्यक्षधीमात्रलसरांतदेवप्रमालेनविशेषितंसा
क्षात्कारिप्रमितीनांएतदुपलजरापविभागायतदिशेषलसरापवस्तत्रे।साजातंनुजातिःसाजात्कारेमीसनुगतम
तिसाजिकाअतो नलजरास्पदंतेपतालज्यतावछेदकलंबुलानाकराकलानलंअतो नलक्ष्यगामसंग्रहःतथावता

नाकरणाकानि ज्ञानानि साक्षात्वरितेभ्योभिद्यते सा जात्वारित्वादिति व्यतिरेकीयं च प्रसृतं स्पेतरं भ्योभिद्यत इत्यत्र सा
 ध्येऽनुमेयाभावः लक्ष्यादभेदात् लक्ष्यादन्यत्वे प्रतीपमाते लक्ष्याणामपि तेभ्यो न्यत्वं तदेव प्रतीतमित्यया संसाजात्वरिते
 भ्योभिद्यत इत्यस्य साधत्वात्। जन्मजन्मविभागतदत्र जाणाप्रपेचसौत्रे निर्देशः तथा हितम्प्रसं देधाः जन्मजन्मवत्तत्रा
 जन्मभगवत्तानंतस्य तु साक्षात्वं धर्म्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं जन्ममपि देधायोगसन्निकर्षान्तरमजन्मं तदजन्मं च तत्रा
 पस्यापेलेनाप्ये जन्मं लज्जां आत्मानुमिति स्मृतिशब्दात्कृपयुष्मासेनाता सामनुभतेन जन्मते तथापि न तत्रात्मनो
 र्धत्वेन जनकता किंतु समवापितेन अन्यथा मे जन्मत्वाविशेषात्सर्वोपवात्मधियः परे जायववा प्रत्युजायववास्युः
 अपेलेनाप्ये जन्मधियांनुषोद्य सन्निकर्षान्तरमजन्मत्वं लज्जां जन्मसाजीदीमान्नस्यनुद्विष्टत्वेनेद्विष्टजन्मत्वं एता
 अपि देधायोगान्तरमजन्मासदजन्मास्यतत्राद्यागंधादिधियः अन्त्यास्यो गेधियः तथापि योगजधर्म्मसंस्कृतेन मन
 सा च ज्ञादिना वाक्यवरितेषु विप्रकषेषु वज्रुपारपवत्स्वपरमाणुसुपि जन्मतेतदुक्तं यत्रापि ति शोदय सन्त्याया

नतिलंघनात्। दारमन्मादिदृष्टोदिरुरपे श्रोत्रवृत्तिरिति तथा वभगवन्तानं प्रोगजप्रत्यजं वदयमलौकिकमेव सामान्यलसगापानुपदमादिप्रत्यजं तच्च ज्ञुः सन्निकृशां सेलौकिकं शेषे लौकिकं रावं सर्वं नुवदसाया व्यवसाये लौकिकाव्यवसेये लौकिका इत्युभयेषु मीलौकिकालौकिकरूपारति। एवं चानागतगेवरसा जाकारहेतुप्रत्यासत्त्यजन्मप्रत्यजत्वं लौकिकप्रत्यजाणालजणालभ्यतावच्छेदकं नुतेषां सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्मयोगजधर्मो जन्मजन्मस्वविषयकसन्निकृत्तकाजन्मजन्मप्रत्यजत्वं। सन्निकृष्टे हि धर्मे संयोगरूपप्रत्यासत्तिः ननु धर्मत्वं। एवं व्यवसाये संसृक्तसमवाययवसवमनसः प्रत्यासत्तिः ननु तानुलसगाः अतस्ते अपि तानेतपोरशयोक्तान सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्मे एवेति तदं सेलौकिकप्रजे एवेति। लादिद्रियजन्मत्वं जन्मप्रत्यजत्वावच्छेदजगामुक्तं तदपुनः प्रत्यक्षविशेषाणामनुगतैकरूपाय हेतुद्रियजन्मत्वं प्रदृशां संभवात् तच्च जन्मप्रत्यक्षत्वं मेव तेषामेकमेव छेदकं रूपमित्यपि न जन्मत्वं एव छेदकं रूपमित्यस्यापिमया सुवचता इति॥ मैवं जन्मत्वं प्रागभावप्रतिपोगितं अवच्छेदकं रद्रियजन्मतद्देनुजन्मप्रत्यजत्वं इति म

खं. ६.

४३

दुष्प्रगमात्तादन्नेवंजन्यप्रत्यजन्तमेवतेषामितरभेदकमस्तननुनिप्रमत्तसच्चरमवेधमिदिपजन्यत्वमितिचेतनउपाय
स्यानुपायतादोषोनतपायातरसंभवत्वागयेवचसैवनिरस्तत्वात्अमीप्रत्यसविशेषाद्विपजन्यादत्तादिनाआप्ते
यदेशेनद्राणिद्वयजन्यत्वस्येवावगमसंभवाच्चरमवेधजन्यत्वादावयसं. ननुसाजाकारिवित्तानेसाविययेपिसाजा
कारिभवनुजातेःसाधारणादितिचेत्तद्विध्युत्वेपदिस्वावियपःकयंविषयसममीपंस्वावियपुदति.अप्यसोपिसविष
यएवाकथजादिस्वाविययोविरोधात्.ननुक्रिस्तोषोयंतपाचनासाकारित्तानस्वविषयमिवतद्वयमपिप्रतिसाजा
कारिभवनु.यथागोःसर्वप्रतिगोमितिचेत्.वाटसाक्षस्वहिजातिगोत्वचत्सर्वसाधारणीयथादिगोःसर्वप्रतिगोस्तथासा
जात्वापेपिसर्वप्रतिसाजात्वापेवसेवैस्तथाव्यवहिप्रमाणत्वादितिस्मिजोतस्याःसाजादिपेयवहनेषुसाधारणंप्रतया
विषयेष्वपिसाधारणंप्रमदतिचेत्.तन्मतेस्याःसात्ताहंनानिरूप्यजातित्वादितिसाजाकारिणीभवत्येवकंचुविचिजित
विवेकेनसर्वविषयासाभवन्तिस्वापदनापःसवापुक्तआपादकाभावात्तद्विद्युत्मान्नविमपायाचित्यःयद्विषयलेकिम

गत.

४३

प्रायः कर्मस्तीति। साजालं च साजालं रोमी न्यनुगतानुव्यवसायसाजिकमिति न तत्र माना जगपेक्षानापि निर्वचना
पेक्षानाति तेनाखं जलान् गोलादिवत् एवं च ज्ञानाकरणाकानां ज्ञानानां साक्षात्कारं तत्र साजालं हि तेभ्यः साजाला
रिणां भेदधीजनकमिति सिद्धं। द्विषायेत्यादि न तु दुपलजगानं चात्राधिकं यत्कैकमेव तु दुपलजगादवात्तरल
जगाच्च॥ अस्तु जलजगत्प्रसज्यवहारसाधकत्वं तत्पादितं हेतुजगत्वाकरं वादिवाक्यत्वाच्च घुष्यमा
रुपशंकाप्रसक्तमना हस्यवहारमिति तत्पापि न्यायप्रयोगवदनुमानमुक्ताप्यवहारपि व्यतिः तद्यथा
उक्तज्ञानानि प्रत्युजलेन व्यवहृतं व्यानिसाक्षात्कारित्वान् अतएव च धीनसंभवस्य च यत्र हादिति व्यतिरेकितया
पारिणामतदतितावत्पमतेतत्वं उक्तं व्यवहारविशेषो लक्षणसाध्यः तत्कर्तव्यतावानान्मः नादितदनुमितः
तत्कर्तव्यतायादपि नुं शकः नादिवत् ननु भित्तो वादि संवर्धमात्पुते अथ व्यवहारविशेषाभित्तयत्वं लक्षणोद्देश्ये
व्यपेक्षितं जगत्फलस्य व्यवहारविशेषस्य स्वतः सिद्धत्वात्। आयेद्येपे व्यवहारविशेषो लक्षणो ननु मेपे ननु

खं-६
४४

अनीयोमानस्य मेयाजनकलात्तथावसत्तानविषिशेषजन्योवाच्यः तानविशेषमार्थविशेषाधीनः तानस्यसुतोविशे
षाभावात्तत्राप्यविशेषमनप्रमामात्रात्सिद्धत्यतिप्रसंगतनाहेद्युत्प्रमपापुनरगोप्यविशेषसिध्यति नापितत्ररथे
युलक्षितप्रमपाततएवनापितत्ररथेविशेषितप्रमपा आत्माश्रयापत्तेः। इतदुक्तं कृत्यापत्याप्रमामात्रात्ते
षाः सौक्रियोचिताः। तद्विषयस्तदुरीकारेस्वाश्रयकश्चिकित्सनु। नचतत्ररथोदितविशेषयायमया अथेविशेषसिद्धिः
तानस्याप्योदितविशेषाङ्गीकारेदिसाकारयजप्रवेशः स्यात्तदुक्तं चयान्पः सविशेषमेव नदी त्वं कश्चिद्विषयतोदत्तः साका
रवादायविष्णुः स्यमेवतत्र। अथतद्वलमनुमालादिबदर्थोदुक्ततदाः येमन्त्रेणैवस्यादित्यर्थोविलोपेततदुक्तं अथ
दुक्तासुरेवमानानुमालादयोपपा। तद्वलमपितदुत्पादिसर्थोनयेमाविशेदेति। तस्मिन्नपितद्विविशेषेताद्विषय
कौतुह्यविशेषः प्रमारामेवतत्राप्येवतत्रापितपाचनृजायातद्विविशेषधारायातद्विनिवेचनोक्तद्वयगानिप्रस
जनीत्याशयेनसोपितद्विविशेषः किंस्वीकर्मसादियंविना। एवंचसोपिसोयीतिनात्रः सोपानस्वावनेरवमेवदोषोम

राम.
४४

नानुसारेण परचल गतीति प्रत्ययवैकमाह समस्त लोकशास्त्रैकप्रसङ्गस्य न सतोः कातरहस्तगतिस्तदहस्त
धीव्यवहारयोः उपपादयितुं नैतन्मतेव शक्योपयोः अनिवेचनतावाहपादमेवाजितस्तयोः अत्र ब्रूमः योहिनास्त
ः प्रत्ययव्यक्तीः प्रत्यजतया व्यवहारति व्यवहारः सन्निमित्तक इति च जानाति अत्र प्रत्ययव्यवहारोक्तिमिति न
भुत्ततेन प्रतिसासाकारित्वेन सगामुपतिष्ठतेन च सासाकारित्वमनुमानछापामलं व्यवहारयति तत्रापि सासा
कारित्वव्यवहारयोः यत्सादृश्यत्रासतोश्च यव्यासनवधारणादुत्तरां व्यतिरेकानुमानमिति यथेव सति न नक्तं व्य
वहारोत्पत्तये जप्तये वा नानुमितिः व्यवहारेति योः सत्तादेवेति वेत्तुं मैवं प्रत्ययसंविधां प्रत्यजत्वेन व्यवहारः सासाकारि
विनिवधनः निवधनाजराभावे सति सन्निवधनत्वात् साजाकारित्वाच्च व्यतिरेकादुपविधापित्वादेत्यस्य मानार्थत्वात्
। एतेन प्रत्यजत्वेन व्यवहारः प्रत्यजपदप्रयोगरूपः सोपितम्न योगे साजातकारित्वस्यान्यव्यतिरेकेति यथेव से
त्सति किञ्च वपैलजराप्रणयनेनेत्यपास्तं अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि प्रत्यजशब्दाव्युत्पादिकमपि यदवग

खं. ६।
४५

न व्यंज्यते हि व्यतिरेकव्याप्तिरले नैव न चेत व्यतिरेकयोः सामानाधिकरण्यात्मात्रवलेन अप्रयोजकत्वात् तस्मादनुप
विकल्पोपपन्नानिष्ठापरवंचजगदशादिशब्दाद्यतानुमानमप्युपास्य व्यतिरेकव्याप्तिरिहा तस्यैव युक्तो व्यतिरेकव
मानात्मकस्य लज्जास्य प्रयोगः व्यवहारविशेषस्तु प्रत्यजत्वेन व्यवहारस्तद्वेत्तु श्रुतानुगतो विशेषः स च साक्षात्
रजज्जाजातिरस्यैव संवत्सजातिविशेषो यस्मिन् अज्ञानेऽस्मिन् स तानुविशेषस्तत्तियोगेन हेतुना प्रत्यक्षत्वेन प्रका
रेण व्यवहियते न च साध्यप्रसिध्यप्रसिध्योद्देशः यदप्रत्यक्षादौ प्रसिद्धस्य प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्यावयवव्याप्यप्रति
संधाने तानाकरणात्कृत्वा न तावदेतन् साक्षात्कारित्वेन व्यतिरेकेणासाधनात् तद्वत्तरलेदानुमानेन्यायावायां अये
वमिति सर्वं सुखं ननु भवत्वेन तथोपि प्रमात्रेण वाऽर्थविशेषः स्वीकार्यः जहयं विषयकप्रमया वा तदर्थोदितवि
शेषया वा प्रमयेत्यत्र न किंचिदुक्तमिति चेत् च योपि न किंचिदुक्तं तथारि न हि प्रमया स्वीकारोऽमेदात्वं नु प्रमा
णो न च योपि न किंचिदुक्तं तथारि न हि प्रमया स्वीकारोऽमेदात्वं नु प्रमा

राम.
४५

मंस्वभावसंबंधेन यथा र्थे गो धेन सखी का पेदत्यवेहित या वा यौ लाने विशेषां ज्ञान स्पनुत दर्थे कस्यत दर्थे व्यवहार
हेने उपलजगं रपवतिर सदस्य यथा भ्रमिणि रपं विशेषां रसवन्नौ तपलजगं आश्रय व्यवच्छेदकत्वे सति क्रिया
न च पिलात् न हि लानं विशिष्य त्रय्य यौ व्यवहारं जनयती तादि साधारणत्वात् नपि व्यवहारं विशिष्य त्रय्य यौ लानेन
जन्यते ज्ञान स्पत आश्रय मल नियमाभावात् न यथा र्थे न जन्यत आत्मा श्रयादित्य रासै तै वा र्थे स्पे यल क्षरा तेति
तदेव तत्रैव तदेव विशेषां वो यल रजगं चेति महद्देश सति मिचेत् । ना बोधात् तत्रैति दिशे यगा मेव यटे रयवत्
ज्ञान स्पनु प्रत्यक्ष व्यवहार संनेऽनगत्या दयल क्षरां शेष मशेषं प्रत्यक्षं उतं कल्पित दृष्यत्वा दयौ सति मिति
॥ ॥ ननु सा जालं जातिला व्याप्य वृत्ति तया च परमाणो ननु व्यवसायो व्यवसायेदं च परमाणो रपि सा जात कारि
स्यादिति चेत् । वदं किंच स व्यवसाये संल लौकिको ज्ञान लक्षणा प्रत्यासत्ति जन्यत्वात् । व्यवसाये तु लौकिकः संपु
न समवाय जन्यत्वात् । हेतुं कं लिंग बुद्धि लजगा या प्रत्यासत्त्या दित्वा पि मानसो स्ति चेत् । केयं लिंग बुद्धिः वदि

खं. दे.
४६

निरपिह व्यास्युपहितयजधर्मधर्मधीर्वशेषणाविशेषणोर्वान्मपिस्पृशजीभवतिर्वान्मनसोः प्रत्तासुक्तिरिति वमरति
वेत्तर्ताहंताहशालिगधीमानातरामिन्यकामेनापिउपेपतदवधंभेनमनसोवदिः प्रवृत्तेमजवृत्तएवंप्रत्यभिज्ञापिसा
जालवतीनमिमंसाजालरोमीतिप्रतीतेः ननुसाक्षालस्यज - शोष्यज्ञानेसतोयोग्यत्वेनावधारणोपत्यभिज्ञायात
ज्ञासेसाजालपुरोजलसंशयो न स्यात्तल्लिखेदशंनेभ्रमा मुहयादितिचेत्। स्यात्तुपुरसंशयवचोपसावैलौकिकः
वकिंनुभजहंशेनप्रामाण्याभिप्रातिनावेप्रतिपत्तेः यरासकाराणामेवायंनिसानित्यंसंशयवत्। ननुस्वात्मानुमितिरात्म
मनोरपेदिपार्यसन्निकर्षेजलातसाजालकारिणपिस्मादितिचेत्। नतत्रात्मानार्थत्वेनकिंनुसमवापित्वेनमनोपि
नेदियत्वेनकिंनुमनस्त्वेनजनकमितिमुहयगमात्। ननुभगवत्तानैकधंसाजालकारिणंदियाजन्यत्वादितिचेत्
कार्यस्योपादानप्रसजजन्यत्वनिपमादितिदिक्। ननुनियतव्यंजकाभावात्साक्षालन्नजातिरितिचेत्। नताव
न्नियव्यंजधीयविकैवजातिधीरितिनिपमः तानलेच्छालयनेलाहोव्यंजकस्यैवाभावात्किंचलदुक्तराजा

राम.
४६

तत्र स्यादवयवजवेनैचनुगतमतेनयपक्ते। अत्रकामोलेसाम्प्रताननुगतमेवसाक्षालेव्यजनेतयाहे। अस्मदादिप्रत्ययेवजरा
दिजन्यलेयोग्यप्रत्ययेयोगजधर्मजन्यलेभगवत्प्रत्ययेधर्मिग्राहकमानेरातदनवधारणोदशायामेवसाजालसंशयोविशेषादश
नारिति। अस्तुतानाकराकतानलमेवसाजालस्यव्यजनेनवेवमाचरपक्त्वातदेवसाजालधीविययोस्त्वितिवाच्यंसाजालधा
दितिधिसुखीसाकच्यवतिरेकालवनास्तुगोत्वधीरवतअन्यथागोत्वधीरप्यगवापोहासेवनीकिञ्चस्यादित्यपोहायातः। तदुक्तंलेपे
वविधिजः प्रत्ययेनोपपद्यतिरेकसमर्पणः। मेवंचेदमपराद्वेतेकिमन्यापोहोवादिनेति॥ ॥ अनुमानमपिकिमुच्यते। लिंगपरामर्शो
नुमानंतिंगलं व्याप्यसधर्मलमितिचेतपक्षतादिसाध्यसंदेहः सचपर्वस्यनोपलक्षणं। अनुमित्युत्तरमप्यनुमित्याप
नेः पर्वतस्यतरापिसाध्यसंदेहोपलक्षितत्वात्। नापिविशेषणं। अनुमित्युत्तरं पर्वतः पजताविशिष्टः तावन्नास्तीति
तन्नाप्यर्थेनः प्रवृत्तेर्नस्यात्तवनेः केवलपर्वताज्ञितत्वात्। धर्मः पजहतिः वहिस्तकेवलपर्वतज्ञितिरिति न संभवति
वैयधिकरणपक्षेः। नचेवैवैयधिकरणपक्षेः सामानाधिकरण्यजपव्याप्तिविरोधित्वात्विशेष्यपर्वतेद्वयोः सामा

खं दे
४७

नाधिकरूपमस्मैवेति चेत् । तर्हि ता धनस्य पञ्चपद्मे ता व्यर्थो स्यात् सा हि न साध्य सामान्य सिद्ध्युपयोगिनी व्याप्तेरेव तत्र सा
मर्थात् नपितरि शेषो सिद्ध्युपयोगिनी प्रतीत्यप्येव सानस्यैव तत्र सामर्थ्यादिति सिद्धसाधनपरिहारमात्रार्थे सेव्या सिद्ध
साधनं न साधोनुमाने दौष आगमेनेत्यादेः स तेन संशययोग्यतामिति रस्तेति रवेत्तने । तन्न नहि साध्यसंदेहघटिता यजता
सा च ज्ञहे प्रत्यक्षपरिकलितमप्ययं मनुमानेन नुभुत्स जेतकेरसि कार्त्तिका विरोधा यजेतः आगमेनानुमानेन ध्यानात् प्रत्य
से रावन्निधात्मनि प्रमाणानां संशयः यमिषत इत्यागमविरोधा यजेतः श्रोतव्यो मत्तव्य इत्यादि श्रुतिविरोधा यजेतः श्वारा
तेन संशययोग्यतामिति रस्तानं चैवं शास्त्रे संशयव्युत्पादनानर्थक्यं संकसुकतानि दृजयेत्यायोपासनेतदंगत्वा
पगमात् अनगवसंशयाभावेपि मत्तव्य इति विधिसमभिव्याहृतवाक्यजर्तनेत्यसाधनताज्ञानजसि साधयि
यया भगवदनुमानप्रवृत्तिरेति कुमुमांजलाराचार्यो अय्याहुः । अस्तु तर्हि सि साधयिष्यपठिता साहजानिष्ठाया
या मनुमितौ सापि व्यभिचरतीति चेत् । चाटंतद्योग्यतातावदास्ति सापि सापि साधकवाक्यकमानाभावस्याश्रुति

राम
४७

स्वरूपसाधकमातावनुद्देभगवतिनासीति। उवाते। सिसाधपिषाविरहसहकृतसाधकमानस्याभावः सासावसर्व
त्रेतासिशेषमनुमाननिरायेऽप्यवसेयं। अस्तथाकापियसतासातावदनुमितुं नरासीत्पविवाहमन्यथाति
गोपदिसैलेगिकावगादिन्यामनुमितौ व्याप्रयजधर्मलिंगभानावश्यकत्वेऽनुमित्याविच्छेदः स्यात्तथाचानुमि
त्युजरेतत्रपुस्तान्ययोस्तुपेयस्तथावविशेषणामावादिशेषः परंतोपिनासीतितत्रिष्टोमिरपिनश्येदिति
चेत्तत्संतिदित्तामेगः स्यात् अतद्विशेषणगेतासतोपिशेष्यसीत्सोपगमात्तत्तत्तद्विज्ञानवाधितः। किंचानुमानेनागितनिश्वयेप्र
मयमस्तकायकायेतोमिसंशयेतिरोधिवि-ननान्नियस्यावन्त्यपिप्रज्ञतिः स्यादेव अतिवदमः यजहत्तिरगिनः परंतहत्तिरतो
वेषधिरागानुव्यापिरनयोः तस्याः सामानाधिकरण्यात्पत्तादितिवदन्तं न कदाप्यजधमेतपोरवोच्यततपा
दित्यापिसेव्यभिचारेतसंबंधस्यासावसमानाधिकरण्यायोरैवायमानाधिकरण्यायोरप्यस्तिकपमन्यथापिगीता
दिनेतररेषामन्येन्याभावोनुमीयतेतत्रहीतरेखायाः पृथगीत्याभावस्तथाप्यकोनवेतरेतत्समानाधिकरणा अहजे

संभरणं सामानाधिकरण्यनिर्वचने ननु व्याप्तिमान्नपरोक्षमिति सन्नयं अतएव व्यभिचरितः संवेद्यो व्याप्तिरनौपाधिकः संवेद्यो व्या-
 प्तिरिति न सामान्यसुरवी प्राचामापि नितिरन्यथा सामानाधिकरण्यं तु ख्येव साम्यात्तरत्नप्रकाशकतोपेवमिति। अस्तन्यत्र
 यथा तथा धर्मानलयेरेव सामानाधिकरण्येन स्यादुक्तदोषादिति चेत् भ्रंशोऽपि स्मिन्नधर्मिणो साध्यसंशयोऽस्ति तत्र धर्मिणोऽव-
 मानलयोः सामानाधिकरण्यान्मोननुपज्जाविशेष्येवमस्ति सुपेमापेन त्वदुक्तसमात्राधिकरण्यं स्यात्। तदप्यसंशयोः सं-
 शयादित्यस्य सतापेतादौ विशेषणं सत्वात्तस्यपि धर्मादिवृत्त्या ननु यत्नसंगतद्वयनन्यपित्वात्तल्लिङ्गपरामर्शेन न
 कालेऽसौ अद्वैतविप्रयं गतुसत्यपुपलक्षणा मेव परामर्शो न न्यपित्वात् नहि धर्मवत्सर्वेन वच्च संशयोऽपि ज्ञायमा-
 नो गेकिमप्येतद्व्याप्यते स्वचरयसत्तामात्रेणानुमितेर्नियमनापल्लिङ्गपरामर्शस्य चानुगमायेति। हेतुवैयर्थ्यस्य
 सामान्यसिद्धिर्वाप्तिः विशेषासिद्धिस्तु प्रतीत्युपर्यवसानादिति साध्यसिद्धारनुपयोगिन्येव यजधर्मतेतितत्वं
 उक्तमपि सिद्धसाधनं नानुमानद्वयं स्यादनुमितिप्रयोजकात्वे उक्तमित्युक्तमिति चेत् किमिदमप्यवसानं प्रकृतानु-

वि. द्वा
४९

मानेवामात्ररंवाप्रकृतानुमानस्यैवकैमंगेवा। नाद्यः पक्षधर्मताविनाकृतस्यतस्याकरणात्कृतस्याम्बदयोगलानुप
गमात्। नापरः पक्षधर्मताविनातस्यापिमकलात्तन्मात्परिशेषाच्चरमः कल्पः स्यात्तथावपक्षधर्मतामेवसनाम्ना
दृष्टयेतिअपयंचसानजाम्नातुमन्यसेसोयंशिरश्चेदेपिकाकृणाजदहातिपंचगंडकास्तदहातीतिवदवसीयसो
ननुधमाग्योदेशगर्भावाकालगर्भावाउभयगर्भावाव्याप्तिः। नाद्यः व्योमलेलिहानापांधमधारपातदलीटव्योमनि
व्यभिचारतः। अथयत्रधमस्तननमलावच्छेदेनवन्तिरेतिनियमदतिचेत्तन्नआभोरचुंभ्यव्यभिचारात्। अथवि
च्छिन्नमलसंततोर्ध्वगतिशीलसतधमलहरीमलप्रदेशगर्भव्याप्तिशरीरमितिचेत्तन्नकालातरेपितत्रनस्तथैप्रव
त्तापतेः। नद्वितीयः। तदानींरूपेपितस्तथापतेः। ततीपकसंभवतिसनांगंतदनचगमैष्यनुमिस्तदयादितितटस्थदेशना
पात्रव्यतेआद्यपरत्यः नचकालातरेपितत्रागम्यैष्वत्तायतिः पतिः पत्रधमस्तत्रसंबंधावन्तिरेतिनव्याप्तिर्न
तथास्यात्। सामान्यव्याप्तेवतथाभविष्यतीतिचेत्तन्नतस्याः किंचित्कालीनवन्तिमत्तयेवपयंवसितत्वात्। उक्तम्

राम
४९

दिवर्त्तमानवन्निर्दिष्टः पक्षधर्मेतावन्तात्प्रजावच्छेदकधर्मसंबन्धोऽसिद्धिः पक्षधर्मेतात्प्रादप्यतितादिनाप्रतीतेरप्य
 वसानात्पक्षतावच्छेदकः पूर्वतत्त्ववर्त्तमानः कालोपि अयं पूर्वतोऽस्मै मानित्यनुमित्याकारात् अस्तत्तावच्छेदं अतिनाभा
 रितियदुक्तं तदपुनश्च अत्राप्यप्यभिरेकेत्यतिरेकस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति मेवं अस्तत्तावच्छेदं अतिनाभा
 ताभावदस्यत्र दिविनाभावपर्युदासेन जीवनाभावस्य व्यभिचारितेः न व्यभिचारवितेधीसंबन्धारव्यभिचारितः संबन्धस्य कान्ति
 कः संबन्धो संबन्धासद्वरः संबन्धो यथाग्निनाधर्मस्य धर्मेन त्वग्रेऽसिद्धिर्परीतः तथा च यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्र
 तिषेणोक्ततायेनावच्छिद्यते तेन समंतस्य संबन्धो व्याप्तिरिति। अत्र समानाधिकरणात् नानावच्छिद्यमानाभावप्रतीतेर्भेदस्य
 मानाधिकरणान्योन्याभावप्रतिषेणोक्ततावच्छिद्यते तेन नानावच्छिद्यमानाभावप्रतीतेर्भेदस्य संबन्धो धर्मस्य व्याप्तिः। हेतुवमी
 दृशेन नानावच्छिद्यमानाभावप्रतीतेर्भेदस्य संबन्धो धर्मस्य व्याप्तिः स्यात् समानाधिकरणमितिकरणानुनायकदोषः संबन्धमात्र
 स्य समानाधिकरणत्वात्पक्षतावच्छेदकत्वात्पक्षधर्मस्य संबन्धो धर्मस्य व्याप्तिः स्यात् समानाधिकरणमितिकरणानुनायकदोषः संबन्धमात्र

खं. दं.

५०

कस्येह संबंधपदार्थत्वात्. सर्वधर्मादौ संयोगरूपारसादौ सामान्यविशेषभावादिति तात्पर्यं
युक्तभाववाच्यवाचकभावादिसूत्रतया किंच सामानाधिकरणविशेषस्य व्याप्तिलेभेदानुमानं न स्यात्. तथा हि यदः य
दोनभवतीत्यादिप्रतीतिस्तज्जिह्वावदन्मोन्माभावोत्तरपुनः. न चाप्येतद्मोत्पत्ताभावात्तैव यदेष्टव्यं चेति प्रतीत्या
ः सामानाधिकरणव्यधिकरणभावमाहितया तयोः सामानाधिकरणभावत्वव्यधिकरणभावत्वरूपे वैधर्म्ये सिद्धे. ननु
भवत्त्वमोन्माभावो धर्मिप्रतियोगिको धर्मोत्पत्ताभावभिन्नः सत्वमनुमानं न शक्यते तथा हीतरे व्याप्यः एधि वीत्वा स मा
भावस्तत्वाप्यकरणे वाच्यं ननु तरेषामुद्दिष्टत्वात् तया सामानाधिकरणत्वाभावात् व्याप्यत्वस्य च नियतसामाना
धिकरणरूपत्वात् अस्य वा अन्यत्किं विन व्याप्यत्वं तथापि व्याप्यस्य व्यतिरेकान्न व्याप्यस्य व्यतिरेकः संसर्गभावत्वात्
स्येति वीत्यतिरेकानुगतरेकवत्सनुनलेद् आकाशसंसर्गभावस्याकाशेऽपि सत्त्वात् आकाशसंसर्गभावस्य केव
लान्वयित्वामनवाशरहाकाशेभिन्न. ननु यदि तावत् जन्ननस्य विवर्तनेतरादिति नरासिद्धाकोरेव व्याप्तिवत्तः एधि

राम.

५०

गीतेनेतरभेदसर्वस्येति चेत् अस्मात्तदेवं तथापि व्याप्तेरकारो नुगतो वाच्यः सूचनसामानाधिकरणपर्योनाप्यस्य
नृपतिमहद्यसुने प्राप्नुव्यते व्यभिचारविरोधीसंबंधस्तदव्याप्तिः अतएव सामाधिकः संबन्ध इति वीकारः अत्र व्यभि
चारितः संबन्ध इति तात्त्विकतः निहपधिः संबन्ध इति निबन्धकतः कस्मै न संबन्ध इति नीलावतीकतः सामान्यमुखमेव व्या
प्तिशरीरमाहुः यत्ततो वा सामानाधिकरणेन तान्निवन्तं तत्प्रसिद्धतरध्वमानलादिव्याप्तिमात्रपरं ननु सामानाधिकरणस्य
गर्भेव व्याप्तिरित्याशयेन अतएव यथोरेव सामानाधिकरणेनैव परस्मिन् संभवतः यथोरेव सामानाधिकरणेन व्या
प्तिरित्यत्रावाप्याणामभिभारतिवद्वेगोपाः व्यापकतरवन्तं नो द्वारफक्षिकापिसंगच्छत किंचान्यथातरेप्यामवादीनां
त्रयोदशानां त्रयोदशान्योन्याभाववैधायैराहं नुनासाध्यत इति न्यायमार्गे व्याकुप्येते वैधर्म्या न्योन्याभावस्तथा
साध्यरपि खंडनं च निगलं वनमापद्यते सामान्यमप्यदायपविशेष्यत्रियगो निवृत्तं चैवैवं स्यात् अतएवपि
व्याप्यमेवं स्यात्पदाकाशतत्रयि नीलाभाव इति व्याप्तेरिति चेत् अस्मात्तद्विगस्यापि ति चेत् आत्रोपि यो धर्मः

खं. ६०.

49

सुनिश्चितमिति व्याप्तिः यथा भ्रमसंलिंगिक्रियते तथा चाकाश इति उक्तव्याप्तेः सप्रत्ययजयः यि वीलं च तन्नाकाशा
हानिभेदधारेवेति सर्वसुसं ॥ ॥ व्याप्तिमहः सामान्यलक्षणाया सकलभ्रमादिविषयकः कथमन्यथायवेतीयभ्रम
स्य व्याप्तिरहेतुस्मादनुमितिः ननु भ्रमरेव हि व्याप्यता रतिग्रहणं स्मरणं च दृष्टान्तभ्रममात्रविषयकजप्यवेत
वन्ति भ्रमरतिपक्षधर्मेताग्रहणं वच्यमिति द्वाभ्रमलप्रकारकमस्तनुमितिजनकं तद्वैतोरेवास्तु किञ्चेनेति न्याया
तत्तथाव न व्याप्तिग्रहाय सामान्यलक्षणा अतएव शक्तिग्रहापापिनेयं सन्ति कृष्टयि उमात्र एव युगे मटयद
राववाच्यरतिशक्तिग्रहात्ततो घटपदात्तदृढव्यक्तेरेव स्मृतिः ततो वाक्यायं ज्ञानेन अद्वैतवद्यदो घटत्वे
नानपक्षविषयीभवतीति नानुमितिशादोरनुगोधाना सामान्यलक्षणोतिवेत्तन व्याप्यतावदेकप्रकारकं हि ग्रहणं
नानुमितिहेतुगैरेवात्तव हि व्याप्यगानयमिति यं मशस्त्वले व्यभिचाराच्च किं नु व्याप्यलप्रकारकमेव लाघवाच्च
यात् एवमनेष्य न्येव व्यक्तेः शक्तिग्रहेपि भासते तद्यमन्यथा तस्या अस्मरणोत्तद्वच्यपानुभवः स्यात् विशेषणज्ञानं

49

विनाविशेषज्ञानानुदयादितिमेवं. एवं हित्तीयलिंगपरमर्षेस्विशेषज्ञानानांविशेषज्ञानजन्यत्वनिवृत्तस्य
चवत्तात्सामान्यलज्जाणेतिनिर्गलितेनपावतदभयान्तिद्वेनसामान्यलज्जातद्वेनसिद्धमसिद्धेनसाधयते
महानेयोपिकलमिति। किंचभ्रमत्वेनवन्निव्यापेर्मेदानसीयभ्रमेनहाजन्निधमेपिभ्रमत्वेनभातेतद्या
प्रिवैशिष्ट्यज्ञापतांयैकैवदिमाव्याप्तिरितिर्तीयपरमर्षेगपिताविनैवेति। किं सामान्यलसगया। अथयदिसा
मान्यलसगानास्तितायाकादौविकीयोसुलाहाविच्छावनस्यात्सिद्धेनसंभवात्सिद्धस्यचाज्ञानात्ततस्मा
त्सामान्यलज्जायासर्वपाकावगतावसिद्धेपाकेपजीकृतिसाध्यत्वेतुमितितत्रविकीयोसंवत्तयेवचुरवेसुज्ञाते
पुचासिद्धेनत्रेछेतिचेत्. न. सिद्धविययतदभयज्ञानादेवासिद्धेनदिच्छाद्वयात्पुजेः। यत्तदंसुखप्रागभाव
गान्मिथ्याज्ञानवत्त्वादिसादिनाभाविमुसुरेसातेनत्रेछेति। तत्रुच्छेदश्चावमानानानचतारेपिगहीकादे
युसुखेच्छादर्शनादिति। तन्निच्छाभविष्यन्मात्रविषयासाचभविष्यन्मात्रलनिधर्मेप्रकाशेकावाव्याकथ

खं. ६.

५२

मन्यथा कृति साध्याता नुमिति भविष्यन्त्य कविष्यं या शवर स्ता म्यादेति चेत् न पपादिदं चिनाः सत्वेदं साध्याता घ
रस्यतया कृति विनाः सत्वे न कृति साध्याता पि पाकस्य उक्तं नो स्तावन्नात्र साधन एव सामर्थ्यात् सा च कृत् न ज्ञानिय
त सत्वरया का यो ज्ञानदेवतया च यथा विद्योक्त प्रकारता या का ज्ञान स्मरणा स्यात्तत्र यो यत्त न भविष्य स्या कवि
ष्यपकृति प्रवृत्ते कृता नै छेयोः समान विषयता नै पापिका नुमता नुमनु द्यमदा गाव ह दनुमान माह ननु स
मान प्रकार कधी सिद्धये पाका ज्ञान स्मरणा स्यात्तत्र यो यत्त न भविष्य स्या कवि
प्रवृत्तिर्गो ल स्येति तदुक्तं ममुक्तं स्यात्तत्र यो यत्त न भविष्य स्या कवि
रो धादिपि सामान्य ल स्येति यत्तु व्याप्तिः संवध द्विशेषः तदहं संवधिविषयता निषेधः तन्न च सन्निकृष्टा
वेव भ्रमायो संवधिनो सर्वे वा आद्ये भ्रम ल न्न तद्वं छेदक मति प्रसक्तत्वात् अन्ते सामान्य ल स्येति नागा
निसारः नहि ता विना सर्वे ग ल न्न रति तन्न सर्वो य एवा य संवधो भ्रम ल क छिन्न रति स न्य किं नु संग प संवध म

राम.

५२

६: सर्वसंबन्धविषयताया प्रतीतिनियमः समवायग्रहे व्यभिचारतः स हि सर्वेषां दुःखगुणानुक्रमेण सामान्यानामेक
गवसंबन्धो रूपवानघटत्वाद्यौ च घटघटत्वादिमान्नगोहिता प्रत्ययेव कास्ति सर्वे व्यक्तग्रहे मरे व्यक्तपुः कं पया
प्रिमत्रयागद्वयमिति चेत् न कथंचित् न हि सर्वो धर्मो वा हि व्याप्यरतिर्वीर्यं किंतु ममो वन्नि व्याप्यरत्येव न था वप्र
सिद्धयवदिभमो भमलेन प्रकारेण वा हि व्याप्तिमान्न कलागस्य तां तावते वत्ततीयपरा मेषोक्तं ननु गौराजरेभ्यो
भिषते गोलोदि सत्रगोलं लिङ्गमिति तद्वा न संविक्तं ल्युक्ता च्यनितिकल्पकस्य अवहारानंगलात्तत्र च सर्ववि
कल्पकेन गौर्विशेषणमन्यो न्याश्रयात् जाते व्यक्तौ व्यक्तेष्वजातौ विशेषकलोपगमात् किं नु गोलत्वमुपाधि
गोलो विशेषणं तच्च गवेतराद्वित्रित्वे मति सकल गोलसत्तिलमिति तदुपाधिताना य सकल गोलं जातं तच्च न सा
मान्यलक्षणं विनेति चेत् न यथा हि गौरि सत्रगोलविशिष्टः पिंडो भामते तथा गोलमित्यत्रापि गोविशिष्टं गोलं
ननु ततो धिकमननुभवात् न चान्योन्याश्रयः जातिरियथास्ततो विलक्षणगोपिंडं तथापि पिंडोपि सुतो विल

खंड

५३

जगो जातिविशिनयति। अन्यथोक्तो न्योप्रपादिशेषधियस्ततो धर्म धर्मभाव सततस्मो रतसुव विश्वस्यं
उने साकसामान्यवसगावसापनमिति। पुनर्भसोपदी व्याप्यता संशयविषयः प्रपाऽनुकूलत केवजपाऽग
हीतलादि अनुमानेन प्रतीत धर्मे वा दप्रतीतं भसमादापयं सता ज्ञातभस सैव संशयविषयत्वं बोध्यमि
ति। तत्राप्यजज्ञानेनाप्रपासिद्धेः धर्मज्ञानजन्यसंशयस्य तदसत्त्वेनाभावादनुमानादित्यत आनस्य
मेपाजनकत्वाच्चेति। अन्यथेते अनुकूलत के विना भसैव न्हि व्याभिचारित्वं शंका तावदेति सा तावद्विज
न्यतयानिश्चिते पुरोवाज्जनिभमेन संभवति तस्य वद्विज न्यतयेव निश्चितत्वात् तद्विज न्योपभसोवद्वि
विना भवति तस्य न्यतयेव निश्चितत्वात् तद्विज न्योपभसोवद्वि
सामान्यद्वयावच्छिन्नसंबन्धितरया व्याप्तिरग हीतेवेति व्याप्तेरव्याभिचारित्वं संवंधस्याग्रहादेनेव व्याभिचा
रशंकेति चेति भसत्ववन्निदयोऽस्मदवच्छेदकजानुजेन नमहीता भसमात्रस्य व्याभिचारशंकेति चेत्ताद्विपुवि

राम

५३

नाकयंतत्रयभित्तिरंगीधीमंज्ञानजन्मादिसातद्वीश्वनसामान्यलज्जगांविनेतिघटकुघांप्रभांताएवंचभसत्तावति
चानांविन्हावतिनैःसमंसेवेधितारिन्हावतासावंसर्वभमेयुगस्यतेकयमन्यथापुर्वतीयभसस्यव्यासभग्र
हेतस्मादनुमितिःसर्वभमधीश्वनसामान्यलज्जगांविनेतिटीकाकनमतेकिंसर्वभमेयुव्याप्तिग्रहेणयारतासुत्रि
हृष्टभसव्यक्तावेवभमोवन्हाव्यदतिभमलेनप्रकारेणव्याप्तिग्रेत्यतांततःपुनरधम्मंताज्ञानेत्तरंतथैवस
पेतांततःपुनरलज्जिप्रमोवादिह्याव्यद्रसकलनातततीयपरमशौभञ्जानुमितिर्वास्तुतसामान्यलज्जगा
पानरिपुर्वतीयभमनिष्ठतपातदीपायाव्याप्तेःप्राग्दृशांततीयपरमयोपगैरवात्॥किंतुतस्याव्याप्तेःऊत्रापि
ज्ञानंतवत्त्वमेवतमेवमदानसीपक्षमणैवेवदिसर्वेक्षमव्याप्तिरुवज्ञानांहरैज्ञानल्यदातदुत्तरज्ञानेज्ञान
लविशिष्टज्ञानामेत्याचार्योअप्याहरेत्याशंक्यपरिसामान्यलरुगानास्तिताः॥नुल्लसंतद्वेविनाध्मादो
यभित्तिरमंशयोनस्यात्प्रसिद्धधर्मतद्वमलेनतद्वादेव्यासेरवगमात्तद्धमात्तरस्यसामान्यलज्ञगांविनावाय

खं. ६.

५४

हन् सामान्येन नु सकल दमो पाद्योतो ह्यमात्रे शंका युज्यते विशेषादर्शनात् तथावत कोटिना तच्छंका योनिरस्मा
योमिदं ह्यमात्रं वयं यद्यपि धर्मो वा दू. व्याप्यति व्याप्तिग्रहो युचित इत्यतः पुनरुक्ता सामान्यलक्षणा
योमिदं योमं धर्मव्यक्तिषु व्याप्तिग्रहः संभवति प्रत्यासत्तिः सौकर्योदितं येनोक्ते तात्पर्यं वाप्येः ॥ ननु सा
मान्यलक्षणा विना न स वरमोपपत्तिस्तोच विना न धर्मत्वेन व्याप्यता वच्छेदकेन प्रकारेण ग्रहयति सामान्य
लक्षणा व्याप्तिग्रह्य वो य युज्यत इति चेत् न न हि सर्वव्यस्तु यद्यपि मात्रेणैव वा वच्छेदकत्वग्रहः केन संबंधा
रना नतिरिति चेत् न तत्र ग्रहेण सव धर्मस्य व्यभिचारशंका निरासेनेति तत्त्वकारेणैव व्याप्तिग्रहे सामान्यत
संगो य युज्यत इति युक्तिस्तत् ननु सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्त्या तदा अयं सकलव्यक्तिज्ञाने प्रमेयं वा व्य
प्तिव्याप्तिवृद्धौ सा वं ज्ञेयता वाटं महाशयमेव जप्यं तु जाते पुरतः वेवं निश्चयः स्यात् वाटं घटत्वादिना नुविशेये
तानि स्वयोः न भवति स्वसामग्री विरहात् कासौ स्वसामग्री घटत्वं निविकल्प्यं तत्सुत्रधारवाहिकानि घटत्वं

राम

५४

प्रकारिकाणि न स्युः एवैवावकादिकानां यदलनिकल्पलाभावादि चेत्तत्ता अपि हि यत्तं सैर्निर्विकल्पका अत्र
तद्विषयतयेव वते यामुत्तरविशिष्यधीजनकताविशिष्यावगाहिलं नु ते वांकारा सम्यक्तापो ह तैवमपि विशे
षणधीप्रयुक्ताविशिष्यधीः स्यादेव प्रमेयत्वादिनापि न परो घटलादीर्विशेषणस्य ग्रहात्। दयं हि सामान्यस
मग्रीविशेषसामग्रीनुविशेषणानिर्विकल्पकं अविशिष्यचुद्धौविशेषणतावच्छेदप्रकारकेन तानेविशिष्येविशि
स्यचुद्धौतवनाच्चेति आचार्यो अयेवं। वापि व्यासिचुद्धौ सपर्वतस्यापि वद्विमलालिंगनादनुमितिर्गता योतत्र
धमवत्तपुरस्कारेणात्र पर्वतस्य पुरस्कारेणान्विसत्त्वसिद्धेः। ननु सामान्यतज्जगदापुराणवत्तस्यापि ह म
वत्तपुरस्कारेण वद्विमलप्रदगादिदावीतसारणसहितेन यच्चैते द्वियसन्निकर्षणासौ पंचाद्विमाशयवत्त
रतिप्रत्यमिते वास्तव्यतमनुमानेनेति चेन्न। एवं हि सौयमितिस्यात्तनुपर्वहोपं परिमानिहितं वपुराविशि
यज्ञातएव प्रत्यभिज्ञानेयेवाप्रचदर्शनात् अथपथा सामान्यतो न ह्यता स्मृता व्यापिरीदियसन्निक

सं. ८.

५५

सोऽमेनुमयते तेनायं धर्मो वा निव्याप्य शतितृतीयलिङ्गपरामर्शेति. यासां कान्यतो गृहीतस्य स्मृतस्य वद्विमतस्यैव
शिष्यमोदुपसन्निहस्यैव तेनोपेभासतां तेन पक्षेनोपेवद्विमानिति सा जादरेवमवलितिवमरतिवेत. न तस्योदशा
दशायां साधकबाधकमानाभावेन वद्विमतस्यैव संभवात्. धर्मद्वयविशेषदर्शनसहाया प्रत्यक्षसामग्रीप्रत्य
क्षजनयति निवेत. विशेषदर्शनेति विशेषसेन दर्शनेन ननु वस्तुतः अन्यथा शिरष्यागपादेः प्रमेयत्वादिनापि निश्चय
तत्त्वमवधारणं स्यात्तथावसेदिध्ववद्वैपर्वतेतद्विज्ञायावद्विज्ञासतया च यद्विज्ञानं स एव तृतीयलिङ्गपराम
र्शेति निमीलितेपि वक्तव्यं ततो भवतीति वद्विमतपर्वतधरन्मिति रेवस्यादिद्रियव्यापारविरहात्तद्विषयव्याप
येमाणा एव भवतीति वद्विमतसर्वतधीक्रसाः वद्वैपर्वतेति चेत्. अस्य अनुमितिस्तु सावकाशीकृतैव निमीलितेव ह
सुपनीतयर्वतविशेषकालिङ्गपरामर्शसहितमनस्य रणाकावद्विमतपर्वतधोरस्तु सा चादारेवेति चेत्. सिद्धं तदि
लिङ्गपरामर्शो मानात्रे मनसो वदिः प्रमितावस्थाधारणसदकारित्वदिद्रियवन्तगोकेव च सुव्यापारणाम्बुलोपि ना

राम.

५५

सोमसादीः साजाकारिप्रमाहेचुमजविशेषगोद्विपसत्रिकर्षेरेहातसंस्कारः सतिर्वादिनासममिरिपससत्रि
कषेस्त्राप्तिप्रसमितायांतत्रेयेनेतिवेतानरयदिरिशेषराकसासात्प्रमायास्तदजन्मत्वात् अन्यथास्मदव्यव
हितहेदेपिपुंसेदृतीति सात्प्रमास्यात्प्रतत्रात्रणपकतयातातद्धं सिभवसेवसेतिचेत्। भवतीत्यदकिंनुसा
जाद्वारेनमिदेलिंगेपरमशेषोनित्यत्विशेषदशनजपुं प्रत्यसावदिपमपिसाजाद्वारेवस्यादितिचेत्। नयु
प्रसजमपिहितानद्वयजन्यतया तृतीयपरमर्षजन्यचुतत् अनुमितिरेवाप्रपंचितं चेदमस्याभिरनुमान
निर्णयाननुनिनुपधिः संवधोव्याप्तिरित्युक्तत्रकउयाधिः साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकः तथादि
यद्युसोसाध्यत्रव्याप्नुयात्तदातद्यतिरेकेणसाध्यव्यतिरेकोनसिद्धेततथावतद्यतिरेकेणहेतोः साध्यव्यभि
चारोपेनस्यात्ततश्चतदव्याप्यतयाहेतोः साध्यव्याप्यतानस्यादितिचयंउयाधिः स्यात्तदतत्रपस्यउयाधिसा
ध्यव्यापकताप्रत्यक्षत्वात्तद्वयदिसाधनव्यामुपायान्नदासाधनवतिपेक्षेसस्यादेवेतिनतद्याप्तिरेकेणयजेसाध्यव्य

रं. द्वा

५६

तिरेकः स्यात्तथा साधनस्य साध्यव्यभिचारः साध्याव्याप्तिश्च न स्नातयोः साधनवृत्तिनो याधि व्याप्तेचारेण उपाध्य व्याप्य
त्वेन च निबोद्धा तन्वधान्ती तप्येनरे अमिव्याप्तिः तस्य स्वव्याघातकत्वेन साध्यव्यापकत्वाभावात् तस्मिन् साध्य
त्वे सिद्धिर्कर्मत्वं तत्पारदेः साधनत्वं सिद्धिकरणत्वं यद्यपि नास्ति सोपाधौ सिद्धत्वरूपान्न तथापि तयाभिमतत्वमस्ति अ
नुमातृत्वव्याप्तिमानात् एवं व्यापकत्वमपि न व्याप्तिनिरूपकत्वे येनान्योन्याश्रयः स्यात् किंतु तद्विध्यासत्ताभावात् प्र
तियोगित्वं प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहा नवस्वाननियमलक्षणं येन वक्रकं स्यात् तत्प्राघट्यतद्व्योन्याभावयोः
कपाले सहावस्थानेन तत्प्रतियोगिन्यव्यापकं च लभ्यं स्यात् किंतु भावविरहात् तस्मिन् विस्तरस्तत्र माननिर्णय
। अथैव निश्चितं तत्संदिग्धोप्यनुमानं रवं उनाप्यव्यभिचारसंशया धायकत्वात् यवैते तर्गादिस्तु नेवं स्वव्याप्य
कत्वात् किंतु सश्यामोति जातव्यत्वादित्यत्र गर्भस्यो मित्रात्र गोप्नोतिः शास्त्रादिना प्रतीयते यत्की कृतेण का हारयति
शितिजन्मत्वनुपाधिः सहि आपुर्वेदेन मानुः शाकाहारपरिरातेः तदीयश्यामरजोर्जनद्वारा भरणश्यामत्वहेतुत्वेन

राम.

५६

सिद्धरतिसाध्यव्यापकतयातावन्निश्चितः साधनव्यापकतयातुसंदिग्धः यत्नेतत्तदभावयोर्निश्चायकाभावात्।
अथामित्रातनयत्वेनेवश्यामसामग्यापिसाध्याहमेनेववद्विसामग्रीनवतत्साधनेश्यामत्वमुपाधिः द्वयोरेकदेव
साधनातन्त्रतएवसामग्रीवद्विन्नोपाधिरित्यावायोअप्याररितिचेत्तद्वमेतिंगेवद्विसामग्रीनोपाधिरिति
संयंहरमस्यतजन्यवद्विजन्यतयावद्विसामग्रीः साधनीभूतधर्मव्यापकत्वावधारणात्प्रकृतेनेनेवंनस्योत्प
न्निकनरश्यामत्वसामग्रीमित्रातनयत्वंव्यापुपादेवेत्यत्रकिंचित्प्रमाणागमस्ति। सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शने
तावन्मित्रातनयत्वस्यामत्वेनसहव्याप्तौप्रमाणांतद्वारावश्यामत्वसामग्यापिसमंहेतोर्व्याप्तिः व्याप्यव्याप्य
संयुतंरं व्याप्यत्वात्तथाचनाप्युपाधिः साधनव्यापकत्वनिश्चयादितिचेत् नन्तेहिव्यापकत्वसंशयकेन
तुतत्रिभ्यापकेअन्यथाजन्यत्वस्यशरीररेजन्यत्वेनापिसहव्याप्तिः स्यान्नवेष्टायात्रेः लाघवात्कर्तृजन्य
त्वेनेवसहस्यव्याप्तेः। अथश्यामत्वशाकाहारोन्प्रयोजकः जवश्यामत्वस्यतेनापिभावात्तनाप्योत्पत्ति

खं. दो

५२

कश्यामले रं नीलादौ व्यभिचारात् उत्पन्निकन वश्यामले उ शाकाहारः प्रयोजक इति सतत्रोपाधी कर्तुमर्हति वि
तु अदिह न साध्यते यजधर्मतावनलभ्यत्वात् न हि स्वस्वात्मा यवतयेव तीयचरि साधयति यवती यत्तस्य यज
धर्मतालभ्यतया व्यापककोटावप्रवेशनादिति चेत् सत्यं अयमपि साधनेन मित्रातनयत्वेनावीठि त्रं साध्यमो
सन्निकश्यामले व्यापुगानोभवरो वो याधिः पर्यवसित साध्य व्यापकत्वात् साध्यसाधनसंबंधन्यापकत्वाद्दे
तितयावमित्रातनयात्तरेह द्यानीमते मित्रातनयत्वावाधे त्रमोसन्निकश्यामले व्यापुगानोयभवत्सु याधि
धनचुनिष्ठितोपाधिरप्यप्रत्यक्षेण साधनवति साधना व्यापकत्वमिदं अर्थमसत्तयानुमेयो हेतुना च स
खसत्तयानुमेय इति सत्प्रतियज्जगत्सासाधना व्यापकत्वसंशयात्तसंदिग्धोपाधिरेव पर्यवस्येत्तद
स्यात्र साध्यव्यापकत्वं यज्ञे च साधना व्यापकत्वं प्रत्यक्षेण इति वत्सिद्धात्तादिति चेत् न तर्कोदिनादि साध्य
व्यापकता साधना व्यापकताभ्यां पुरेव निश्चितोपाधिरव्यते पथाग्निनांतसायः पितृहेतुमेसाध्यमाना

राम.

५२

द्रुधनवलादिः सारिमलानसाहोदस्यतेसाध्यपकतयास्तहीतमसापा. ४ पिरेनुयजेऽपजेवासाधनाया
पकतपानिश्चितरावतावतेवहेतोअभिवारमसिद्धिवाभिष्वपिपिरुमीयेतकपेवाप्रिनापक्षेपरोक्षेपि
साध्यमुपाधिवानुमीयतां प्रागेवासाधनस्योपाधिसाधनयोस्मैत्येवसाध्यमासियाहिकासामग्रीतहासं
दि। ८। बोयाधिप्रभेदस्तुल्ययोगजेमरतिगीयतो ननु जीवदरीरयधि व्याघ्रस्पष्टद्वयमित्तानेकद्वयव
नप्राणादिमलहिति व्यतिरेकिणोसाध्ये अनेकपदं। विशेषांतद्वयव्यर्थेनैवतादशेनसात्मकव
सिद्धेः व्यर्थेविशेषरोचव्याप्यलामिद्धिरवश्यकी व्याप्यलामिद्धेरुच्यभिचार आरशकोसुपाधिरित्यतोशे
पाधिरवश्यवाक्यः। अथः व्याघावेवव्याप्तेर्हस्युपगमात्। अथव्यानेकोमिः प्रथमव्यामितोभिजातदाऽननु
गमः विलक्षणा योर्द्वयोर्हकाकारानुमितेजनकलालप्रथमाचरमाचेत्यविनिगमश्चेति। तत्र नहि व्याप्ति
रनुप्राहिव्याप्यातां विनापिसत्वात् किं त्वनुमिहरेवव्याप्तिधी व्याप्यातु न्यत्वात् तथावानुमितौ व्याप्ति

खं. दो.
५८

धीव्याप्यलमस्तीतिनात्माअपगंधोपिअपेदमनुमितिजनकंव्याप्तिमत्तारिसत्रव्याप्तिमत्तंतावदनुमितिजनक
तपास्तनूपयोग्यतानूपयाव्याप्तव्याप्तिमत्तंव्याप्तिरेवतथावव्याप्तिव्याप्तिमतीतिस्मादात्माअपुदतिवेत्तन.
भेदात्तद्विमानलादिव्याप्तिविरहात्तंगतस्यास्तनुमितिजनकताव्याप्तिस्तदंगंसावततोभिन्नासंबंधिभेदेनत
स्याअपिभेदात्तनेवेवमननुगमःअथोन्याभावगभोपागवव्याप्तेरनुमितिजनकत्वात्अस्त्वैवंतथाप
विनाभावादिसुबुद्ध्याधिप्रस्तानेषुकामवारणोप्रतीपमारोअनुमितिरुदेतीत्यविकदंतत्रकीदृशव्या
वेत्तानमनुमितेरंगंनतावत्सर्वकारणाननुगमात्तनापिनियतेकाकारंतदचपेय्यन्याकारव्याप्तिज्ञाना
दनुमितिसंभवादितिोपैवंकारणत्ववाच्यत्वादीनास्त्वेद्युगुर्विषयत्वसंभवेनघानेवार्थेप्रमाणास्यकार
णत्ववाच्यत्वादियाहकत्वमेतितद्वाहकप्रमाणानांस्वभावदतिसर्वतंत्रासिद्धान्तात्तथावपचात्यत्राभा
वादिरागभेदव्याप्तिशरीरयुत्तरमाहोस्फुरतित्राणनुमितेः प्रागन्योन्याभावगभेदव्याप्तिशरीरस्फुरांकल्पं

राम.
५८

[illegible]

खं दे.
५९

तीसाव्रस्तराजानातीतिवेतानतर्हितत्रोपनिघन्त्रमाणांकैनुमकोभावान्यथा। नुपपत्तिः तथावब्रह्मानुमेयं प्रांसं
व्यवहारवशायां सुतिरेवतत्प्रपत्तिशेषेनुमप्रकाशतस्तिव्यतीतिवेत्तर्हितत्सर्वथाप्रमेयतानातिवर्ततेतोमे
प्रमान्येतिमानस्येगातत्रिचक्रुनशक्यतेसर्वत्रदोषादितिवेत्ताधिगत्तयलवष्यपेसनपायेनप्रतिनि
वितेतत्तनुयेपन्नभयत्रजागर्तितदपद्रुयेकिमत्रब्रह्मः॥ अस्ततावदिदं तथापि कायजनासिमाधपिष्ययदि
तेतिवेत्तकोसोसिमाधपिष्यप्रतिपिष्यदपिष्यवाप्रतिपित्तावानाद्यः साधोनुमितौतदभावात्। नासः तदुक्तं
लभगांतनव्याप्रोतिपयोक्तसाध्यप्रसिद्ध्याउपाधीद्विरावशपककतधर्मस्यसाध्यव्यापकत्वमिदोरेतिचेत्
नसाध्याप्रसिद्धोदिनव्यभिचारस्तदसंसाभावप्रसिद्ध्यातद्गोमित्वरूपव्यभिचारसिद्धेः। तथावनतत्रो
पाधिः व्यभिचारस्तदप्यगमात्तव्याप्यत्वमिद्विस्मृतीलक्ष्मवदिति। एतेनव्यतिरेकेत्रोपाधिरित्यपायंसा
ध्याप्रसिद्धौतदभावेऽसिद्धे। तत्रसाधनाभावप्रतिषेधेकेव्यभिचारित्वेऽसिद्धे तत्रोपाधेरसंभवादिति। सा

राम.
५९

चंप व्याप्तिः शंकोदये सति तदप्यनोदहारतर्कं गाया हेतुवमनवत्त्वा स्यात्तर्कस्यापि व्याप्तिश्च मूलकत्वादिति चेन्न
न चावच्छेदकं तर्कानुसरणम् व्याधातेन नु शंकानुधाने विद्यामानाननु धर्मो वद्वि चिन्नाभवत्विति शंका यदि नि
वोदुः स्यात्तर्कानि हेतुः स्यादिति तर्कवाराप्यतीति ज्ञेयं तच्च न अचप व्याप्तिज्ञाने व्यतिरेक व्याप्तेरप्यरोधेन
बलशेषितेन प्रकृततर्कस्याप्याभावात् न अचप व्याप्ते स्फुटं हेतुसति तर्कानुसरणस्यैवा योगादिति चेत्तमे
वं अत्रोपेक्षितविषयपरिशोधकतर्क इति नास्तीदानीमस्मावसरः तानुशंका व्याधातो वारयति ननु तर्क इति म
दुपगम्यते तथा हि कारणविनाकार्ये भवत्विति वा सामान्यपुखी शंका स्यात्तद्विचिन्नापि धर्मो भवद्वि स्मेव
द्विविधेनैव धर्मो भवत्विति विशेषपुखी वा सर्वत्र व्याधातः न चेवं शवे सति व्याधात इति शंका लंबनपाप्र
तीयमानो व्याधतः शंका वारपि व्यतीतिर्येतथा वोक्तप्रतीत्या व्याधाता लंबनत्वेन प्रतीता शंका प्रमित
ता त्रनिषेधं शक्ते अथ व्याधातो न प्रतीत इत्या व्याधातधी विरहेण शंका स्मेव विरोधि विरहादित्युभय

खे. ६.
६०

यापिशंकां किं वा शंकादि व्याघातस्यावधिः सर्वोवधिः तामां लब्ध्या घातस्योच्चा नातमथावकं पतकः शं
काया अवधिः रत्नसमीमा भविष्यति तया हि रावं सति व्याघातस्यादित्येवं प्रतीत्यो व्याघातः स्वालंबनमन्तां शंकां
वदाता वदार्पिष्यति व्याघातप्रतीतिः अविपर्ययपयैव सिततर्काधीना तद्यथा यदि कारणात्प्रत्तरणो कीर्त्ये
स्यात्प्रदास्यादेव वा न स्यादेव वा ननु कदाचित्स्यादिति तया चेतत्तद्वा नलभतं व्यासावपिशंकोदये नूतनमर्कः
शंकाया अवधिः शंकाप्रवादस्यानिवृत्तेरित्यर्थे कं व्याघातो यादेशं कास्ति न वेच्छंकाततस्मिन् व्याघाताव
धिराशंकातत्वेः शंकावधिः कुतश्चिन्तामेवं विरुद्धा किं पयैव दिव्याघातपदार्थः सैव शंकोदयप्रतिबंधिके
ति मरुपगमात् न हि परबोधन्यादिकां पार्थेश्वरप्रयोगादिकं कारणं युपाददानस्य कारणं विना कार्यं भ
वति तिशंकोदेति नापि रश्मार्थे निपमतो वदिते स्याथे वा भोजनमुपाददानस्य विशेषचरुवं शंकादय
मुदेतीति ननु स्वप्निकया कथं शंकाप्रतिनुराधुविषयविरोधाद्यभावात्तं यदि वहां कां विरुद्धत्वेन ज्ञातास्व

राम.
६०

क्रियाप्रतिष्ठः ततश्चांशं विरुद्धं तस्य शक्यं विरुद्धं व्याप्य तस्य ज्ञानाय तर्कानुसरणं पुनरवस्थेति मैवं विबुद्ध
श्रुतिप्रामाण्यं तस्य शक्यं विरुद्धं को घालं वनं विशेषदर्शनं मेव शक्यं प्रतिस्तरादीति मत्त्वप्रमाणानुभवानु
व्याप्तिस्तथापि तस्य श्रुतिप्रामाण्यं व्याप्तिरस्य व्याप्तिरिति तदुक्तं तया वा त्वा अनिस्यानु
मितीति तदुक्तं तदुक्तं मैवं सिद्धाध्यापिषा योग्यतादि पक्षतासावप्रयं चित्तानुमाननिर्णये। उच्यमानमपि सामी
प्रमाणं। पक्षोक्तं गोसदृशगवयः प्रायः कानने महति दृश्यत इति श्रुतं वा कस्य काननं यदा विदितं संगत्येव
य। पदविदितसंगते श्रुतं काननं यदसंगतिः प्रतियोगिः फलमिच्छति व्यापकत्वमिति। तदसत् इह प्रभिन्नक
मलोदरे मधुनि मधुकरः पिवतीत्यत्र पुरोवर्ति प्रभिन्नकमलोदरे गवयः कस्य काननं कर्तृत्वस्येव गोसदृश
विशेषगवयदर्शनं विषयाधारत्वे सति सदृशस्य वैधर्म्यस्योपशमनीभावेनेव काननं यदसंगतिषो धकत्वा
तानच पदोत्तरसमभिव्याहारे ह्याप्य अन्यथा नुपयन्नेरेवायं प्रभाव इति युक्तं। कीदृशगवय इति प्रश्ने यथा गो

ख. दो

६९

सयागवयपरीति श्रुतोत्तरवाक्यसमादशेषिरेहस्ये अतिदेशवाक्यापोनुपसंधाने गोसदशोपीपिउरस्येवत्तये
जातेगवयशब्दाभाषेपिउरतिमादहनुभतिनुदेतिमावनवाक्यमात्रात् अथसज्जतपिउरस्यपिप्रसंगा
तनापिप्रसज्जमात्रात् अश्रुतवाक्यापिप्रसंगातनापितयोः समाहारात् भिन्नकालयोस्तयोः स्वरूपसमा
हारासंभवात् अथवाक्यतदनुयोः स्थितिद्वारेण नयेगवयपिउरसंवेदेनोदयेण स्तसमयपरिच्छिन्निरित्यभि
नतहंयादिषेण सादृश्यादेसमयपरिच्छेदासिद्धेः अथैदिपुगवयोपिउरसंवेधेन त्रिष्टांगोसादृश्यविय
व्यारीकृत्यसमंयोपरिच्छिन्नत्विति चेत्तदन्तेवत्ततीयलिंगपरामर्शव्यापारीकृत्यवद्विमापिपरिच्छिन्नत्विति ग
तमनुमानमपि। अथवजुषिनिमीलितेपितकाले तृतीयलिंगपरामर्शव्यापिप्रमाणाभिन्नप्रमाणाभि
तियदिह तत्रतर्हिनिमीलितेपिवजुषिसादृश्यधीव्यापिप्रमाणाभिन्नकिञ्चत्पानाएवैविक्रमकभिप्रा
दौपश्चत्तरवैसादृश्यधीरपीति। तथा च सादृश्ये तदीकामत्रेप्रमाणांगवयत्वेन निमित्तेन गवयपदचाओ

राम.

६९

यमेत्यनुतिभिर्नेकलं परिशेषात्प्रश्नस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतयोत्तरस्यापिनत्ययेव सापित्वात्प्रशयं वाचुम्
तिस्त्वस्युपमितिष्वानिविशमानावनुष्णसेवमुपमिति रित्युत्तेपवमेतं स्यात्कशां चतुर्थं प्रमाणासु
पमानमिति बोध्यते। एवं धिक्कुरभकमित्यादावपि निर्दिष्टा यरेवाके सनपास्यानपरेव रस्य व्युत्तत्रापि दिवे
धर्मेण समप्रपरिच्छिन्नेः नवतद्विज्ञमेवमानं नियतधर्मसामानाधिकरण्यापेन प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छिन्ने
हमयोरप्युपमानत्वादिति। अत्र वनसादृश्यादिविशिष्टोपेदेशात्किं गौरवात् अथ प्रतीतगुणामपि वने
वरणांगवप्यवहारपित्ते प्रकिंचुसादृश्ये सादृश्योपलभितंगवपलंकरभलं च प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्युग
वयेकमेव गवयपदस्य करभयदस्य शक्तिरिति किमर्थं तद्विज्ञादृश्ये वेणुदृश्ये कथयति उपलक्षणां य
नरितदागवपलंकरभलं एव साययितुं आकाते तस्य दयोरगृहीतशक्तिकलेन मकत्वात् तत्पिदं योश्चा
नुपात्तित्तेरिदं योर्दिपोणापितपोरनुपस्त्वितेः अतएव तदा न शक्तिग्रहाः तज्जुक्ते सारस्यस्यो निपिन्नत्वात्

खं. ६.

६२

मित्रस्याप्रतीतिः। समयोदुर्गहः पूर्वशब्देनानुमयापिबेति। ननुतिरे शवायेतावत्समयपरिच्छेदेनाजीजनतगोसादस्य
स्पष्टरन्निमिन्नतोयलक्षरगतयोः संदेहात्। अथयश्चाहोपेउदये लाघवाद्भवत्यन्तिमिन्नीकसमयेपरिच्छे
तस्यतीतिचेतनउक्तसंशयोपयोगोसदृशः। सगवयशब्दाद्यरतिसमानाधिकरणान्वयगंधेनगंधवतीएषि
वीतिमदीक्यस्यप्रागेवपर्यवसिततयानिरुकांस्तत्ताहअपंतुविशेषोपगंधवती। स्मरितेदेवशक्तिमग्राहयहय
विधीत्वस्यनिमिन्नस्यतदेवोपस्थितेः। उदेननतयेतिजनतानुपधियोपिवाक्यस्यपुनरनुसंधानेनगवयत्वेन
निमिन्नेनगवयघटवाक्यताग्राहकत्वेवाक्यभेदापत्तेः। नवातिदेशवाक्यशक्तियहान्ययेकमितिगोसदृश
यदंगवयत्वलक्षकमितिवाक्यप्रवृत्तिमिन्नतात्पर्यभावेपिस्वरूपाश्रयानयराहस्यतिदेशवाक्याहुक्त
रीत्यासमयपरिच्छेदसिद्धोमानात्ररसिद्धेवावश्यकत्वात्। अपिविधिरभकमित्यादेः। करमनेहातात्पर्येकार
यिवाकात्मसमयपरिच्छेदसिद्धोमानात्ररसिद्धेरावश्यकत्वात्तस्मात्सिद्धेदृष्टेगवयत्वउपस्थितेसादृश्यं

राम.

६२

हगवयत्वं जातित्वात्स्वितिविमेयतयाप्येवं दृष्टत्वं संधानमेव समयं गवयत्वेन शिमित्रेन गवययद्वाच्यो
योपि दृष्टेवं रपं परिच्छिन्नतीति सादृश्यं तसमानवदुधमेव त्वेव सादृश्यं त्वसमानवदुधमेव त्वं अतए
व विमदृशयो रपि गोवराहयो रक्तं सादृश्यमस्तीत्यतो वराहगोबुधवन्नी सन्नगो सादृश्यं वराहेषु क्तं
शक्तिनिर्गोपायकाकाये स्यात्सकृत्स्येव गेहन्निबुधमेव त्वाह अत्र सादृश्यधीकरणिकेव समयपरि
च्छिन्नितुयमिति रिजर्जो जयनादयः श्यधीकरणाकापिकरभादौ सोदेति तथा हि यथा गवययद्वाच्यं शक्तिग्रा
हकः सादृश्यविशेषो गवययत्वं न तु महिषादौ एवं करभयद्वाच्यं शक्तिग्राहकोपि वै सादृश्यविशेषः कभय
यत्वं न तु यश्च न्नरेतेनेमे सादृश्ये वै सादृश्ये गवयकरभनिपते एव इह सहकारतरा विसादौ न तु न तप्यत सहका
रविकरणाकमधरधनिकत्वं तस्य शुकादावपि संभवात् तस्मान्नियतधर्मसामानाधिकरण्येन शब्दप्रवृत्तिनि
मित्तपरिच्छिन्नितुयमिति सत्करणा मुपमानं तेन सादृश्ये वै सादृश्ये एवोपमानं इह सहकारे त्वादौ नु प्रसिद्धं

खं.दे.

६३

रसामानाधिकरण्यान्यथानुययसाशक्तिक्रिग्रहसंप्रदायः। एकदेशीतुः रदमपि वैवर्म्योपमानात्रगतमेव एतस्य
भिन्नकमलोदराधिकरणाकमकपानकर्तृत्वस्य तेषां तत्सदकारत्वसाधिकरणाकरधनिकर्तृत्वस्यान्यवैवर्म्येस्येवात्र
शक्तिग्राहकत्वान्न सर्वसंग्राहकं तुल्यसंगमनवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यायेत्यसंतिननुसंधानमु
पमानमिति। न चोदौ संगतिमवैत्यप्यश्रौहेवात्प्रस्मृत्युपश्रादुक्तगामय्यायत्रसमयं प्रनिष्ठितत्रिनत्रोपमि
तावव्याप्तिः सा हि संज्ञादवगतसंगतिरेवेति चेत्तन्नावोधान्न न हि यदा कदा विहाय संगतेरवगमनिषेधोत्रो
च्यते अन्यथान्नो संसारे शक्तदवगमस्य संभवेनासंभवोदोषः स्यात् कित्त्व नवगता अनवगमप्रमानेस्य
र्थः। एतच्चावगतप्रस्मृतसंगतावप्यंति। एतच्चा नवगमप्रमानत्वं प्रकृतफलकरणीभूतानुसंधानवतान
नुयेन केनापि। येष्वेव करणालवसंस्पेवोपकरणान्वयोपीत्यस्यार्थस्य सकलजनसाक्षिकत्वान्नावि
कल्पावसरः। सादृश्यवैसादृश्ययोस्त्वप्रवृत्तिनिमित्ततयातयोः प्रवृत्तिनिमित्ततानुभावकंसमयपरिच्छेदक

राम.

६३

मेवमवतीति तत्रापि रिच्छेदकेतयनानामसेनोपमानलक्षणानि व्यासिः प्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कृत्य संता संसि सं
बंधयि रिच्छेदतस्य प्रमाणास्योपमानत्वात् ननु गोसादृश्यविहाय गवयपुलजो गो गवयप्रार्थयता प्रतीतिः कल्प
नालाद्यवाच्यत्रैकमया स्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिके वतत्र गवयपुलस्य गवयपदवाच्यता
प्रमितिरियेने व्यते संभवति च प्रयोगः विमतिपदं गवयपुलं गवयपदं प्रवृत्तिनिमित्तं यथा ते तर्कं राविषयीक्रियमा
गा विषयेयकत्वात् न यदेवं न तदेवं प्रमाणत्वात् यावेदं तत्तत्तयेति न ह्यस्ति संभवो भूलं शेषित्वादिहो वरहित
निवेदितविषयेयवां आप्यौ न च ५ तयेति अथ वा गवयपुलमसंभवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्न रमनुपपद्यमाना
स्योक्तत्वगोसादृश्यसामानाधिकरण्यामर्थोद्भवपुलप्रवृत्तिनिमित्तकतामाप्तिप्रतीत्यर्थोपचिरेवात्र प्रमा
णमस्तु सावल्या व्यतिरेकीकृत्य परेण यद्यगेवावश्यं प्रपारालीयेति मेवं न हिलायवेगौरवेतर्को नापि
दलशेषित्वादिह रितेनापि विषयेयपुलस्यैव सापेक्षी नापि प्रमाणासदकारिणी किंतु लघोयुते वार्थे युगय

ख.दे.
६४

दुपस्थिते प्रमाणां लघुमर्थकारणत्वादिना अलिंगतिरुत्तुगुहमिति प्रमाणास्य स्वभावत्वे तत्तत्त्वं आतस्य लाघवगो
रवोत्सर्गा विविगमप्रतिबंधनोचिसानेचुयदपिनतकोरतिन्यायविरोपरिसंख्यानमपि। हततथापि गोसादशपत्ता
वन्नगवयपदप्रहन्निनिमित्तं अमृतीनयनामारगयकानां गोसादशपायविवयापदप्रयोगादिलसगाव्यवहारा
नुयपन्नेः एवं चनेन तर्धेना विषयपयपयवलिते गोसादशस्य प्रहन्निनिमित्तत्वे निरस्ते अन्यस्य प्रहन्नि
निमित्तत्वे चासंभविनिप्रहन्निनिमित्तत्वे च पदत्वे नैव सिद्धे गवयपदं गवयलप्रहन्निनिमित्तकं दतग
प्रहन्निनिमित्तकत्वे सति सप्रहन्निनिमित्तकत्वादिति व्यतिव्यतिरेकिगोवह्नसेनोयमानं प्रमुयविषय
यमिति चेत् नो मैवं। श्रुतातिदेशवाक्यस्य गवयपिण्डदर्शनेन नरं तत्र गवयत्वगोसादशपदो रवगताविदे
लघुदंष्टुर्वेतितावद्दीनुदेति सा च प्रतिबंधानसदकारिताया यद्यो यमायपनुअप्रतीतगनामव्यवहा
रप्रसंगस्य तु तदानीमेव तारे प्रमाणाभावः। अस्तु वा तत्र प्रमाणांतथापि सादिप्रसंगो विषयपयपयवसि

राम.
६४

तीमपसामान्यतोरदावतारमयेस्संयोजनेपरिशेषनामकं व्यतिरेकिणामवतारपिप्पतिसवावतीर्गोः सम
यंपरिच्छेत्सुतीप्रित्तं समप्यनुमानं चरमोपस्थितत्वेन लाघवसहितप्रतिकेधनस्य न मात्र जनुयः प्र
पमोपस्थितस्य समप्यदाहकतां न प्रसादिशति युगपदुपस्थित्यभावेन क्तसकल्प्यविरोधहीत्यस्यानव
काशात् न च तिरेशवाकं समप्यग्रहतात्पर्ये निर्वाहकमुपमानमुत्पाप्य समनिष्पत्तिवद्विजितासं प्रति
दृश्यते धर्मरतिपथावत् ननु मितिद्वारेति तावद्द्वयेन याचनवत्प्रवचमविरोधः धिक्करममिसौदौस
मप्यग्रहतात्पर्यभावेप्युपमानेन समप्यपरिच्छेदरतिले येववदुद्भोक्तत्वादिति अथ तत्र मानात्तरं त
दावनुः प्रमाणाभंगरतिचेत्ताभ्यान्नोसितयेतिप्रतिसंधानं लाघवाद्गुण्यलकरमलपुरस्कारेण गवय
पपदकरमपदवाक्यतान्नवत्यरेच्छित्तन्नितन्नवकाजस्योपेक्षेतिरिक्ताः सोपदेशः प्रमाणाश
स्तः असम्प्रगकर्षयप्यार्थतानंतादेशशब्दबोधपिषायतश्चकरायाद्वं वतत्वानासः तस्योप

खंडः
६५

देशः तद्वत्त्वं वाक्यं प्रमात्रननं प्रतिश्वर्यपयोग्यः स वाक्यं सादितिकविद्यासहकारिणो यदितः प्रमापय
ति च ज्ञेयं नालनोपदिष्टं ॥ कारवालत्रात्र प्रतारकस्थले नुभगवानी हशोवर्कैति प्राचः ॥ नव्यास्त आप्रज
यदेशः कासादित्रितयानयदेशः तत्रितयधीमत्रोपदेशः प्रमाणाशब्दः एतज्जनिता च प्रमावोदरे वाक्यं सा
दिप्रमेयागुरोनजन्यते ननु वक्तुं कार्ये प्रमायातया च त्रैतवेदाय प्रमाया न वेदवक्तुं कार्ये प्रमाया रयो गुरो
ये स्पृतेः अतो न वेदाय प्रमावलादी श्वरसिद्धिः ॥ वक्तुं सायं च शब्द प्रमाया मते न मेवेति न तदेतुमतभास्यया
धारतपायितसिद्धिः ॥ परसमवधानावच्छिन्नं यस्या न्वयानुभवा संवेक्षितं तस्य तदेव तत्साकांशात् तव यावन्ने
कालं तावन्नमेवाकांसायोग्यता च बाधकमानाभाव आसति श्रौयस्थित्ये नैरत्नयो वाक्यं वै कार्यं च छिन्नः
परसमहः परत्वं च संकेतवद्गोत्वमिति तेन प्रकृतिप्रसयोपदेन नुपंदमिति ॥ तनुत्पत्त्या तु ययतिरनव
गता तावन्नवदिः सत्तादिकल्पिका ज्ञानान्वयव्यतिरेकित्वात् किंतु ज्ञानात्तस्या ज्ञानं कल्पनीयज्ञानादी

राम
६५

ननदितर ज्ञानेतरन्येन बोधो नानेदमुपपद्यत इति ज्ञानुशङ्कते अभावस्य प्रतियोगिनिरयणाधीननिर
यगत्वात् तथा च यलीप्रविष्ये च त्रवदिः सत्त्वादि सत्त्वादि ज्ञाने किमर्था प्रत्यावत्कलस्य जाविनेव सिद्धेः तद
ज्ञाने चान्यथानुपपन्निरतो वेति कथं प्रभवतु तदुक्तं यतो न्यलंतसिद्धेरनतदसिद्धेरिति मैवं बहिः स
त्वेन विना जीविनो गेहा सत्त्वमनुपपन्नं बहिना विना धर्मद्वयं वेदमनुपपद्यमानं पचास्पितत्रफलं प्र
सभतति चेन्नैव हिः सत्त्वमिच्छतिः पक्षधर्मतावत्तात्पर्यं तीयवद्विवर्तनतु विशेषयोरेव व्यापि यहो नांग
येनैवेन्नैव हिः सत्त्वमपि सिद्धिराहो मज्जेन गौरवात् पक्षधर्मना ज्ञानस्यानंगत्वापत्तेरुक्तदोषा
च्चारयमेव दद्याप्यपि हिंसातिगीयते। एवं पीनो देवदत्तो दिवानभुंक्तस्य अपि रोगाद्यजन्यपीनत्वं भोज
नमात्रेण विना नुपपन्नं भोजनमान्नमेव यद्यपि व्याप्तिवत्तादा नेनुमदिति तप्यापि दिवा अभोजिनः
पक्षलेनुदिवा भोजनमादाय साध्योपसंहारस्य बाधेना संभवादबाधेन भोजनत्वेनैव रूपेण रात्रिभो

सं. हे.
६६

जनमायातिपसधर्मतावलातवद्विलेनपर्वतीयवद्विवत्तनदिरात्रिमोजनेनविनायीनत्वानुपपन्नेतो
नकरांकिंतुमोजनेनविनायीनत्वस्यमोजनमात्रसाध्यत्वात्अतोयतोमत्वमित्यादिकमज्ञप्रलपितं
अथातथापिजीवीदेवदन्तोदहेनास्तीत्यत्रदेवदत्तेयसीजीविगेहासत्वेनवदिःसत्प्रतीयतेतत्रताव
देहासत्वस्यगेहत्वेनैवद्विःसत्वेनैवैवन्नित्तनसमंनव्यासिःवैयधिकरणयनियेमातावैयधिकरणये
पिव्यास्यस्युपगमेपसधर्मतासर्वथानसंभवतीतिनेहातुमानगतोयीतिचेतजगदहनिष्ठाभावप्रतियो
गितस्यैवदेवदत्तवहेरदोलंगलात्तस्यवाक्यवहितस्यतदेवदत्ताविशेषणकस्यगददेवदत्ताभावद
त्तिसंयत्तानंअभावेदेवदत्तस्यप्रतियोगितप्रवणदमानंजनयताचसुखैवग्रहणसंभवानंअथ
नुविशेषोयदस्यत्रव्यासिलिंगत्वंयस्येवत्युक्तेअत्रनुव्यासियसधर्मतेलिंगस्यवप्राधान्येनगतेतो
तृतीयलिंगपरमयात्रिमित्योस्तंनैकविशेष्यकतानियमदतिदिक्काननुतथापिजीवीदेवदन्तोदहेनास्ती

गाम्-
६६

सत्रजीवितेन तावदेव दत्तस्य कविनसलमाप्ति संजीवता कापि स्यात्तव्यामीति व्योमः तच्च गृहवादिनुमपस्यगि
तहांनीविनिगमकालुपास्पतेः अथय आद्रेनांसीसनेन विशेषमुखप्रवृत्तेन प्रमाणो न गृहे देवदत्त
स्याभावेनाहितेन तत्कवित्सलं वहिर्मात्रे व्यवस्थाप्यते तथा च विशेषमुखप्रवृत्तेन प्रमाणो न सामान्य
मुखप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य लालिगितविशेषातिरिक्तविशेषविषयस्य व्यवस्थापनं प्रमाणोपोरायानतः
प्रतीतादिशेषात्रिवेदतेति विरोधकेयमर्थोपनिर्दिष्टं च तेषां न हि जीवीदेवदत्तस्यैवं वाक्यं गृहे देवद
त्तेनास्तीत्यपरेण सामान्याविशेषन्यायक्यापि स्यात् किं नु जीविने देवदत्तं स्मरतो योग्यानुपलब्धौ
गेहेतदभावं पश्यतस्त्रिस्तमिरमभिलप्यते जीवीदेवदत्तगेहेनास्तीत्यतो न तदुक्तमनुस्यशे। अथ
यदीदृशं वाक्यं स्यात्तदा किं स्यात् अनेन हि वाक्येन देवदत्तस्य जीवितुं ननु स्यात्। अथ यदीदृशं वा
क्यं स्यात्तदा किं स्यात् अनेन हि वाक्येन देवदत्तस्य जीवितुं ननु स्यात् गेहासले प्रसाप्यते योग्यतादिमत्वात् तथा वने

खेदे
६७

नवहिः सलमर्थाप्यतेनुमाप्यतेवेतिसर्वसमंजसंनुयौ नोदेवदत्तोदिवानभुक्तदत्तितावच्छतापीयत्रेहदा
हाहरेणामाच्छतञ्चवाकायधियंविनानघउतेसात्वपीनचीनयप्रयोजकंरात्रिभोजनंविनिहतञ्चरात्रौ
भुक्तुरतिशब्दविनानशादीत्याकांसेशब्देनैवपर्येतदिति नियमात्तथाचरात्रौभुक्तुरतिशब्दएवात्रक
ल्प्यतदितिनाञ्चानुमानंग्रधोयीतोमैवयद्यपि श्रोत्राग्रात्रिभोजनंनप्रनीतमसितथापिदिवेतिविशेषण
मपाहयातेनतावददिवामोजनमपिसंभावितमपितसंशयेनयोग्यतासंशयात्तद्व्याहारम
त्रैरैवाववाकायधियःसंभवेतन्मलायाश्चार्थाप्यतेरनुमितेर्वासंभवादिति। युरवस्तुज्योतिसंज्ञेणदेव
दत्तस्यशतवयंजीवितेज्ञातेयश्चाद्रूपसाप्रत्यक्षेणतस्यगदस्यलनियमैःवसितेशेयेयोग्यानुयलज्वा
तस्यगदस्यलेनिस्थितेज्योतिःशास्त्रस्यनियमसमस्यक्षेणसमयोग्यानुयलस्त्रिधादेतेनविरोधेनोभयोः
प्रामाण्यसंशयात्जीवतिनवेतिसंशयेजातेतेनजीवनजीवनसंशयेनवहिः सलंकल्प्यतेएवंचजी

राम.
६१

वनसंशयः करणसचनानुमानं अनुमितेः संशकरणत्वा संभवाद्यासि विरहाच्चेति ये च मप्रमाणमर्थो
पन्निः। अथ जीव न ग्राहक गहन नियम ग्राहक गहन नियम ग्राहक यो येरितु त्वलत्वेन तद्विद्विः सत्वक
त्यनविशेषादशेनात् अनुत्पलत्वे वैवेनापरस्पराधयेति जीवित्व संशयेन विद्विः सत्वधीः किंतु जीवित्व
निश्चये सावानुमानादेव तनु यो यत्रेति उच्यते यथोक्त संशय कचत्वे वैविमशति यमो ग्यानु पलदिनि
श्रितं देवदत्तस्य गहा सत्वं तावत्सह दंतथाव गहन नियम ग्राहकस्य प्रामाण्ये स नास्ति ज्योतिः शास्त्रस्य तु
प्रामाण्ये सोद्वि रस्ति तप्य च सर्वादि रस्ती निकल्प्यते भावत्वेन लायवाहनवुनास्तीति कप्रते अभावत्वेन
गुरुत्वादिति। यत्त्वस्यान्शायामनयो विनुदार्थे ग्राहकत्वे स्वगते जीव न ग्राहकं गहन नियम ग्राहकं च
वाचितै कतरं परस्पर विरुद्धत्वादिति सामान्यतो दृष्टेन लाघवाद् गहन नियम ग्राहकस्यैव द्वाध्यता आति
यतेन वुजीव ग्राहकस्य प्रामाण्य द्यवाधा लिंगने गौरवान्त द्वाधे हि शत वर्षा वच्छि व्र जीवित्व तावत्काली

अल्पतोसर्वं विनाशो यनेति प्रसंगात्तरुवाच्यः सव्यासिलसराः सचत्तयेन नवाव्यतिरेकेण हासीति पर
क्लिचिदेतत्तयो ग्यानुयलक्ष्मिभावमाहिकालावहेवाजातचसुरपसतीचतत्राद्याः नुमानमेव अन्धानुप्रस
जसदकारिणी ननु यं यो ग्यानुयलक्ष्मिः यो ग्यानुयलक्ष्मिः यो ग्यानुयलक्ष्मिः नृद्यः संभेपिशान्द्यो न्या
भावस्याप्रसतायनेः नहि पिशाचो ग्यानुयलक्ष्मिः नहि तीयः मरुतिपापानुभूतस्याभावस्य सत्ता लोकेषु वा सयत्तायनेः न
हि वायश्च संपाद्यः नान्यः न्येयमने सर्वस्यैव नुयलक्ष्मिः यो ग्यानुयलक्ष्मिः नृद्यः संभेपिशान्द्यो न्या
गिनो यानुयलक्ष्मिः सत्तायनेः नहि पिशाचो ग्यानुयलक्ष्मिः नहि तीयः मरुतिपापानुभूतस्याभावस्य सत्ता लोकेषु वा सयत्तायनेः न
दुपलक्ष्मिः सत्तायनेः नहि पिशाचो ग्यानुयलक्ष्मिः नहि तीयः मरुतिपापानुभूतस्याभावस्य सत्ता लोकेषु वा सयत्तायनेः न
शेषां अत्र संप्रवादेन नहि विद्यो ग्यानुयलक्ष्मिः नहि तीयः मरुतिपापानुभूतस्याभावस्य सत्ता लोकेषु वा सयत्तायनेः न
पेयसत्तायनेः नहि पिशाचो ग्यानुयलक्ष्मिः नहि तीयः मरुतिपापानुभूतस्याभावस्य सत्ता लोकेषु वा सयत्तायनेः न

सत्त्वतु यत्तद्विषयं ग्यातुपलक्षितं त्रिसदति चेत् न एकाश्रयपुनराश्रयस्य संयोगश्च सस्य पारोक्ष्यापेक्षः प्रतियोगित्वाप्यभिन्नोपसंयोगस्याश्रयोद्यस्तः सोपि संयोगस्यापलम्भकगवसंयोगस्य संयोगिदयव्योपलानः तद्यच्च तत्र प्रतियोगित्वाप्यतरयावन्नदुपलम्भकसाकल्यं नास्ति न स्यादाश्रयपक्षे नैव सत्त्वादिति । अथ प्रतियोगिसत्त्वनिरोधिनी अनुपलक्षितो ग्यातुपलक्षितः न हि प्रतियोगिप्रादुक्तसत्त्वे प्रतियोगिनिवयो ग्ये सत्त्वतु यत्तद्विषयः संभवति न हि महत्सालोके महान् घटश्च सुषुप्ता तावत् सत्त्वित्वयोः संगभावे सति न गद्यत इति संभवति सामग्राः कार्यनियतत्वात् एकाश्रयपुनराश्रयसंयोगानुपलक्षिः सायं योगसत्त्वेन संभवति यो ग्याहि संयोगोपरित त्रस्याश्रयाद्यतैवेति । मैत्रेयश्च दृष्टे पृथक्तादात्म्यस्याश्रये पलम्भे तैव न चोपलम्भते तस्यादरे पृथक्तादात्म्यं नास्तीत्यवगम्यते अथ तु दृष्टे पृथक्तादात्म्यस्य संसर्गाभावग्रहः न तु दृष्टे पृथक्तादात्म्यभावग्रहः तत्र हि परप्रतियोगितीदात्म्यमवच्छेदकं तथा चाप्यतादात्म्यसंसर्गाभावोपपन्नसामग्राद्यतः

三

अन्योन्याभावस्तस्मान्नाधिकरणानिषेधरूपो घटदिधर्मप्रतियोगिकः जादात्म्यावच्छन्नप्रतियोगिताकः सकृद्यमे
वैश्यात्पाः। अथ यद्वन्तादात्म्यसंसर्गभावः सखगादात्म्योन्याभाव इति चेत्। तदिह तादात्म्यसंसर्गभावे प्रवि
ष्टस्यान्योन्याभावस्य लसिते सुलसगलसितत्वादिमुत्र सत्त्वे चतुर्थाभावत्वं व्यवस्थापयतो स पाहस्यामहा
मुनेः प्रमत्तत्वमापद्येता अस्त्वमिति चेत्। यदि खेविहृदं न हि मेदव्यवस्थापनाया न्याभावसंगीकृत्योवि
रदयोरेव समानाधिकरणाधिकरणाधिकरणानिषेधयोरेन्योन्याभावतादात्म्यसंसर्गभावयोर्भेदमपह
ये चेति विरहयोरप्यभेदमातिष्ठमानो न्याद्यमतसागं वेदाहमतप्रतियोगिरूपमेव अन्योन्याभावेतुदवच्छेदके
नेन तादात्म्यवक्ष्या अधिकरणास्यानुपलब्धिः सैवा न्योन्याभाव आदिकानिहिरुदभिनेतन्तादात्म्यवत्तयातुपल
ब्धिः संभवतिः यदि हि संभः। पशावतादात्म्यवानस्यान्तदातद्वन्नयोपलभेत तशंभः सच पिशाच आदात्म्यस्य वि
करणायोग्यतेषैव योग्यत्वसंभवात्। ननु घटः परोत्पन्नश्चाद्यदे प्रदस्योन्याभावः प्रसाप्यतेः आरोप्यते च घट

के. ६.

७०

पटतादात्म्यं कथमन्यथा घटः पटत्वात् पशुरीं स्यात्तथा च तादात्म्यमप्युच्यते भर्मा निषिध्यत इति चित्रमिति चेत् किं
चित्रतादात्म्यं वदन् नो धर्मो आरोप्यः किञ्चारे वेतादात्म्यस्य प्राधान्यं निषेधनुद्धेनु धर्मिणाः प्राधान्यमिति विशेषः
कथमेवं संविदं गच्छ संविदे बहिर्भागे च तीव्रस्त्वप्यगमेनः शरागमिति ननु भेदो न्येमाभावः स च धर्मि प्रतियोगिको मे
हस्ततादात्म्यं तल्लयं भेदाभेदयोः परस्परविरहान्न च न कथं चित्त्वरस्परविरहे हो हितो न ननु पुलद्विरत्नयोगि
नः प्रतियोग्यत्वं न स्यात्तावत्तत्वं न संभवति आह परोपरयस्य तदुपलभ्यत आवश्यकत्वात् जस्य सा विविरे
हस्तयेति चेत् न प्रमाणान्तरेण प्रावीलुत्वं प्रमित्यावपि होवा न न्तदभावस्तददर्शनात् अभावप्रमायां प्र
तियोगिमत्त्वप्रमाविरले हेतुरिति चेत् न प्रतियोगिमत्वे प्रमाया एव प्राज्ञासीदित्यत्रेति प्रतीतेः यत्काली
नत्वेन तत्राभावः प्रतीयते तत्कालीनायाः प्रतियोगिमत्त्वप्रमाया एव प्राज्ञासीदित्यत्रेति प्रतीतेः यत्काली
नत्वालीनप्रतियोगिमत्त्वप्रमाया एव प्राज्ञासीदित्यत्रेति प्रतीतेः यत्काली

राम.

७०

मन्त्रायाः प्रमितिः कृपिना सिद्धेति कथं तदभावलक्षणानुपलब्धिः सिद्धन्तु प्रतिपोग्यसिद्धेरिति मेवं अभाव
समये अधिकरणे प्रतिपोगिमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यानुपलब्धित्वात्प्रमाचेदपथापेक्षीमन्नमनः
प्राज्ञासिद्धतायां स्थलेनादृशस्मरणाभावकलनुपलब्धिरेव तादृशानुभवाभावे तादृशस्मरणाभावयोर्दूयोरपि प्र
तिपोगिसत्त्वविरोधित्वाविशेषात् ननु यदि स्यादुपलभ्ये तन्न नोपलभ्यते तस्मात्तासीति तावदनुपलब्धेः श
रीमेवंगानुभवाभावस्यैवसिद्धित्तत्कथं प्राज्ञासिद्धतायां स्मरणाभावस्यान्तमात्मेति चेत् सत्यं वस्तु भावक्य
प्यनुभवाभावतद्व्याप्यश्च स्मरणाभावो नैति व्याप्यव्याप्यस्य मुक्तं व्याप्यतया अनुमितानुमानस्य जयन्य
तप्रासादादेव स्मरणाभावेन वस्तु भावानुमिति नुक्ता अस्तेवं तथापि स्मरणाभावो नानुपलब्धिः सत्यं न
त्स्यानाभेदिनतया स्यान्नुपलजिन्नरति एवं खंडनकृतादि जिह्वेन प्रमाणानिविदश्य योदशं यदा द्वाकद
धित्तसंप्रमप्रागुक्तचरणसंवावरो न जागलिकप्रवरेण जगदहंकारेण निगमपीकृतेति ॥ अप्रमा

खे. ६.

७१

गाखंडनानत्ररंतदाभासखंडनंप्रसौति. कश्चायमसिद्धेनामव्याप्तिपक्षधर्मेताभ्यां न प्रतिनो गमिद्वरतिचेत्.
नहेलाभासात्रगागामयेवमसिद्धरवप्रवेशपत्रेः व्याप्तिपक्षधर्मेतां ब्रह्ममिति चाविरुद्धताहेतुदोषता सं
भवात्. अथ व्याप्तिपक्षधर्मेतप्रमाविरहीनासिद्धेयेन संवेत्तासिद्ध संकरः स्यात्. किंच तादृशधीविरहो न हे
लाभासोः सापमानदोषतादात्म्यमनः संपो गाद्यभाववर्गीके बुद्ध्या प्रियसधर्मेता वैशिष्ट्यविरहस्य सापमानदोषत्वात्
सापमानकुराते उत्सर्गसापमानस्यैव विरोधिनो साधारणदोषत्वात्. तथा च पत्रव्यतिचारविरोधावद्वारीकृतव्याभा
वः प्रतीयते तत्रैव व्याप्यतासिद्धिः पथानीलधर्मशरीराजन्तयोः पत्ररूपसासिद्धिस्तत्राव्याप्तिः पत्रचस्यपिपुसे
हेतोस्तद्धर्मेताविरहस्तत्रस्वरूपासिद्धिः धर्मेतलोपाव्याप्तिरसिद्धमध्यमध्यासतोयत्रतु व्यभिचारे सापमानस्यैव विरोधि
नो साधारणदोषत्वात्. तथा च पत्रव्यतिचारविरोधावद्वारीकृतव्याप्यभावः प्रतीयते तत्रैव व्याप्यतासिद्धिः पथानी
लात्प्रशरीराजन्तयोः पत्ररूपसासिद्धिस्तत्राव्याप्तिः पत्रचस्यैवपिपुसे हेतोस्तद्धर्मेताविरहस्तत्रस्वरू

राम.

७१

वासिदिः एतेवदोषाश्चिदमव्यस्यसते। यत्रतु व्यभिचारेण विरहदया वा व्यासिधेगा वगमस्तत्र यथा यथैव सव्य
भिचारविहोदोषाश्चुपजीव्यत्वात् ताभ्यामेव प्रथमां वगताभ्यामनुमानस्या साधकी करणात् न हि साव्यव्यभिचारी सा
ध्याभावा व्यभिचारी वा साध्या साधक इति संभवतीति। सत्यतिपक्षे कुना सिद्धिं धौ धौ केतु परस्पर प्रतिबंधेनानुमित्यज
नकत्वात्। काधेपिन सामान्यसंबंधस्य प्रथमगृहीतस्य बाधेन भंगः समानविषयताभावात् किंतु प्रसेवाधेन तद्व्यतिरिक्त
विषयता प्रथमगृहीतसंबंधस्य व्यवस्थाप्यते न ह्यवस्थापनाय च मध्ये यक्षेतरत्वं मुयाधिः कल्प्यते अतएवाह गधे
नपरोपाधिमुन्नीयतामन्यथावेति न कस्मिदिदं शेषरति। यद्वा सत्यतिपक्षे काधो साक्षात् प्रतिबंधकतेऽपेवदोषा
विति तथाव यत्र व्यासिपक्षधर्मता प्रमिते विरहस्य विरोधिधेयं विनाधीस्तत्रासिद्धो हेलाभासः यत्रतु व्यासि
विरहस्य व्यभिचारादिधिपाधीस्तत्र यथा कथं सव्यद्विचारविहोदो यत्र उ प्रतिपक्षस्य धीस्तत्र बाधप्रतिरोधो न त्व
वमपि व्यासिपक्षधर्मताधी साध्यानुमिति रिति तद्विरहस्य कोदोषोक्ततया गधप्रतिरोधावपि साक्षादोयो प्रति

ख. ६

७२

वैधकलारितिसंतुत्रयोसीहेलाभासाः व्यभिचारविरोधोत्तुकचंतोदिव्यासिविरहंगमयन्नानुपाचिवद्वितुमहेतदतिने
तत्तव्यासिविरहोन्नापकावपितोप्रयमोपस्थितलेसतिस्तोहषणसमत्वात्पगितिसंउनेन्यापमतस्तसंसेपः
। अत्रखंडनंदमसिद्धलक्षणलक्ष्यमिवाहाचस्तिनवात्राघेः सोपसिद्धप्रमेदरतिपंचसंख्याविरोधः । अथे
तत्तलक्षणसलेपिनतेः सिद्धप्रमेदलक्षणलक्षणमतिआयकं । अथेविरहद्वीनां व्यासियसधर्मताभ्यां प्रमित
तंस्यात्तव्यासियसधर्मताप्रमितत्वतदभावौचिहापत्तीपकोटैरसंभवादिति । अत्रोच्यते । असिद्धादीनांहेला
भासलक्षासाध्याप्यानामुपाधीनामेवविभजन्ननुविभागभंगः तेनसंकीर्णस्त्वनवाधर्मिसंकरोहोयः तेषाम
विभजतात्तन्ननुस्त्वेवंतथाप्यसिद्धिः कथमेकोहोयोसिद्धचकथमेकोहेलाभासः तयादिव्यासिविरहेव्यासिधावि
रहेवव्याप्यतासिद्धिः पक्षविरहेतदीविरहेतद्विशेषणसिद्धाधिपिवाहिविरहे व्याप्यतासिद्धिः पक्षधर्मताविरहेतदी
विरहेचस्वरूपासिद्धिरेवद्वयोः व्याप्यतासिद्धोपमाश्चपासिद्धोपसंस्वरूपासिद्धोपमित्येवयवगतान्द्राविताश्च

राम.

७२

स्वप्रगनुमितिप्रतिबंधकाश्च त्रयोमवन्ति। अथासिद्धोपमितिज्ञानादनुमितिप्रतिबंधस्य दर्शनादसिद्धिरेकदोषत्वेन
हेत्वाप्यलसिद्धोपमाश्चपासिद्धोपश्चरणासिद्धोपमित्यादिनुद्धोप्रत्येकमनुमितिप्रतिबंधदर्शनादसिद्धिश्चतद्विशेषाश्चसं
कुवत्तारोदोषाः। अथासिद्धिः सामग्रीविरहस्योदोषः आस्यायस्यधमेतयावप्रमितेरसमितिसामग्रीत्वादिति विशि
ष्टधीविरहस्यवाप्येदोषोननुप्रत्येकधीविरहः तस्यविशिष्टधीविरहत्वाभावात्किंतुप्रत्येकधीविरहाविशिष्टधीविरहमुत्था
ययन्नउपाधिवदन्यासिद्धादिति। हेतुत्वेनसर्वविचारविरहावप्यलसिद्धिमुत्थापयन्त्रैस्तान्यथासिद्धावितिपुं
चहेत्वाभासायुनव्याकुप्येत। अथसर्वविचारविरहोसुदुत्थापकत्वेपिस्ततोदुत्थापकत्वात्तदप्येताभासत्वमसौ। अत्रेये
वमप्यलसिद्धादयस्तिस्मोसिद्धिश्चैवेतिवत्तारोदोषाः स्युः चतसराप्रपित्तानस्यप्रत्येकमनुमितिप्रतिबंधक
त्वदर्शनादितिमेवं। एवंहिंविशेषवन्नसामान्यस्यापिदोषत्वेहेत्वाभासविशेषवन्नसामान्यस्यापिदोषत्वाप्येहेत्वाभा
सनामाप्येहेत्वाभासत्ववस्यपि। अथननिर्विशेषसामान्यमचेच्छाविषाणावदितिनापाहेत्वाभासोपमितिधी

सं. ६

७३

येकंच न हेलाभासविशेषमालंबने. स एव तत्र दोषः तद्वा सिद्धेयमिति सत्रापि तत्पक्षे व्याप्यता सिद्धादिरूपो विशेष एव दो
षोक्तः। अथ व्याप्यता सिद्धेयमिति सादिधीर्यत्र तत्र विशेषो दोषः यत्र तु सिद्धेयमिति धी सत्र सामान्यो दोषः अत एव
सिद्धत्वविरुद्धत्वादिति धीयं यं च न दोषते यं च हेलाभासीमा स्पेति। मैवं स व्यभिचारत्वीरित इत्त्ववीर्येन व्याप्यता सि
द्धिमा लंबते ते न तो भिन्ना वेव असिद्धत्वधीर्य व्याप्यता सिद्धिमा अथा सिद्धिस्वरूपा सिद्धिर्वा तदप्यमेवा लंबते सा
मान्यविशेषविषयकत्वनियमादतदमास्ति स्तः। तयापि सामान्यप्रकारकज्ञानविशेषप्रकारकज्ञानतो
भिन्नमिति पुनश्च तस्मात्तादिति चेत्। विमतविशेषविषयकमित्येन च तैरविशेषस्य होयत्वं ब्रह्मो ननु विशेष
प्रकारकत्वेनाननु व्याप्यता सिद्धादितानमसिद्धिज्ञानत्वेन न दोषोक्तः असिद्धिज्ञानं वा व्याप्यता सिद्धादितान
त्वेनेति विविचिनिगमकं। उच्यते सामान्यज्ञानस्य विशेषविषयतानि प्रमत्तद्विशेषज्ञानस्य सामान्यविषयतानि प्रमो
नास्तीति विशेषज्ञानात्प्रतिबंधदर्शनात्ततस्य होयत्वं स से सामान्यज्ञानस्य तेषां विशेषालंबनं तेषां तत्तत्ज्ञान

राम

७३

स्य होषत्वमिति तस्मात्त्रिस्तोसिद्धयस्त्रयोसिद्धादितिकथं ये च हेलाभासी। अत्रैवैवाशयोक्तत्वात् कारोपि यथा मेता
वदासिद्धमेवमव्यासतस्सिद्धानां बहुलमेव व्याजहारैति विभागभंगरति। अत्राहुः अत्रापासिद्धिः स्वर
पासिद्धिप्युक्त्यासिद्धिः अत्र यगेव होषशतसंकेतितुल्यस्य रणाय पान्यस्तमेकं पुरस्सुविभागकरणात्रि
भागभंगः न च सुनिरेव योऽनु योऽनुः सतं त्रिभिर्भाष्यतात् अतएव हानौ हेलादिहानिं प्रसिद्धाहानित्वेन संगृह्यत
ः प्रतिसात्तरात्रुहेलन्तरविभिन्ननिर्दिष्टते मुनेः पपेनु योगो निरस्तः उच्चन्यायतं त्रिमन्त्रन्यस्य तारं वडनकता व्या
प्यतासिद्धितुपाधिरिति लपितं तत्र लपितं उपाधिव्यास्योरन्योन्यविरहत्वा संभवात् न हि प्रकृतोपाध्यभावो व्या
सिः प्रतिपोग्यसिद्धेः नापि पक्षिंचिदुपाध्यभावः साव्याप्यसासिद्धौ येन तत्त्वत्वात् नाप्युपाधिसामान्याभावः सासा
मान्याभावस्य भावत्वा संभवात् सदिसर्वे अन्ति प्रतिपोगिकतुपाधित्वावच्छिन्नप्रतिपोगिताकणकः तदभावश्च
सर्वेणोपाधयस्ते आसरेकस्याएव विरहः सर्वे उपाधयः स्युः किंतु व्यासिमनौ पाधिकसंबंधरयामपि वदन्ते

खं. ६.

७४

पावत्स्यभिचारिसामानाधिकरण्यात्सुखात्तुः स च नोपाध्यायः वस्तुतस्तु अभिचारितः संवधो व्यासिरे नोपाधिकत्वं तु
तत्सुखमजो यत्किंचिदेतत्। अभिचारिरोधिना सामानाधिकरण्यात्सुखात्तुः स च नोपाध्यायः वस्तुतस्तु अभिचारितः संवधो व्यासिरे नोपाधिकत्वं तु
हावश्यकत्वाच्च अभिचाराभावस्य वस्तुतस्तु व्यासिः तथा च अभिचारोपसिद्धिरस्तुति वाच्यं अभिचारो हि साध्यवदस्य हितं तद
भावश्च नाभिचारोः तन्निमाधारतया तस्मिन्सत्वे सति सोऽभिचार इति चेत् न केवलात्तापि न संभवत इति चेत् हि साध्य
वदस्याप्रसिद्धेः किंच प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यै न संभव्यं अभिचारस्याभावेन व्यासिः प्रतियोग्यप्रसिद्धेः नापि यत्किंचिद्व्यति
योगिकं अभिचाराभावः सा अत्रिप्रसंगतं किंचुपसमानाधिकरण्या न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्र भवति ते
न संमतस्य सामानाधिकरण्या व्यासिः इत्युक्तसमानाधिकरण्या न्योन्याभावप्रतियोगितासंयोगेन नो वच्छिद्यते इत्यं
संयोगिनेत्यप्रतीतेः वदिसमानाधिकरण्या न्योन्याभावप्रतियोगितानुभवेन वच्छिद्यते वदिसमात्रधर्मवान्नेति प्र
तीतेः अतोऽयत्वं संयोगमापेरवदिसूत्रनभसव्याप्य इति स्थितं। यद्यपि सर्वत्रैव वदिसूत्रेति धर्मवद न्योन्याभावो नास्ति ७४

महान्मोहो धर्मवदमेदस्यापि संभवात् न चापि क्वचिदस्ति धर्मवदित्त्वं चापि न वदितुं हेतुः किंतु सर्वत्रैव तदमेदः
। यद्यपि सर्वेषु हेतुभासेषु सिद्धिस्त्वमेव न सैव दोषो भवितुमर्हति तथापि त्रयाणामप्यनेकानि कानां संशयवत्त्वेना
साधकत्वेति तव सन्नयो दोषः प्राथम्यात् न तु तेषु सत्त्वापि व्याप्यता सिद्धिः चरमोपस्थितत्वात् तथा हि साधारणोऽल्पे
न असाधारणपेक्षितैरेकेणैव प्रसह्यत आनुपसंहारिणितु पक्षस्य गोभयात् त्वेव साध्यसंशयजन्यसाधक
ता अथ तेषु व्याप्तिर्वा नो हेतुनिर्दिष्टो भव्यसहचार इति व्याप्यता सिद्धिरेवास्तत्त्वसत्त्वात् साधकजीवमिति सेवा
मीयुत्रिषु दोष इति चेत् तर्हि सास्त संशयद्वारतापि किंतु साधारणो विपक्षगमितयाः साधारणो सयुक्तागमितया अनु
पसंहारिणो यस्मात्तत्र गमितयेव प्रथमप्रतीतया तेषामसाधकत्वानुमितिसंभवात् किंतु ते त्रयोप्यसिद्धास्तथा एव
दयकतायां प्रत्यानमेदात्रेयां त्रिलस्यादिति न वाच्यमिष्टत्वात् विरुद्धे तु विरुद्धत्वज्ञानादेव साधकतासत्प्रतिपक्षे तुलि
गयो व्याप्तिरसधर्मताविशिष्टधीसत्त्वेपि परस्परप्रतिबंधादेव साधकतावाधेतुवत्त्वतासाध्याभावज्ञानेन प्रति

खं.दे.

७५

वधादेवासाधकतेति। नापेचतृतीयलिंगपरामर्शोऽप्येव स्यात्। तस्मात्साधारणानुपसंहारो विरुद्धा व्याप्यता सिद्धुत्रयन
क्षमतया तदुपजीव्याः प्रपञ्चोपजातेन साधारणत्वादित्यानेनासाधकता हेतोः साधयन्तो भवन्मसिद्धा एव हेतोभासा
ऽसिद्धसाधनस्य लेसाध्यसिद्धिः सोपाधानुपाधिराश्रयासिद्ध्याप्यता सिद्धे तदुपजीव्यारप्ये तो न यद्यहेतोभासा
तोदृष्टकलाभा गतीकेतुसिद्धिः। सिसाधपि यो विधरपुनो धर्मो विशेषणविधत्ते न आश्रयासिद्धिर्निमित्तमाणा एवमुपा
धिरप्ये हेतोः स व्याप्यतया स रूपा निश्चिते अप्ये हेतुः साध्या व्याप्यः साध्या व्यापको पाध्य व्याप्यत्वात् प्रमेयत्वादे
व हेति व्याप्यता सिद्धिमुत्पापयति सात्त्वनुमानं दृष्टयतीति। अप्ये हेतुद्वलादीनां प्रवृत्तहेतुसाधकता साधकत्वे न हे
त्वाभासत्वं मुक्तं तत्र को सौ विदुर्दृतिः। साध्याभावव्याप्तौ विरुद्धरति चेत्तत्राहिरदमसाधकं साध्या व्याप्यत्वादे
त्यस्य साध्याभावनिवृत्तसमानाधिकरणत्वादित्येनियमासौ व्यर्थः साध्याभावसामानाधिकरण्यमात्रे स्पेव
साधारणानेकान्तिकवदसाधकत्वे तत्रत्वात्। अपि च नियमांस्ते च व्यर्थे तयानिरस्ये विरुद्धस्य साधारणानुप्रवेशे

राम.

७५

विहृदयवस्तुप्येत। किंच साध्याभावनिपतसामानाधिकरण्याग्रहेभगति साध्याभावसामानाधिकरण्याग्रहः साध्यावश्य
करतिसमवस्तुसत्तादावश्यकतात्वापवादोयः स्यान्ननुविहृदयजित्वा नो। अत्रोच्यते। इयं विहृदयस्य सत्यनि
रक्तिरिति सत्येन हि साध्यतद्भावोभयगामिनिपरीक्षकाणां विहृदयवहारः किंतु साध्याभावमात्रस्य। असाधकता
या तु नेहो लिंगयेन विशेषणवैयर्थ्यं स्यात् किंतु साध्यविपरीतप्रमितिजनकत्वेन देवकुत इत्याकांसायां साध्यविपरीत
व्याप्यत्वादिता हेतुवत् साधकता साधकत्वं साध्यविपरीतप्रमितिजनकत्वमप्यतद्देवजत्वं च साध्याभावतद्व्याप्यत्वमनया
च विहृदो न हेत्वाभासा स्यादया विवदिति चेन्न साध्याभावप्रमितिजनकत्वमेव विहृदत्वमित्युपगमात् तदुक्तं
नेहो लिंगेन साध्याभावप्रमाविरोध इति। अनेन अदृष्टसाध्यसाध्यसहचारत्वं अदृष्टसाध्याभावव्यभिचारित्वं वा
तल्लिंगं सर्वोदायः संदिग्धमुदायस्तु व्यभिचारिणीति यदि तदा साध्यासहचरित्वं साध्यव्यापकाभावप्रतिपत्ति
लंगालिंगमस्तु ननु हेत्वाभासशरीरमेवासाधकतालिंगं तथा चोक्तं चतुष्टयमपि विहृदयशरीरं स्यादसाधकत्वलि

खं. ६.

७६

गत्वा ततश्चायुः कमवन्नि साधारण्यपादिदं हितुं यत्प्रमाकाशदेव्यस्तीति विमतः। अत्र चावपि विरुद्धव्यवहारः स्यादिति चेत् तच्च
साध्याभावप्रतिज्ञाजनकत्वमात्रत्वं स्पष्टं च त्वमिति मत्प्रमाणमात्रं। एवं चासाधकत्वानुमाने कर्त्तव्ये नियमां सो व्यर्थ इति विरुद्धता
ते चासाधकत्वानुमितिरीजे भवति साध्याभावसामानाधिकरण्यात् तानमेवावश्यकत्वादिनाः साधकत्वानुमाकमस्तकृतम
नावश्यकेन गुराजघन्यप्रचिन्नेन विरोधेनेति संवदन्मया सं असाधकत्वानुमितौ साध्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य म
या हेतुत्वेनोपगमात्प्रदानुविरोहे साध्याभाववर्गा मित्ता मात्रमेव प्रतीयते तदा साधारण्यतये वाप्येव प्रदानुसाध्यवद्व
न्निताधीनता सति सद्धतपोपधेयसंकरस्य मयोपगमात् नन्वयं साध्यवद्वन्निताप्रतीपमानमेव दृश्येन्न दृष्टिप्रविशे
त्प्रतिरुक्ता साध्याभावव्याप्यता तदा गौरवेण नियमां सेतुके सति साधारण्यतया रूपये दुभयप्यापि यत्तदेवाभासो न स्या
दिति चेत् सत्तु साध्यापकाभावप्रतियोगितया प्रतीपमानोपदृश्यपर्ययं गतिरिति ब्रूमः इदं तु च प्रमासिद्धे पत्तिवत्तमि
दृश्यासिद्धेनासिद्धत्वात् प्रविशेदिति वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यान्मो न्याभावप्रतियोगि साध्यवत्त्वं विरुद्धत्वं सदे

राम

७६

कृत्स्नेनैवं धर्मवान्निद्रमानेन प्रतीतेः इदं च रूपेण चैव न वा अभिचारिणीति नास्वधर्मसकरोपीति यद्यनेकात्रिकः स
अभिचार इति सूत्रमसंखितद्वयगोधात्साध्यस्यैव तदभावस्याप्युपस्थापनसमर्थत्वे त्वेनैकात्रिकत्वं तद्विहासा
वारणोन्वयेन असाधारणी अतिरेकेण अनुपसंहारी यस्य गोभयसहकारेण साध्यतदभावानुपस्थापयितुं
समः तेन साध्यतदभावोभयोपस्थापनसमर्थत्वे साध्यवन्तात्रयत्रयत्वे सति साध्याभाववन्तात्रयसम्यत्वे वा
॥ नैवेवं सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिणो न संग्रहः तत्र साध्याभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं तस्यानुपसंहारित्वा
भावात्किंतु सद्धेयुरेव केवलान्ताप्रतिनिधिसाध्ये तत्समानाधिकरणात् तस्यैव गमकत्वात् जने स्तेवंतयापि न प्रमेयो
हेत्वाभासः तथा हि उक्तरीत्या स्पष्टं यत्कलेन ह्यकतायात्मकहेत्वाभासताम्रवेत् साचापुक्ताविषयस्य गामिताया
त्रैलोक्यलघुना आवश्यकेन प्रथमप्रतीतेन साधारणस्य तदस्य सा स्पष्टिताया त्रैलोक्यलघुना आसाधा
रणस्य एकधर्म्युपसंहाराभावेनैवानुपसंहारिणो ह्यकतसंभवादिता गच्छेत्तयोमीसाधारणसाधारणानुपसंहा

खं. ६
२७

विभेदात्तन्त्रेवंविभागासम्पत्कमुक्तस्वरूपस्कारेणैवविभागकरणात्तत्रचविषयसहचिन्नेसाधारणालंभश्चात्रये
वदयकत्वात्तद्विदुस्मापितत्वात्तानेतिपसहचिन्नात्तानदश्यासाधारणालंभश्चात्रये
तत्रयाधेरेसेकरणसर्वमनित्यमेपलादिसुपसंदारीशब्दोनिःशब्दत्वात्तन्त्रित्यागंधवत्वादिसाधारणाश्च
वस्तुगत्यासाध्याभाववद्विज्ञेनसाधारणोपिपसतादश्यायातपालेननवोदुनगवोधपितुंशकस्त्वुभयोभेदेनो
पन्यासः अनिसः शब्दः त्वादिसाधारणाश्चवस्तुतः सहेतुरपिपसतादश्यायामसाधारणारवयसमात्रहचि
त्वात्तन्त्रेपसतादश्यायामसाधारणातयासाध्यानिश्चयदश्यायासाध्यासिद्धतयासर्वदेवयमाभासदतिनक
दापिसहेतुरितिचेत्तन्त्रसाध्यसंदेहेप्रमाणात्तरेणापनुत्तेतिसिसाध्यापिपयायसतासंभवेनाश्रयासिद्धेरभावा
त्तन्त्रेपसंशयाभावात्तिसाध्यापिपिनोदेय्यतीतिचेत्तन्त्रयापिसिच्यन्तरंस्पष्टसाधनतात्त्वानेनात्मनीवतत्सं
भवात्तत्रादिश्रोतव्योभन्नवरतिश्रुत्याश्रितेनिश्चितसप्यात्मनोमननमिष्टसाधनतयावसितमितितत्रतद

राम
२७

धीनसिमाधिपपोरेतुप्रकृतेतुतद्वीपसिद्धेर्यसाधनताग्राहकंकिमपिनपश्यामोपेनतदधीनातत्रनिश्चितेपिसिमा
धिपयोसपतेतिचेत्। अत्रापिपद्युप्युप्यप्रतिभेनेयसाधनताज्ञानेनद्वीपसिद्धयेछादयेत्रहाकम्भावारयेत्
अपंतुनिशेषोपदसाधारणोदशादिशेषेदोषःविशेषदर्शनेसतिसंशयसम्प्रतियस्योद्वारेवोरनुदयात्सम्प्रतियसवत्साधारणालु
संहारिणोनुनिखरोपाविति। प्राचस्तुअसिद्धानैकात्रिकौबहुकरीत्यापद्यपिप्रत्येकंविद्येतयापिसाम्यविरहत्वेनसंशयक
त्वेनचहृषयत्रौदावेतिमुनेराशयः॥ ॥ अयसम्प्रतियसः॥ अत्रकेचित्तुत्पलवोधितसाध्यविषयेयःसम्प्रतियसितःत
द्ययानुत्पलवत्वेनसमाव्यासिपुसधर्मताकत्वेनरूपेनानुमिति। भागित्वाभिमतनेनवादिनाज्ञापमानेनलिंगत्वाभिमतनेनप्र
तिहेतुज्ञानापदीयःसाध्यविषयेकोविधितोवोधयितुमाहवःसम्प्रतियसितदतिरहशौवात्रद्वाविहेतुद्वेद्वावि
सम्प्रतियसितोवोधितसाधिकवलवोधितसाध्यविषयेपरतिततोत्पभेदःरहंतुसाध्यपरार्थयोःसाधारणमस्यरूपं
एवंवत्त्वम्आप्रियसधर्मतरुधर्मांतरगतपोस्तयोस्त्येवैतामिकंतयात्वेनज्ञातवानुमितिभागित्वाभिमतदसेव

रणेनेवदुष्पुदुषणेषु निरस्ते अपि सत्प्रतिपक्षहेतोरवोधकत्वं प्रयुक्ता निरवरोधनाय वशिष्णेन तत्र ब्रह्ममिषः प्रसनीक
 व्याप्यतया अवगतपोरेकत्र धर्मिणि प्रति संधीयमानयोः सतो लब्धा प्रकाशत गोलरापा अजुमिते त्रैलोक्यः अन्यथा तत्
 त्वेतु व्यापकपोतुभयोरेव व्यवहारः स्यात् त्वेति गमना विरहादपोरेषिया पाप्येव सन्नो विरहद्वैतं पंख स्यात् तस्माद् व्यास
 प्रसधर्मता धी सद्रावे यनुमिति रभव त्रीक मपि स्व प्रतिबंधक मसि प्रति तद्य प्रतिबंधकं न तावदुभया लिंग व्यासि पक्षधर्म
 तावगाहित तौ पालिग परा मध्ये विषयी भूत व्याप्य पक्षधर्मता संशयः विरोधि प्रति संयान मन्त्रेण तस्यैवानुदयात् तस्मा
 त्प्राप्य म्याद नरे गत्वा ह प्रजीय लाक्ष मिषः प्रसनीक व्याप्यतया वगम्यमानयोः द्वैतमयोरेकत्र धर्मिणि प्रति संधीयमान तमेव
 विरोधि कोटि परा समनया प्रतिबंधकं एवं च सति तुल्यवत्त्वो धित साभ्य विषय प्रत्येक सत्प्रतिपक्ष त्वमिति यदा शक्य
 पिते तदपुत्रे न हिते त्रैक मपि साधनं सुसाध्यं बोधयत्परेण प्रतिबंधादिति न चाविनिगमादुभयोः साभ्ययोरेकैवानुमि
 ति नुदेति सा च परस्परविनुदायं ग्राहिते नाप्य संशयाकारेति संशयकत्वेनास्याभासत्वमिति वाच्यं तदिदं पंमिति तं संशय

पकंप्रसेवेकहेतामासदतिचोहेतामासः सनसंशययतिपञ्चसंशययतिसनहेतामासदतिमहेदेशसं। अथद्वयोर्मियोविरुद्ध
व्याप्ययोरेकत्रदशनातजितासोदेति। अनयोः साध्ययोरननुयोश्चहेतोः किञ्चलमिति तेनह शजितासाजनवलमेवसत्प्रतिपु
सितलमिति। तत्रजितासाजननेप्येकस्मिन्प्रमाणविरोधिसाधनद्वयप्रतिसंधानमेवतत्रमितिप्राच्यस्यादावश्यकत्वाच्चतेहे
तदोषः तेनगमकतोयधिकव्याप्तिपसधर्मरधीचिषयेरंगसत्ताध्याप्रतिबंधनेतदेवसत्प्रतिपुसरांतद्वाचसत्प्रतिपुसितः। न
नेवकार्यप्रतिपुसन्नप्रतिहेतुः सत्प्रतिपुसयितानेनचप्रतिदुद्धकार्यः सत्प्रतिपुसितरतिबद्धकार्यः तस्याचसत्प्रतिपुसित
त्वस्यजातस्पदोषनपातद्वानेसति कार्यप्रतिबंधः कार्यप्रतिबंधेचसत्प्रतिद्वितसत्प्रतिपुसितत्वसिद्धेनतानमित्य
न्योन्याश्रयः स्यात्। नस्यानेकार्थप्रतिबंधेहिसत्प्रतिपुसस्यफलसत्प्रतिपुससत्प्रतिपुसविबुद्धावुमितिहेतुभजव्याप्तिपसध
मेतोपयत्रालिगेपस्थितिः साचावश्येविद्यतेतानुमितिप्रतिवजाततिद्वयोरननुमित्योः प्रतिबंधः बाधस्तुनेव। ननुता
धेवलवताप्रमाणनप्रकृतानुमितेः प्रतिबंधरहनुसमानवलेनेनित्तोस्यभेद। स्यात्। नदृक्विरोधिविरोधकान्यगम

सं. ६
७५

कौतोपपिकरयसमन्निमज्जया ज्ञापमानेन प्रतिरुद्धकार्पोलंगलेतले अत्रचोपजीव्येनानुमानेन बाधे अतिव्यासिधारणाप्रविरो
धकान्पेनेति गमकौतोपपिकरयसमन्निमज्जया विशेषणं। हतैवेवाधेवलवनाप्रतिवधः सत्प्रतियसेतुसमानवलेनेति
प्रतिबंधविशेषादभयोरैकं स्यात्। मैव सर्वदिपचानामप्येकं स्यात् अनुमितिपनिबंधलसराफलाविशेषात्। किञ्च
छिन्नामिति चेत्तानाह फलैक्ये हेतुं कं रसंभवति फलस्य तनोभेदात् किंतु शरीरं केतुश्च न पंचानां तवा अनपौरयीति। न
तु समानतामिमता विनुद्वासिपसधर्मोपयन्तलिंगोपस्थितिः सत्प्रतियसः तत्कवलितश्च सत्प्रतियसित इति त
नतेतथा च सत्प्रतियसस्य हेतुहोयस्य हेताभासान्नरज्ञानाच्च शक्यत्वेव प्रस्थितेरपि ज्ञाने वा च्यंत आचसमानवलले
नतायमानस्य ज्ञानमिहापिकल्प्यत द्वायकं समानवलोपस्थितिरेव प्रतिबंधविकाननुतदीरषितसत्वेतद्दीविलेवेन प्रति
बंधविलंबादशनादिति चेत्। अत्राहुः येन हि ज्ञानेन हेताभासशरीरं निर्मीयते तस्य ज्ञानमवश्यं वाच्यं यथा व्यभिचारेण।
श्रितसाध्याभाववद्गमित्वलसराणि निश्चयस्यापि ज्ञानां वाटं सत्प्रतियसस्य लेख्यं स्थिते ज्ञानमवश्यं नेवेष्टव्यमिति। हे

राम.
७५

लामासानां ज्ञानानियमस्य व्याहृतः ननु बाधो हो यो न तु बाधकं वा ध्वसा ध्याभावप्रमेति फलं हो यो ननु करणं तथा सत्य
तिप्रसेविरुद्धं करणं वा वेत्तु विच्छेदं फलं हो यः अतएवं सा ध्याभावप्रमायाः प्रामाण्यग्रहः प्रतिबंधक इति तैवेवा सिद्धा
नोद्धार इति चेत् अत्र केचित् बाधे प्राप्यमात्तराण्येव होयत्वं लुप्तं सत्करणं मपि स्वयं ली भविष्यदिरुद्धं वगल्युपधा
नं विना न ह्यपि तु मलमित्यतः दुयधानमवश्यं वाच्यं तस्याच वरयोः सत्रापि सा ध्याभावधी बोधकस्य ह्यवकले प्रथमोपस्थिता
वाप्य जीव्या चेति विवादि सत विवेकेन सैव बाधो होयः तथा च सत्यतिप्रसेविपरीतं करणं प्रतिबंधकं तत्र फलोद्दयस्यासंभवात्
बाधे तु विपरीतं फलमेव प्रतिबंधकमिति कानयोः संकरसंभावनापि एवं व्यवस्थापिते एतावत्प्रणादी मजाननं प्रतिषेधे बो
धकान्येत्सु यत्तु स्यात्विधयोः कृमिति सर्वे सस्यं पञ्चदशेऽप्यनुमाने सत्यतिप्रक्षिते सती जाती इति गुरुमतमेवेत्यस्य
घातकत्वं तन्मतेन सदुज्जरे सत्यतिप्रक्षेपेति व्यासं तथा हि स्यात्तु हेतुरसाधकः समवलप्रतियक्षप्रतिहतत्वादि विवत्स
त्यतिप्रक्षेपं च नैवे हेतुना स्वस्याप्यसाधकत्वं साधयितुं सममुभयोरपि सत्प्रतिप्रक्षेपता विशेषादि रं न तन्ना बोधा

खं. ६.
८०

तज्जोहोहि साधर्म्यमात्रमेव तत्तच्च स्थापना जात्योः समानमेवेति जातिवाद्याशयः समीकरणाभिसंधिर्नैव जात्युक्त्या नातस्य प्र
योगस्त्वलवत्ताभिमानेव समीकरणाभिसंधिना तदुत्थानमेव न स्मात्तथा च जातिवत्त्वापनापिसमाध्यासाद्येत् तथा
साधर्म्योन्नरमपि जाति साध्या विपरीते साधयेत् साधर्म्येन तस्यापि स्थापना जात्युपपत्तुल्यत्वात् तस्याप्यजातिवादी
समवलया नुमानमिति ह तत्वे तस्याप्यत्र साधकतामन्यते स्याप्यति च तया तत्तत्तदविशेषात् स्वा नुमानस्यापि तस्या
मन्येत साधये चेति भवति जातेः स्वक्याद्यात् ॥ तद्वत् ॥ सत्यतिपत्तेरुनेवं न हितत्रोन्नारपिता म्हा प्रकोवा द्योः समवलत्वं म
न्यते किं नु रत्नानुमानस्य बलवत्त्वमपरस्य तु विशेषादर्शं तदशायां बलभ्रममात्रमिति हितस्याभिमानात् तथा च परानु
मानस्यासाधकतामयं तुल्यत्वातिबंधत्वेन साधयति ननु स्वा नुमानस्य तथा साधयितुं क्षमते तेन परानुमानस्य बत्वा
नंगीकारेण स्वा नुमानस्य बलवत्त्वातिबंधत्वा नमुपगमात् किं नु तुल्यत्वाधिगतं परानुमानं प्रतिबंधकं मन्येते तेन च न
येरानुपरस्यासाधकता साधयति स ह नुमाने तुल्यत्वे बाधगतिं किं नु तुल्यत्वं न भवतीति तेनानंगीकारात् तथा च तुल्यत्वाति

राम
८०

[illegible]

वसाध्यामावप्रमासमं वतीति व्यतिरेकि साध्यकाशेषसद्वेनुव्याप्तिः तद्यपि पत्रे साविबन्तिता वाधे च यजता स्त्रीसुक्तेन वसेसाध्या
 मावप्रमावाधः न च कपिसेयोगसाध्यके सद्वेतावतिव्याप्तिः प्रतिपोगे व्याधिकरणेति साध्याभावविशेषणत्वं अनुसाध्याभा
 वप्रमागहीतप्रमाणावाप्रतिवम्भीयादृष्टहीतप्रमाणावानाधः तस्याः बुद्ध्यन्तरमात्रेण न शब्देन तावत्तत्कालमतवत्तितेः
 नापरः तस्याः तेशपोयस्तिजसाध्याभावधीवदधिकवेत्तलानवगमेन प्रतिबंधकलायोगात् साध्याभावधिषु प्रामाण्यग्रहः प्र
 तिवंधकरतिचेत् न तर्हि वाधो दोषः प्रामाण्यस्ततोभिन्नत्वात् साध्याभावधिषु प्रामाण्यग्रहान्तरं पुनस्तोतासाध्याभावधा
 : साचविशेषदृष्टीतोहीत्यन्तेन शकानाच्छादितेति सेवानुपितिप्रतिबंधकोतिचेत् साहित्यीयलिङ्गपरामर्शोद्बोधक्य
 श्याद्वा आद्ये परामर्षेण गोवर्ताहं सार्धे सिते त्वसत्वात् न प्रतिबंधमीये अत्येकित्वालिङ्गपरामर्षे स्वरमकारात्वेनानुपि
 तिः स्यादेव सत्प्रतिपक्षवदसावपि प्रतिवध्यतश्चेत् तर्हि तत्तीयालिङ्गपरामर्षे स्पष्टमिषसधमेतलिङ्गसम्बन्ध
 पत्राहिताः समसमयतया भागशः प्रतिवध्यप्रतिवधकभावोपुज्यते प्रवर्ततेतुविः परिधीयनात् तत्तीयालिङ्गपरामर्षेणादावनु

मितौ जनितायां वेषे नो देयति अनुमिते वप्रतिबंधात् उदिता वाचना सुमितिं प्रविश्रीयात् तदुक्तं गृहीत्वा पिंगताम्बो
राः कस्तानां चेतुमहेतीति अथ प्रायुत्यैव वाधाध्वद्वरेषु कृष्यात्ती यलिंगपुरा मंघे प्रतिरोत्पातिय यासिमाधिपिषाप
सतावटपतीति वेतनिरचपधस्तापिसा प्रतिरोत्तस्य आम्बोहः अथवा येन हेतुमतिपसे व्यलिचारे निघो घत रति तद्वारे ववाधी
विशेधाति नहिस्तिप्रलात्तताभिगारसवहोयः स्यात् हेतुमते तस्मिदिरेति नोभयथापि वाधः तदुक्तं वाधायामयसधाम्नी
हस्तुरनेकानोवेति अथयहेतौः साध्यामाववहामितासंदेहो न होषाय अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः किंतु तानि अथः नवसा
ध्याभावप्रमायाः प्रामाण्यनिष्पादेन तथावगृहीत प्रामाण्यासाध्याभावप्रभायहेत्याभिगारानि अयमप्यायाहयेतीदीयः प्राथम्यदा
वश्यकतादयजीव्यतात्सतोदयेकतोचेति एवं हि सतात्त्याभिगारो होषोस्तुदयरा समन्ते सति प्राथम्यदा वश्यकतादयजीव्यता
त् सतोदयकलीचेति एवं हि सतात्त्याभिगारो होषोस्तुदयरा समन्ते सति प्राथम्यदा वावेति विवाहसीमा अत्रव्याभिग
रप्राथम्यचासिद्धयोः संकरेयमाप्रभामोयास्थिताः सतोदयरा समस्तत्रव्याभिगारो होषस्तथात्र वाधरति तदुक्तं नार्थः अस्तुतावदेवं

सं. ६
८२

तथापि व्याभिचारान्न बाधः पृथक् असंकोचो भाव इति अत्राह प्रथमे सरो वृद्धे पृथिवीत्वं संबंधः जानः संबंधेति वैशेषिकवचना
तृ द्वितीयेव सरो तत्र गंधोदयः तस्य वृद्धत्वात् अतएवाहुः सगमगुणो भाव इति तथाप्यप्रथमे सरो पृथिवीत्वेन वृद्धे पृ
धानुमानंतत्रावन्न संभवति तत्र तदा गंधासत्त्वात् नाप्यसत् व्याभिचारोद्यभावात् अथ तत्र गंधसंबंध एवानुमीयते
सर्वसमवायुलक्षणास्तत्रास्येव गंधयोग्यता वा सापितत्रासीति मेवं यदि तत्राशयसातं तत्रात्कस्मिन् गंधमनुमिनो
ति तदा किं वा व्यंग्यं दृश्यत साध्यमसंगो भाववतिसंबन्धे तु व्याभिचारित एव न गंधप्रागभावावाच्छिन्ने वृद्धे पृथिवीत्वं व्या
भिचारितमेवेति चेत्तमेवं साध्यवत्तिन्न साध्यात्वं ताभाववद्वा मित्तस्य वा व्याभिचारपदार्थत्वात् प्रथमे सरो न गंधोदयः
संबलवतीति तत्रापि गंधात्वं ताभाव एवेति चेत्तद्विदमर्त्वे न हि यत्र यदवच्छेदेन यस्य प्रागभावस्तत्र तदवच्छेदेन तस्या
त्वं ताभाव इति कीप्याह नापि युज्यते प्रागभावस्य प्रतिपेक्षितो गंधादेश्यानिपेक्षितः अत्यंतभावस्य वृद्धे दृष्ट्यानिपेक्षित
इति कथं तादृगंधप्रागभावावाच्छिन्नोद्योगे गंधवातिस्य त्रवाक्ये योग्यता राक्यदार्थसंगत्वापरपदार्थनिष्ठात्वं ताभाव

राम.
८२

प्रतिपोगिलेहि सा सारवाचत्र आद्यसरावच्छिन्नेवरेणधस्यप्रागभागेनलसंताभावराति मैवं यत्रहियत्रसंभक्तिन
त्रतस्यवाधश्चयोग्यतावतेनंगंधप्रागभावावच्छिन्नेवरेणसंभवतीतित्रतदुभयप्रविकलं ऋपेतुविशेषोयः प्रागभा
वस्तत्त्वरात्रात्र अत्यताभाचस्यलेपावसत्तं अत्रादितीपस्यस्युद्यवमासलात् तत्रैवतदुभयमुदाहृतं प्रावीनैनेतु प्रा
गभावस्थलेदुर्वाधत्वादिति योग्यतालक्षणेनतुपदसंताभावग्रहणं तस्यपातापातप्रत्यवतावत्संभवेति नचजात्या
व्यक्रासेपेप्रलयेव्यमिवाररतिपेनेपयेकैरुक्तं तदर्थं सतिविरुद्धं नहि व्यक्तिव्यसवद्रामितप्राजातिव्यक्तेव्यमिवारि
तासंभवतीति मैवं तत्रसव्यमिवारियदनव्यमिवारिविरोधिनः कोत्पेसंवाभावस्योक्तत्वात् अन्यथातादृशेयविवी
त्वंमयेपिगंधनगमयेदिमस्योक्तप्रापत्वादिति सा व्याभावविषयोयदीतप्रापरापापाः सा व्यधीप्रतिबंधकतयात
दलाचसूतीपलिंगपरमर्थेनायेत्यने तस्याअभ्यापानातुसदहनास्तीति॥ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकौत्सेखंडेन
द्वारेप्रभाषातदाभासोद्गारेनामप्रथमः परिच्छेदः हेलाभासखंडनानंतरं निग्रहस्यानलेनसंस्तान्प्रतिलाहाम्

१२

हेनखंजयति स्वीकृतेनपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणमिदं नित्यसम्भरणेति व्याप्तिः नहि मृदितिसंभवेत्यतिसम्यग्नि
ग्रहस्थानं निगृह्यति किंच स्वीकृतेति व्यर्थं स्वीकृत्या स्वीकारो हि त्याग इति स्वीकारस्य त्यागप्रदार्थो तागेन खेन तात एव
प्राप्तो यो नरुत्तात् निग्रहस्थानमाप्तान्यलक्षणानुत्तममिदं नित्यसम्भरणेति व्याप्तिरित्यात् नहि मृदितिसंभवंतं कथा
कारणीभूतसम्यक्ज्ञानविरहनिग्रहस्थानमुत्तापकमिति नापि स्वीकृतपदं युक्तं परीहं रमात्रस्येव त्यागप्रदार्थ
यत्तात्पर्येण द्वयं परिहरतीत्यादेर्दृष्टान्तं नापि न्यायतरेण स्वीकृत्य न्यायतरेण त्यागेति व्याप्तिः त्यागस्य प्रकारका
त्यागो स्वीकारप्रकारस्यैवोपास्थितत्वेनाचयात् उपास्थितपरित्यागे गौरवात् आग्नेयीन्यायात् नवायसिद्धान्तेति
व्याप्तिः तत्रापि नैवापि कोहमित्यादेनासत्तिपात्तरेण सध्वं स्यात्तद्वैतस्योक्तौ यथा तदेकदेशं त्यागमुक्तं
क्रणसत्तादिते वाच्यं स्वीकृत्य विशेष्येन ससम्भरणवसरात्पदे परित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणम् इति विसं
वरणावसरात्पदस्वीकृतपरित्यागादत्येवास्तु तावन्मात्रस्येव निगृह्यत्वात् शोध्यं व्यर्थमिति वद मेवमेव विविच्यभिः

र

संधानादिप्रावः तथाहि विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निपुहस्थानमिति संक्षेपेयारमये स्तुतं विस्तरेणुप्रतिज्ञाहानिरित्यादि एतम
साधनमिदं नमो होषोदाव नमिति प्रसज्य येषु हासासास संक्षेपेव तु द्वेति बोद्धः विस्तरेणुवतुं शेषेति तद्गताद् तथावा मीयांयावन्ति
यागानि अहं संभवति तेषामिधेकेन वितका विवित्प्राग हातानि केन वितका निवेदयिष्या परचा तं आतं संभवति तु सद्यो रोपव
नपाणीति अयं तु विशेषो यत्संश्रितशास्त्रानुक्तं नये नियतसमसापि पुरस्कृत्यानां हन्त्यसिद्धिमासादपातीति हं
ते वैवो गयराधेन मां विप्रतिपत्तिमहाः करे मेनादि संतभतो मुनेन मता अयनेन स हं मेनादि हतो वादिनोऽयमिदं तस्यादिति
किमत्रात्रेपनी दुल्लेवादिशास्त्रापरिघाटी तथाहि वादिनः कलमेव वेदीतमा अयस्यागो ह्येहानामपि प्राप्तागपमप्यजानानो व्या
वातादय विभ्यत प्रमणा यथावती गौसिधे जहत्त न वती गौब्रह्मादिते दधत्त स्वाश्रितशास्त्र अद्वा लुजया परं जीव सीति
नन्वेकस्माग परं अहो विरुद्धा विनिविरोध एवात्र दोषोऽस्ति चेत्तमेव न्यागस्यानुद्वेनेन द्वाभ्यविरोधस्योद्वावना
शक्यतया आवश्यकोद्वावनस्य त्यागस्येवात्र होषलात् संक्षेपेप्रतिज्ञाहानिः पक्षहर्षे साध्यहानि लिंगहानि ददत्वी

खं. ४.
८४

नहानि तद्विशेषणानि क्रमहानिमेदादनेकधा प्रतिज्ञापदं तत्र निबोधभागपरं तेन संबन्धेन ग्रहयति ॥ स्यापकेनोक्त
स्य दृष्टकेन द्योतयत् साध्यभागस्य पूर्वोक्तविशेषणवतोभिधमेति संतरं नवपदं यदाप्यनिरुक्तिः पश्चिन्नाले उक्तवि
शेषस्य समनिमित्तव्याहारः सम्भवति तत्कालस्य पूर्वोक्तपदार्थत्वात् तेन विशेषस्य समनिमित्तव्याहारोपपत्तिकाले उक्तस्य साध्य
विशेषणस्य दृष्टणानिधानानंतरं यदलिखने तत्प्रतिज्ञांतरं नादृशं कालो विशेषव्याभिधानादव्यहितः पक्षश्चोक्त
अभवति तथावेतं योरेतरस्मिन्नुक्तमापि विशेषणमपरस्मिन्नुक्तत्वात् यच्च सुक्रमवसेवोतिवेत् न सामान्याभावस्या
अवधारणत्वं नवप्रागनुक्तस्य प्रकरणालस्य विशेषणस्यानुक्तश्रौत्यादयितस्याभिधानेति व्याप्तिरिति वाच्यं अनुक्तपदे
नाप्रतिपादितस्योक्तत्वात् तस्य नुप्रकरणेनैव प्रतिपादितत्वात् ननु तथापि परस्मिन्नुक्तस्य प्रतिपत्तौ प्रतिपादित एव
त्वस्याभावात् तत्रातिव्याप्तिरेवेति वेत् न श्रौतप्रतिपत्त्यनुकूलकारणकार्त्तस्य प्रतिपादितपदार्थत्वात् तस्य वानुसंगप्र
तिपत्तिकसत्वात् नवप्रतिज्ञाहास्याहेतुहानेरिव प्रतिज्ञातरेणाहेतुनरस्यापि संशयोऽस्ति तिमिराकं दमनमाहेयं स्वतंत्रा

एम.
८४

मिप्रापस्यानिपोगपयेनुपोगानरेत्वादिन्यक्तत्वात् प्रतिताविरोधउक्तव्याघातः सचप्रसपेननूपेरापदनचपोयेनाम्
यगतः तस्यतेनेचनपगानपुसान्वाभ्यपगमः सवपहादिभिरन्नापतरतिपहादिव्याघातडध्यतेननुयावजीवमहमो
नीश्रवाचकः शब्दः रदंनजेनामितानमविषयमित्यादिषुविरोधप्रयवेयुनाभ्यपगमांतरं पश्यामोपेनाविरोधः स्यादिति
मेवं मोमंदिवाववनाद्यारणसमयेत्यतदनुद्यारशातत्राहमोनीतिशब्दोद्यारयेत्त्वमात्मनोभ्यपगच्छति कथमन्यथा
कावाप्रतिपादयति एवं हि मोनीतिव्यक्तमभ्यपगमांतरं नवेत्प्रतिपादयति नतीहंप्रतिपादकः एवमवाचकः शब्दरत्ना
विषयशब्दस्यवाचकत्वमभ्यपेति कथमन्यथातेनप्रतिपादयति तथाचवाचकः शब्दरतिवुवतोव्यक्तमभ्यपगमां
तरेणवंददामतिप्रत्यक्षज्ञानावेयमिदमानोदंशति नजानामातितज्ञानमपदेते एवंज्ञानमावेयमिति वदतः
एतद्वक्त्रमापितानंज्ञानविषयत्वन्नविषयीकारिष्यतीतिगलेपादिकयापितानस्यसविषयत्वमंगीकारपितव्यः ए
वंज्ञानस्याविषयत्वाभ्यपगमोविरुद्धः पञ्चवदीनासीत्यादौ द्वयोस्तीत्यस्य घटसत्त्वाविधायकतयानजव्यघटसत्त्व

ख. ६

८५

विधाप्रकृत्या अत्रापि प्रातिज्ञाविरोधः स्यादिति रंजनं तदस्युत्पत्तिरिति भ्रंशं ब्रूते न न जानास्यन्वयस्य सार्वलोकिकत्वात्
ननु ब्रूते न ज्ञो कश्चिन्मन्त्रः उभयोरतादात्म्यात् न अपि ब्रूते न ज्ञे प्रतियोगितया न्वयः ब्रूते प्रत्ययमेतात्संवेधितया न
स्योपास्येत्यममवात् तत्संभवे वा घटस्य नेन न्वयसंवेधिक काश्चेन्निषेद्धस्यो न्वयस्योते मैवं ब्रूते न ज्ञे शब्दात् ब्रूते
निषेधस्यावप्रतीयत इति सावैलोकिकं इदं शब्दप्रत्ययप्रधानो माध्यामिकवदुपेक्षणीयः स्यात् ननु प्रतीमसंवेदि
त्वतः शब्दादीदृशः प्रत्ययप्रकृत्यं स्यादिति यच्छाम इति चेत् अनुभवयच्छ अनुभवकूटसाक्षीति चेत् आत्मानमुपा
सनस्य पेन तादृशमेव कूटमनुभवं सुख्यसे अयमिदं शास्त्रकाराभ्युपगमेन अत्र तु स्वाभ्युपगमेन सह आभ्युपग
मेन रस्याविरोधस्य यमिदं तादृश्यमेव नित्यशब्दकृतकत्वादित्योरोप्रातिज्ञाविरोधवत् विरुद्धहेताभासत्वेऽपि प्रति
साविरोधस्य निग्रहाय साध्याभाय हेत्वोक्त्योऽस्युपजीवनेन प्रवर्तिष्य हेताभासनेन येत्याभ्युपगमाविरोधमात्रोपजी
वनप्रवृत्ततया स्पष्टागेव संभूतसामग्रीकत्वादिति सह प्रतीतावप्रतीतौ न विरोध इति रंजनेन वापि विरोधमतेः स

राम

८५

मनमितिनेपायिकवसिमिति विदिरुं न तद्यथा प्रतिवंदीतावद्वयगाप्रतिवंदीता समाविप्रतिवंदीता नाद्य० अ
प्रस्तुतत्वात् स्वपक्षेदोषेनपरेगादेशितेतत्सहोषोदरगोनवापिबुद्धते किंपरदत्तसंस्पदोषस्यानुद्वेगगात्र
एकनिग्रहातत्वाः तस्याः नापरः यः प्रतिवंधाद्योमतेसरावतर्हि समाधिरिति धायता किमनयाकुसुमा किंचा
वयोभिन्नमताम्रितयो समानः समाधिरिति नियमः एकस्मिन्मतेयः समाधिः तस्य परमते विमतेरपि संभवात् अ
पिपरोद्गावितंदोषसनादयोधतरति अविनिगमरद्वयगयस्थितयोः प्रमाणाभावादन्तराभाव अत्रवप्रमाणा
भावएवदोषो नत्वविनिगमः लाववैगैरेतुप्रमाणास्यलवुशुतालवेषपत्तसंभवे लघुपारेच्छेदकलेयुर्वेपरिच्छेद
कान्तवस्वभावमैहो प्रमाणासहकारितामैत्रैरानुतयोस्तद्वैयदेशः प्रतिवंदित्वापातनोप्यंतरं तस्यादि ॥
परिहितोक्तोस्मान्नतदाशोशंगमापेस्यात् शशमृगवदसावापेप्रमाणावाधितरतिवेत् तर्हि स एवदोषो
ननुप्रतिवंदिरिति तदुक्तं प्रतिवंदिरद्वयगां तथावप्रदत्तेपंतदेवेद्वयगां त्रिदात्यादितिसं प्रदायः अनेवित्यंतु

वि. ६.

८६

ओरित्यस्य प्रामाणिकत्वात्तिरहः सवप्रमाणभावात्तत्तर्गत एव न चार्थोत्तरमथातरेण परिहरतः को दोषो या व्योय धनौ वि सं न दोषः
स्यात् तद्वप्रमाणभावावधरणं न तमवेण यथेति वाच्यं प्रथमातरेण वक्तव्यं यथेति वाच्यं प्रथमातरेण वक्तव्यं यथेति वाच्यं प्रथमातरेण वक्तव्यं यथेति वाच्यं
रयत हतत्वादिति यत्र दोषसामान्योदावनं सामान्यता नुता अतएव प्रतिषेधे ये समानो दोषः तथा प्रतिषेध प्रतिषेधे
व दोष इति वक्ष्यतीत्यत्र ह्यस्य तथैवायं आकारे स्फुटः तथा प्रतिषेधे यथेति वाच्यं यथेति वाच्यं यथेति वाच्यं यथेति वाच्यं
व्याख्यातव्यं न भ्यायगमेऽवसिद्धतः साहित्यं धेत्तं असिद्धेति दुष्प्रमाणभावेत्ययं प्रामाणिकतापि दुर्वचः तथा हि सि
द्धतिविपरीताभ्युपगमो यासिद्धतिरातितावन्तमुक्ते मतासिद्धतरतितावन्तमुक्तेति विपरीताभ्युपगमस्तु कथं यसि
द्धतायुक्तेऽभ्युपगमस्तनभ्युपगमयोः कर्तृभेदो भिन्नतरतिवेत् अकरस्य जन्यत्वं धो नमश्चा जन्यत्वमभ्युपगच्छ
तोऽयसिद्धतायुक्तेऽविषयाभेदोप्यभिभिन्नतरतिवेत् एकस्याकथायुक्तेन तस्यापेकतत्त्वमपरस्यातुवेतने स्पेवम
भ्युपगच्छतोऽयसिद्धतायुक्तेऽकथायुक्तेऽभिभिन्नतरतिवेत् ताहेतुस्याकथापायेन वादिना यद्दर्शनमाश्रितयस्या

राम
८६

[illegible]

खं. ६.
८७

नचायमुपजीव्यविरोधः शास्त्रविरोधप्रतिज्ञाविरोधव्याघातो युत्रिधापेसारगणते एववत्सुमानेपि स्वाभ्युपेप्रमाणाविह
गीकारेऽप्यसिद्धानापरनामाउपजीव्याविरोधएवेति तस्मादेवमाहीन्यसम्पृक्तवित्तनानि प्रपन्नं परम-वान्केवलमनीसयास
नधीतीत्यवधर्षतो किं तर्हि तत्र मात्र एवेतासने ग्रहास्थानांतरावर्जनाप्यपि निराकरणीयानि इति सनाश्रीवाचस्पतिकृतोखं
उक्तोद्गारे निग्रहस्थानोद्गारे नाम द्वितीयः परिषेदः ॥ सर्वेनात्मः खंजापि व्यतरेत्स्वरसद्वाधोकिप्रमाणा मिति तावन्नदवतारितं अ
त्राविकल्पकल्पनानुक्तप्रकरेण प्रश्नार्थेनाशवावधारणात् किंवेदशः प्रश्न एव न संभवतीति ईश्वरमेतत्सदमे
जनमा प्रश्नामेगात्तदमेतत्स्वेवरासत्ताभ्युपगमेन तद्विषयकप्रमाणा प्रश्नामुपपन्नेः तस्मात्तत्त्वमुवनादेपादानगोवराय
रोचतानाविहीणीकृतिमज्जन्त्यर्त्तकिं प्रमाणा मिति प्रश्नमर्हति अथमेव प्रश्नस्तत्परः तथावप्रमाणा पदमन्त्रेपादिशेषय
रमुत्ररेपेतेष्वेव तादृशेषपरमस्तु ॥ तथावप्रमाणा मितोवोचरं वृत्तामेव सर्वे प्रश्ने खंडनमहनीयमिति वेत्त धिक्कम्
रवे ॥ चक्ररीत्यापलिपवंतीत्यादेः प्रश्नस्याखंडनात्तानहि के प्रमाणा मिति वत्त किपप्रवृत्तीत्यापिकेवेदत्ररंत्वादेशा यद्वैति

राम.
८७

नाकलापमिच्छादे किं प्रश्नमत्र परत्वेन स्वव्यानामेताय कत्वात् ॥ भावना नवस्तद्वत् प्रश्नरावायं मया खं प्रवृत्तिवेत् अनेन खं
उनकतासुरापीतानवेन्यत्र साभावना नगदोपि प्रश्ने लहकरवं उना प्रवृत्तेः तिष्ठः तानुपसंहानियः सुरातानु प्रसमेव खे ज्योति
तिवेत् नदसं होहि त्रमतानु सारेना संभवात् यत्रान्यत्र क्रियाय देनास्ते तत्रास्ति वितीपरः प्रयोक्तव्य इति तद्वत् नात् मापते चानु
सारेणैव सुवतानु प्रश्नखंडने प्रवेत्तं अत्र वतं त्रवा केनाले गंत प्रयोग नियमः काव्यामिदानीं निमुवर्तित लकोरजेत्यादि च
व्यस्य न्याय प्रथमाध्याये दशनात् सर्व किं प्रमाणां केन प्रमाणा न कस्मै प्रमाणा प्रकृतः प्रमाणा त्वत्प्रमाणा स्य कास्ते न प्र
मातो रमेवं न पद्मादिभक्त्यवस्तु वेत्त प्रश्ना प्यं एवममाखं प्रवृत्तिवेत्तरस्य ध्रुवे दान् घासमानवतः तथा हि किं सदे मस्य
त्रेषजमिति श्रोत प्रश्ने अग्निहिं सत्यलेपतामिति श्रोत मुत्तरं च न वेत्तेनानुवृत्तं स्यात् मेव जमेवोत्तर च दिशा द्युतेन मुतयो वि
जंख स्मारावेति वेत्त जत हि मुतिता स्यपमासत्ति के प्रहमारा विशासे अध्याय मध्य गामगम सेवत्सु सन्व श्रम्यता वा दमिति ॥ न
च स्तेत घणात या उत्र मत् प्रश्नखंडने य उद्वारं प्रवृत्तिवेत् कूमः किं प्रमाणा मिति प्रस्तावे जायेन प्रमाणा मिच्छा तरे क

खंडे

८६

नेपितावन्निरुणोतिपावन्नत्वत्तमनुमानवेतिनप्ररोति तत्कस्यहेतोःप्रमाणाभिन्नुत्तरमाकरार्थपिस्वाजिज्ञासितप्रनुप्रमाणाविशेष
नपनप्रापेतिगमते प्रश्नस्येनप्रम रापेदनप्रमापरत्वेननयेरायप्राप्रमाणाविशेषउपस्थाप्यते अमुयाकिमालम्बन प्रश्नस्या
तत्तथाउत्तरस्येनतुतेनैवपदेनप्रमाणात्वेननचेराप्रमाणाविशेषउपस्थाप्यतग अत्रैवसंग्रहस्तोको यथाविधेयंविषयंनि ज
स्यप्रश्नस्यनिधेक्तिपरोययोक्तावयसंयैतौत्तरादिनातितयैववासतयाविधेयैः प्रश्नस्यस्यः स्याद्विषयसवाव्यातातानया
वैषम्येनिरुक्तः इदंनप्राप्यास्थितमेतयैववाचास्यपृच्छाविषयस्यवैति ॥ अत्रक्रमः सामान्येनप्रकरेणाविशेषमतिरस्कुर्वेन
विवेकीतावादिगोकेनयद्वाते विवेकीतुस्वविवेचितंविशयं प्रयविप्रतिविम्बापिधननयेतितावेशेयतिरस्कुर्वेनयोत्तेपुरस्कुर्वेन
प्रगग्राहितयातविशेषमाह घनसमित्यनुमानमित्यादि एवंचप्रश्नविशेषेसमदशासामान्यप्रकारकीभेदतावेशेयमा
त्रप्रजापिपिषोः प्रगग्राहिकानिर्देशिमेरेणानिस्तारः प्रश्नजिज्ञासायनोदिकादिविषेयप्रकारिकावा यानान्यथासंभ
वतीति एवंपेगयाद्वपनिशेषादृशेनयोनीतिविम अथतत्रमुवनादेहपादानभिसंजन्पत्वेकंप्रमाणाभितिप्रमाणाविशेषप्र

राम

८८

अतः ज्ञेयतासावि हराक्षरान्वयता ज्ञेयतासावतत्तामान्यज्ञानपूर्वका तद्वत्तानं पादि प्रमाप्रतमन्यसेतदेव प्रमाणांतद्विषयौभ
तत्त्वपत्वात् अथप्रमाप्रमाप्रमोदोस्येनतत्तात्वातत्त्वपुंयच्छसि॥ भवत्वेवंतदपिप्रत्येकंकोपोहयितत्वात्किस्वन
पत्वात् अथप्रमाप्रमोदोस्येनतत्तात्वातत्त्वपुंयच्छसि भवत्वेवंतदपिप्रत्येकंको धिकमाप्ते अथसंशयानयच्छसि त
दसिप्योसिननुवादी अथाविहायुच्छसितदाष्टोक्तंनिश्चयपक्षंनोजिव सरति अत्रोच्यते॥ तनुभुवनादेः कर्तव्यपत्त्वप्र
मायतावन्मन्यसरतिन्यापमतमन्वयसंयतन् प्रामाण्याप्रामाण्यायो हास्यमालंब्यतत्राक्षरगामित्याविहोपेत्सोपिः प्रप्रः तत्र
होषयासाः किमपि करणंनप्रविष्यतीतिप्रबुधैरसर्वसम्प्रेनेपं इतिमर्धनामखंडतोद्गारेनामन्ततीपः प्रप्रः॥ ॥ तदयमंसे
यः किमसावा ज्ञेयतासाविहरणमस्तिहेकाकीवरजीतोहोद्याविहारावासेपुगर्भः सित्यादेः कर्तेजः पत्वेकिंप्रमाणाप्रित्याहोद्यविहा
सैषा विरोधितिसानिकसेशरणमित्याहोद्याविनिहा यथाकिंतेनीद्युगेनपेननगरीवप्रापिताराणसीत्याहो विकल्पः य
थावद्गतात्ताकिमप्यंदिवाकररन्याहोपदादीनातुसप्तानाधर्मोपवशक्तिः प्रस्तुतत्वादिकेनु हायेपरात्त्ववत्प्रयोगयाविः धेनु

खं.दे.
८८

पदे गोलवच्छ्रुपाधिर्वेति तथाहि प्रसृतत्वतः स्यात्प्रसृष्टद्वये च तेनैव तच्छब्दोपीति एवामेतद्वैप्रसृतत्वानविषयत्वं
अद॥ अदः शब्दस्तुषरोह तानविषयत्वं अतएव उभौ कसंवरसि इमेतां संवलनेति शादिकाः एवं पुष्पछद्दः सर्वो ध्यात्मानि अ
स्मद्दः सतंत्रव आत्मानि स्वातंत्र्यं अदृष्टात् वाच्यस्य यामद्वयनात्सराजोपादौ का विरेवनास्मच्छब्दवाच्योऽनुवादकत्वेन स्वातंत्र्यं आभावा
दिति ननु विरमस्तु प्रसृतत्वं न संसिध्यतु गत्र सवानुयनिषत्तास्य प्रमये हानि विष्टे प्रगनतप्यपितं भावहनं तं प्रमये तत्र किमिदं भा
वत्वं नाम न जावद्वादिषडन्यतमत्वं अनुगतानिति प्रसक्तैकचयाभाव आदिपदाप्रवृत्तेः न द्वातेव तस्यैव भावस्य वक्तुमोचित्यात्
किं यत्तु किं वित्तभावत्वं व्रवेत द्वावत्वे सितवा आघे स्मात्माने व्याप्तिरिति विरोधः अन्ते तारत्वस्य च भूतस्यानेषे वपुरेनाप्र
तापमानस्यापि भावत्वरादिभ्ये वृत्तदेर्भावत्वे का प्रत्याश भागवते भावत्वं भावदिवत् तद्वै भावत्वं प्राप्त॥ अस्तेवमिति चेत्
लिमिदमभावत्वं नाम भावनिषेधत्वं काश्चिदेनेषे बोभावस्य यथा वृत्तेनेते अत्राद्याः लावः भवप्रतिषेधरात् द्वितीयस्तु भा
वभावप्रातिषेधरात् तदुक्तं॥ अभावस्तु योऽभावो भावस्य वारशिष्यतदिति चेत् निषेधं रतिकोप्यः अभावो वा विरोधा

राम
८८

व अत्राद्ये एवंहेमवस्यनिषेधरस्यस्यभावस्यभावतिस्मात्तत्राप्यभावोभावानिषेधरतिस्मात् अत्रापिमिषेधपदस्य
भावराति विवक्षितोसुनभावप्रवेशे अभावनिस्त्वेनामिधानंनस्यभापतेदितिनापयंन्याः अन्तेगोतंमस्येवमस्यत्वस्याभाव ९ स्या
त् तत्राप्येकेनापरस्यविरोधात् ॥ अनयोभीवयोविरोधेपिभावत्वेनोपास्थितस्यभावस्याविरोधितानास्ति अभावरस्यस्यतु
शास्त्रिस्त्वभावरातिभावनैषेधनादिजिचेत् तर्हिभावावेरोधीभावत्वेनोपास्थितस्यनिषेधरतिनिगलितं तस्याद्यकत्योर्थः यथा
सरराति अत्राहुःत्रिपिवाहियहाथे तद्व्यग्राकर्मणांसत्रावतद्दीप्तासामान्यविशेषसमवायानांतद्दीरेवअभावानावतु
गाभावेनसत्रासंबंधभावाविरोविनाशकारेणोपास्थितनामिति यद्वा ॥ सत्रावत्वप्रतीतिवेषयत्वंभावत्वंसंबंधावाश्चाभावा
श्चाभेपेपिलक्षिताः यद्वा अनुपलधिकरणाकप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं अंतोद्विपस्याप्यभावस्यज्ञातानुपलधिकरणाकप्रतीति
विषयत्वात्एवमनुपलक्षकरणाकप्रत्येकविषयत्वभावत्वं घटाभावाभावत्वेनपिब्रह्मसाध्यासापिब्रह्मेनेवघटाभावाभावत्वे
वाक्येनापिघटत्वेस्येकोक्तेः वायुनीर्यदस्यज्ञातानुपलधिकरणाकायानुमितेयद्यपिवायुरपिब्रह्मसाध्याप्यनुमिति सधै

ज्ञानं भवति न तु विविक्तं ज्ञानं न तत्र कस्य हेतोः सामान्ये दारि निरुद्धः समस्तः हेतुं दं दृष्टुं यत्तत्तत्संबन्धेः सामानिद्रेयसन्नि
कथं स्यात् दृष्टुं सत्तत्तत्संबन्धानां ज्ञानं संसर्गाग्रहश्चेति सा रोच्यजानेनुदं दृष्टुं कति शेषराज्ञानं युक्त्यदं दसान्ति कथं भा
सहेद्विपसन्निकथं साम्प्रतीतया वाच्ये लक्षणाया नति शिष्यज्ञानं विलक्षणमुद्देति तद्देवाविशिसव्यवहारकारणीयप्याभन
लेख्यभावावृत्ता शर्वविशित्वतद्देवतद्देव्यवहारव्यवस्थितौ यद्विषयं तदंसा यमवोधस्य विवर्जः परिणामो वेति कथागता
भिमतानि प्रमाणातदाभासनिग्रहयानानि नैपापिका नुमनानि तथा सव्यवहारगामी तिसर्वनामानि तथा सद्यो निव
शित्यानि वस्वामिमाने न दृष्टयित्वा संप्रति वैशिष्ट्यमंतरं वरपि युगाद्व्याप्ति युगावच्छेदकस्य युक्तं तद्व्याप्तं युगा
दीनां यणामापि संज्ञा च नृपयुगाग्र घ प्रमाभतया युगावच्छासिद्धावति व्यापकत्वा इति तदसत्सामान्यादीनां सत्प्र
मपवदृष्टानां नृपारी यस्मै प्रवारिकलात् उलावपि प्रत्ययो प्रमेय एव बाधकाभावादि चेत् युगास्यापि युगावच्छेदा
मात्रं त्वेन्न वस्यापा एव बाधकत्वात् उत्तरधीराणां वा प्रामाणिकत्वेनानवस्थापारो वत्वातीत् नृपारीतांशु तेवेतसर

खे. द्वे.

८५

प्राप्तव्येकसक्तानो हानिरिति चेत् गुणावत्त्वे द्वयलक्षणे गुहावतिव्या नरवत्त्वानिः त्वादृशात्तदुक्तं ममत्वव्यगुणादिकिं वि
द्विपिनानुसृतं चेत्तर्हि वन्मतेऽवस्थादिप्रा दतिवस्तु ॥ स्तुतस्तु नवापि द्व्यगुणिसमवेतीकापमिरभेत ननु न्यानि तथा
वामीयांसमवाधिकारणाता कमेकमनुगतमनातिप्रसक्तमेतव्या तदेव यवद्वयत्वमतः तदेवनवानानसरां जातिव्याह
खंडत्वेन लाघवा ननु गुणात्त्वमुपाधित्वेन संखलतया गौरवात् किं नु गुणावत्त्वं तस्य व्यंजकमात्रं गीत्रस्य सास्त्रावत्त्वं
ननु भवतु गुणावत्त्वं द्वयत्वव्यंजकं तथापि गुणात्त्वसिद्धौ न दृष्टा सिद्धमिति हि वदप्रतीतेरिति चेत् अत्राहुः गुणाकर्मणीता
वद्व्याप्तिरेतत्र कर्मणि गुणासंबन्धेन रणाभावादिति भ्रषणाः तदुक्तं कर्मणा हि परस्परविरुद्धसंयोगाविलागलक्ष
णाकार्येदृशकारित्वे गुणानीतयेति यवानामपि कर्मणात्मकमेतत्तदाभिव्यं ग्यं गुणानां तु चतुर्विंशतिरेव विभागलक्ष
णाकार्येदृशकारित्वे गुणानीतयेति यवानामपि कर्मणात्मकमेतत्तदाभिव्यं ग्यं गुणानां तु चतुर्विंशतिरेव विभागलक्ष
रितया वतुर्विंशतिरेपि गुणावत्त्वमेकं तदेवा खंडत्वेन लाघवात् सारां तस्मिन् जके तु सामान्यवात् चलनात्मकः समववापिका

राम.

८५

रसमहीनोयुगादित्यदिद्वयकर्मणोस्तुपरिवृद्धकारित्वेऽप्यनपेक्षतत्कारिताकर्मणामिति तदव्यवस्थापकं कर्मत्वमिति
त्वयं ॥ सामान्यपानित्यत्राकं सामान्यं जातिरित्यदि केयं जातिरित्यत्वे समनेकसमवेते साजेवेद्विअनेकसमवेते घवयवला
दिनित्यसिद्धेः नित्यत्वपरमाणुस्त्रे हादिनेत्वावधाने कत्वसमवेतः अथमहाप्रलंये सर्वेषां नित्यानामभावात्तान्निद्या जात
यो नित्यनिकसमवेतत्वं स्वसंज्ञात्पक्षतीतिवेत् किन्ताच्छिन्नं याचंतं कालं लक्षणाभीनोप्यवहारः तावंतं कालं लक्षणात्पाग
हवलक्षणाएवमनुगतसंज्ञाकारणात् न च सामान्यतया नित्यः तस्य हकारणात् नापि तदतर्गतसंज्ञाकारणात्
रेषु सीतेषु तत्राप्रधानत्वात् तत्रेणानुगतमिति संधानकारणात् जातिरलक्षणा न च महाप्रलंये लक्षणासिद्धिर्दोषाया
तदेतरव्यवच्छिन्नेरप्यसाधनेन लक्षणासिद्धेर्निर्वीजत्वात् अतएव शब्दशब्दाश्रयत्वाद्यपि लक्षणाघटतेऽप्यनुसंदि
तेनित्यानेकसमवेतत्वं लक्षणां नित्यमानित्यं वा अस्मै संत अत आत्मश्रयः नित्यत्वेऽपि लक्षणां तति नित्यत्वेऽप्येवमात्रं अत्येजा
तिव्यक्तिसमवायानामेकतमस्यानित्यत्वाभावाच्च कंतं हंतरेण विशिष्टाभावात्संभवात् घटादावतित्यत हानित्यतया दृष्टत्वा

होत सहा स्या नित्यत्व यद्यपि संभवाति तथाप्यात्मत्वं होत संन चः आत्मनीपियत्रैर्नित्यत्वाद् एवमेकमेवा नित्यानेकसमवेतत्वं ब्रू-
 त्वा हाव नित्यं आत्मना होतु नित्यामेते आत्म एव प्राप्तेति तीयते नित्यानेकसमवेतमुपाधित्वात् ॥ एतत्वं संनत्वा वा न्यघटितं
 तथाव यत्र च यद्विषयस्य घटितं तत्र तदानीत्युक्तं नित्यं त्वं यत्र तत्वात्मा दिव्या क्राभिवृद्धि तत्र तासां मपि नित्यतया देवा नित्यमि-
 तिनचेकमेव वस्तु नित्यं चानित्यं च ब्रह्म सव सवातिष्ठ हृद्देशमिति वेत् न अन्ये नानेकेन वृद्धितं ब्रूत्वा देरनेकवृत्तिवत्तमया
 दिति नेकस्या विरुद्धवर्माभासः तत्रापि मिदमेकं लक्षणां अनेकवृत्तिवत्त्वोभयत्रा विशेषात् ॥ अथ च तत्र सहाव संन
 स्कारेण सभेन वृत्तिमयत्वात् नित्यं गवा लुकाय मना नामेकेक इत्युक्त्या नित्यं त्रिंशत्तः सावो न कत्वा सभवादिभ्य-
 न्यो न्या प्रत्ययः विलक्षणाधीस्तु वे लक्षणाया ज्ञात्या नित्यत्वस्य वनित्यत्वं प्राप्ता गिकं तद्वनित्यत्वस्याप्राप्तगिकत्वादिति संप्रहायः
 न व्यास्तु अत्रि वीदी नामेयु रत्वे मभिधेयत्वादिक यथा ध्रुवं तथा मन्त्रा नामेयु नेकं समवेतत्वं स्या देवेत्याहुः ॥ सामान्य लक्ष-
 णा ही ना विशेषो विशेषाद् यो यथा संभवं सवं वा प्यदं पात्य तत्र केते विशेषाः नित्ये चैव द्रव्ये व वत्त एव येते विशेषा रतिवे

न नञ्आत्मत्वादावगिआप्तः आत्मत्वादिकं सर्वस्मिन् नित्यत्र द्वयेन वर्तते स तेन द्वयं तस्य वेति येन न तर्ह्येकैकविशेषस्य
सकनित्यवतितामिति सवीत्यादिरितिरप्युक्तं तच्च॥ एकमेकैकव्याकरणं कैकत्रानित्यद्वयं तत्तदस्य नेन नृपेरापेनित्यद्व
येषु द्वे च वर्तते तस्य तेषां विशेषादस्य स्पलसराप्येत्वात् यद्यप्येकैकस्य वर्तते तदस्य व्याप्तिरेव तथाप्यतज्जातीया सद्येस्येति सर्वव्याप्तिः सतजतीयत्वं तु लक्षणे
वर्तते तस्य तेषां विशेषादस्य स्पलसराप्येत्वात् यद्यप्येकैकस्य वर्तते तदस्य व्याप्तिरेव तथाप्यतज्जातीया सद्येस्येति सर्वव्याप्तिः सतजतीयत्वं तु लक्षणे
क्यादितिकारणादयः अत्र गोतृषीया अत्र सर्वत्र कत्या अत्र व्याप्तिनिरासेन लक्षणासिद्धिः लक्षणासिद्ध्या च तदत्र सराप्येत्वेन रसा
रेरासमेतत्र कृत्वा लीनेति त्रंगालुकाय प्रनानामेकेषां नृप्यव्यक्रियात्र विस्त्रा ता नानास्वतः सा चोत्र कत्वा समवा दित्यन्यो न्याय
यः विलक्षणाधस्तु वे लक्षणाया ज्ञात्वादिगदिति ननु लक्षणा निलसेषु कुतो व्यवहारकानि संबंधादिति चेत् किमिदं संभवं वि
शित्वधीनियामकत्वं अत्र संवधेभ्यो हि व्यावर्तमाना हि विशित्वप्रमाविशेषरावत्येव विश्राम्पति नहि केवलेषु सिद्धं जतिचरण्य
न प्राप्तोति नानृपेव योनृपसंबंधोऽस्मैवेति चेत् असु नृपात्पतामावसंबंधोऽस्मात्तथावतिरोऽनुयादितो विशेषरासंबंधो

खं ६

८३

विशेष्यव्यवहारकः सतादशोर्लोपोनास्यतेनतत्रनयावोशित्यव्यवहारः वदतिव्यवहारेदंडसंबंधे संयोगलसरोहेतु संबंध
उसंयोगात्संताभावेनव्याप्यवृत्तिनीयदितोपिविरोध्यनुपादितसवतस्यात्संताभावस्याव्याप्यवृत्तिलावृत्तित्रस्यतद्विरोधित्यात्
संबंधनेसंसंबंधिने सम्वधःसंयोगेनसंसमगायासमवायेनसंभक्तःसन्नयमेव अस्तुतीहैस्वनूपतसवसन्नयसंबंधनति
वेत् भवेदेवंपरिजातिगुणक्रियाविशित्वाधियासंबंधजन्यत्वात्तुमितिलोववादेकनाचगाहेत् हतैवमभावनूपादिविशित्यधियाम
यकःसंबंधोविषयोनिमित्तगस्तुत्वावर्गादितितदेवैशिख्यस्यादितवेत् इदंदिप्रत्यफानिरोपसामिः प्रयचितमिति तत्रैवानु
संधेयं एवंतानायासकत्वमेवसंचधानित्वासाभावोपित्वयानिपामकोणीत्रियते॥ तपपिसोपिसंबंधः स्यादितिपः एवंउ
नेतच्छलविशिष्यधीनिपामकस्यमयासंबंधत्वमुपेयते नतुनिपाममात्रमिति नतुनिपामकत्वंनिपामकारणकारणत्वं
दनिपतप्रकसत्तमत्रवप्राप्तियुष्मत्सत्तमात्रमेवस्तुकारणमिति विचिपातकनाहेभाविष्मातिदतीतंकर्त्तृपक्षीतस्व
वपासिद्धेः प्रोक्तानुभावेनकुर्यात् व्यापारादिपोगात् अतएवपाणतघटापामदमुपादमेनतुजलाहरणादिकामितिस

राम.

८३

वैलोकिकोत्तरद्वारः ननु सभाचमनियामकत्वे स्वप्नेवसंनिपमयतीति प्राप्तं तथा वाचस्वप्नाप्रसक्तलोनिषामकता अन
तिप्रसत्तेरुनियम्यता ॥ अयमेव संभाव्यत्वादित संनिषाममंतरेण पत्रियतत्वेन देवसभाचमनियम्यत्वायः पदा ॥
जः प्रभतेरोस्मादिसभाचमनियम्यतज्जस्मादिप्रसक्तमेतत्तयः ननु दंजादिनाकारेण न च गदिकायं निपम्यतरतिद्वे
तस्याकेनियम्यते सनपंग कालविशेषयोगेन उभयमप्यनिपतत्वाच्चाद्येष्टमिव पटमाये दृष्टस्योत्तरकालसं
बंधमिव पटस्याप्युत्तरकालसंबंधनिपमपेदत्तिशेषात् अनियम्यते नोभयेत्येति पतत्वात् तदा हापदिकयोदसत्का
लानियम्यते निपतपरः तस्यादोति प्रसक्तत्वमन्यथा न निपततेति अस्यायः परोदंटादिपादि असत्कालानियम्यतंगत्
गदिसिपतं दृष्टादिसनपेयानियम्यतं कालविशेषयोगेन पावानियम्यतं कृपात्तदा जतिप्रसक्तिस्मात्तद्वत्तत्रैः प्राकृत
दस्यलधात्मकस्यात्मलाभे कोपिविशेषोति अभ्युपेत्याह ॥ अन्यथा च दृष्टदीयकालविशेषयोगे सवा नियत
वेनियामकं नानियततदन्तरेणैव दृष्टसत्कालविशेषयोगेन नियतत्वादिति तत्रा नद्यसत्कालेष्टादेनियत

खं.कं.
८४

लादिकं धर्माभिवृत्तयेति। धर्मिण्येव कस्यत्वात्तथा च प्रजावो नरपिता द्वाकपिशन्पुत्रद्वयो ननु मुहूर्त्तवेन सत्त्वामः वृत्का
रणानिकुतो निपायकात्तद्यत्मेव जनयति। तत्समवायिकपालमिलनात्। कपालमेव कुतो घटमेव रभते ननु घटस्य भावा
दिति ब्रूमः किंप्रमप्राप्तानिकारणानि जनयन्ति प्रसंगात्। तन्मा प्राप्तिवन्त जनयन्त्येव शेषादिति ब्रूमः चेत्तत्। इमे हि
माप्राप्तप्राप्तस्य मेदिजाती रजस व्याघातमपि न वेत्तेति ह्यमपरा अस्तु स्व व्याघातः किं न छिन्ने। नवयोर्कोविदपीत्यामः किं
विदपि सापेमाः किं विदपि स्थोपयामः किं विदपि ब्रूमः इति चेन्न न हि लौकिकेन परीक्षकत्वेन ननु बहुप्रेक्षणीयः स्यात्
ति। ननु निपायमर्कनिपम्ये सन्निपम्ये नपम्ये तत्र कु। स मम्येः आधारत्वमिति चेत्। किमाधारत्वं दिशेदिति प्र
त्ययविषयत्वं गवादौ अत्रेति प्रत्ययविषयत्वं अवसरो एतदीति प्रत्ययविषयत्वमिति चेत्। इहेत्यादयः शब्दपरा अथ
परावा नाद्यः न हि देशो नीनामाधारतावुद्दो प्रात्यक्षिक्यादयः शब्दा अपि वक्तव्यमिति। नात्तः सर्वसाधारणस्य तस्यैव समस्य
यस्य निरूप्यमानतादिति त्वं जने। अत्रो न्येता अयमाधारत्वस्य लक्षणं प्रयोगः। स रूपप्रमोवा। आधारपदप्रवृत्तिनिमित्त

ननु श्रौतानां च तस्य प्रमेयत्ववत्केवलान्वयित्वात्। सद्यः हि वस्तुस्थीयत्वं स्यात्प्राधारत्वात् ननु कालकृत्वगर्भमाधारत्वं यथा
मीति चेन्न। वरमधुं सेतरत्नमिति गृहाण वरमधुं सायमकारकः शेषस्तु धर्मित्वसत्तिकारकां रतिरिति द्वितीयः। धर्मी इत्येवो
त्तरं। यावानधर्मी तावानधर्मस्य आधारत्वात्। अतः धर्मित्वमित्येवोत्तरी धर्मित्वमेव प्रतीत्याधारवाचिपदं प्रयुज्यते। के
देव हरमित्यादि। कुंजदेहं धर्मित्वस्य धर्मभूतं वददिति। कुंजस्य वदरं प्रातिक्रियाधारत्वं मिति चेत्। वदरं यत्नप्रतिबंधकत्वं। नन्वे
वं ब्रह्मसिद्धित्री प्रयत्नवानपरमसुमान् ब्रह्मांडस्याधारः स्यात्। तदुक्तं भगवते। वामपि सद्यः मिदं प्रातः सत्रे मणिगंगा इति।
केचित्तेवमनिच्छंतो मर्त्यपदमत्र विशेषणमाहुः। वदरादिकीदृशे कुंजाद्यप्येव ननु कुंजे न वदरं स्वात्तितयेत्येव स्यते। स
हैव कुंजेन यत्नतिवदरेनाधीराधेयभावः। एवं रक्षादिना तत्प्राप्ते मत्तापदादिकं स्वोत्पद्यमप्येव स्यते। ननु यदादिना तत्प्रा
दितदर्थमप्येव स्यते। एवं गोत्वादिना गवादि सुसप्तमप्येव स्यते। ननु गवादिना तदर्थं। गोत्वादिकमप्येव स्यते। तदाह। उ
त्पन्नपे स्थितपेक्ष। प्रपेव यद्येनाप्येव स्यते तत्तस्याधिकरणमिति। एवं वप्रतिबंधयत्तनानाश्रयो सति प्रतनप्रतिबंधकसंयोग

वि. ४.
८५

वस्तुतस्तु कुंदादेवेदरादिकं प्रस्ताधारत्पन्ननुक्तिमिदं यत नंनाम। अथः संयोगफलककर्मलमिति चेत् कोपमधः पदार्थः यत नभा
गीदेयरतितावदयुक्तं अन्योन्या अयात। अन्यथाधः पदार्थभूतमनुगते दुर्वैमिति सत्पन्नस्थधस्त्वमप्रतियोगिकं मोलादि
वद्यदनुगतं मृगयसे किंतु प्रतिसंभिन्नं तयादि। यद्यदये रूपागुरुत्वा समवापिकारणा कक्रियाजन्यफलाश्रयः तन्नदये
रूपा अधदति। सयोपेक्षुं भः तदपेक्षपातालं तदपेक्षपा नरका ४। तदपेक्षपागभौदकमित्यादि यथाक्रममव ४। सत
प्रतिलोममद्वैतमयज्ञाप्रयोमध्यमित्यादि। गविगोलसमवायस्यादौ स्वरूपसंबंधेनैव विशिष्टधीतनिष्ठरयोरिव विषय
विषयभावेन। ननु कोपे विषयवर्षिभावेः प्रकासतत्सदीयतामात्ररयः स्वभावविशेषो विषयविषयिभावदतितापदव्या
पकं। इच्छाया विषयिणाः प्रकासत्वात् किंच तत्सुवाभावः स्वस्वात्मोभावश्चेति कसुभावा आद्येपि सकलसाधारणो वा
। घटत्वादिप्रत्येकविश्रुतो वा। अत्राद्येनां स्पष्टादिग्राहितत्वात् तानमात्ररूपका सकलानसाधारणायत् तदुक्तोपगमाद्य
द्वितीये तत्तानकारस्यैव प्रतितानव्याज्जैभेदादिति वचनं भेदासाकारपक्षादाकारपक्षा किंवा यंधर्मोपाधिकः स्वाभाविको वा

रामः
८५

आद्ये कुं कुं माहतात रगीति पदुषाधेरप्यवलासः स्यात् विषयीभूतोद्यमदिरे खंरतत्रोपाविरेति चेत् न आसं वधात् न हि सोपिज्ञाने
न संवध्यतो विषयविषयिभावस्यासिद्धत्वात् नपि साभाविकः न हि घटज्ञाने घटकः परज्ञाने सुपरदंभ्यमप्यगमे समहाले वने संकी
येता संज्ञाने घालम्बने नैव भवतीति चेत् तर्हि विशिष्टज्ञानाभावे विशिष्टत्वस्य व्यवहारो न स्यात् न हि विशिष्टमेकं नपि द्वितीयः
न हि तानमेव विषयविषयिभावज्ञानव्यक्तेः प्रति संभेदे ततो नुगतविषयविषयिभावस्य व्यवहारो नाप्युक्तेः एतेन तानं स्वाकारा
लम्बनामित्याद्युपि सावधमिति अत्र ब्रूमः ज्ञानस्य निर्विषयता साध्या प्रसिद्धा सविषयता निरस्य सिद्धा अभिप्रेषिवाकं विदुषि वा
न कुतश्चैव न घोरि परीता पत्रेऽप्याप्यानिर्विषयतापे पत्नस्तथा सविषयता प्रत्यापद्यते न हित्व सुत्रं निर्विषयता नालम्ब
ते निर्विषयता वा सेव्यतीति संभवति यं शुक्ले रतेडिका ज्ञाने ज्ञानस्य निर्विषयता साधयामो नान्नातामभिप्रेष्ये मरति चेत् तथापि
सविषयता निरस्ये पतदपि नेति चेत् तर्हि शम्भुददप्यशुद्धपे रूपा योसि मदेयं मापस्य तवतु विषयविषयिभावस्यानिरुक्ति
ः कथं घटज्ञानमिति चेत् तत्र प्रकाशस्येत्यादि तथा हि प्रकाशप्रकाशपुण्यो रतिरेकः संवधस्तावच्चानुभूयते न संवधो वा

खं. ६.
२६

स्वादनतिरिक्तो वा संवेदतत्राद्यो व्याघातद्वयितसंवेदोपरिशेषादन्वयः। सेध्यातिननुसम्बन्धे वक्तुं संवेधोस्तु तथा सति वा समवाया
मपि ज्ञेय इति चेत् सत्यनुभयमानतया न त्वज्यतो प्रवाहस्तु ज्यत एवं संवेधो नितु संवेधातिदेशः। सवका योतिदेशः। पयेवस्य
तिननुस्वत्रयस्यातिदेशः। संमपतितया सत्यपदेश एव स्यात्तेन संवेधे व संवेधकां प्रविशितव्यवहारो हि न पुरुषोति। ननु
विशिष्टव्यवहारो विशेष्य व्यवहारधीनः। तद्वैविश्याधीनं वैशिष्ट्यं च संवेधः स च संवेधने॥ मिन्नः न हि स एव तदा स्तने
व भवतीति चेत् तयदेशो तेष्वेव अमुं तु कार्योतिदेश इत्यत्रे। पत्रुपज्ञानजनिता तातता यस्मिन् वस्मिन् पापुदेति तत्तानं तद्विषय
का मिति। तच्च तातता यामे यापिकैरनभयगमात्तमदेहयेपत एव सेति चेत् त्वेषपतीपनेत्यत्र कस्य मय्येदं न हि तातता धामे
शि समवेतानापि संसृक्ता किंतु स्वभावसंबन्धात् तथा वस्तानमेव स्वभावसंबन्धमस्तु किं मंजरेडुना ज्ञाततया। अतीतानागतयो
म्याये स्यात्तदुमाहनवमवं ज्ञपकां। तत्रापि चंत्वा हो नित्ये धर्मे ज्ञाततो दपता रति चेत्। तां हि वदेधमि शि ज्ञात व्यवहारो न
स्यात्। धर्मधर्मिणो भेदात् विरोधेन भेदा भेदपक्षस्य शंकितुमशक्यत्वात् अतीतानागतयो ज्ञातं तीपिनेकतात व्यवहारश्चेत्।

राम
२६

वर्त्तमानेष्वेवमस्तु अन्यथा वर्त्तमाने ज्ञातया तयोस्तु ज्ञातवीनेन तानव्यवहारोभवन्नातः स्यादिति तन्मतिवंधव्यवहारानुकूलशक्ति
शालित्वेन तद्विषयत्वमित्यपि नातन्मतिवंधीहि तादृष्यरतिविषयविषयिभावसंबन्धेनातिवर्त्तते। अथ ज्ञानस्वीभिन्नमेव स्वाकारे विष
यीकरोति वात्यद्यद्विदिसिद्धिस्तु ज्ञानस्य द्वाकारत्वात्पुनश्चानुपपत्त्या नहि वात्यद्यद्वयमंतरैरौवज्ञानस्य द्वाकारतासद्यज्ञानानीद्यदा
कारतायत्रे ४ तथा ज्ञानाकारत्वमेव ज्ञानविषयत्वमिति सौगता ४ तत्र प्रभावत्वात्तु पायत्रे ज्ञानेन दपि हि आकारमात्रग्राहिनतु वात्य
ग्राहिनहि भेदे विषयविषयताभाव इति ब्रूयेत तत्र वात्यसिद्धिः ४ कोयं भेदः ४ पञ्चातीतिकमप्यशक्यसमयेन मनिसंबन्धः -- मविद्यकमात्य
ननु कथमस्तु भेदस्तथा हि। ब्रह्मतावदेकमेव प्रयवस्तु प्रमाणासिद्धः ४ सनः ४ स्वप्रकाशः -- -- -- स्वात्मानापि यदप्रकाशः ४ प्रकाशजल
जलघो ४ सहसतो संबन्धाभावात्। तस्माद्यत्त्रापि प्रयवो निरस्तेत्युक्ते वा -- -- -- तन्नानास्ति किं वनरं द्रोमापालिः ४ पुरुषरूपं दत्तादिभि
रप्यभिपदितेन हि प्रहमरौक्यप्रयवस्वरूपविषयः -- -- -- फलभेदोभावेकः ४ स्यादिति उच्यते आसे विस्वरूपे न्योन्याभीवद्वैधर्म्ये -- -- --
-- -- -- किं कप्रत्ययो मन्त्रघटोपेन पदो मन्त्रयश्चेति कात्रापिकथंता। तत्र स्वस्वरूपभेदस्य लक्षणं तादृशेणा -- -- -- -- रिति। अन्यथा

ख. ६.

८७

यामावस्यतुल्यतामवाधितः। समानाधिकरणानिषेधप्रत्ययोवेधर्मे स्पष्टतुल्यकधर्मसमानशक्त्युत्तरोविरोधरति। अत्र प्र
तितिरित्येतावत्कतेरद्वैतजतमिति भ्रमेपिशुक्तिकायापाधीस्तथाशुक्तिकापीर----- बहारी स्यादिति तद्धारणा यत्तादृशेणाप्र
तीताविपत्ति। तथा हि प्रतीतजतादेर्भेदावधिसत्तातशुक्तिका-- भद्व्यवहारः स्यात्तद्व्यवहारे वैवशुक्तिकायः प्रतीतारम्भदिति नेये
धीः शुक्तिकायास्वरूपभेदः एवमपि द्वैतद्वयुद्धे स्वस्य चंद्रस्य माया चंद्राद्व्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरस्तीति तत्रापि स्वस्य भेदस्य द
त्तौ प्रतीतिरियं दोषोक्तलिकोक्तान्ननु स्वस्य चंद्रस्य माया चंद्रस्यत्वेन प्रतीतिर्दोषदेवतत्वा प्रतीतावतत्वं प्रतीतौ चोभयत्रापि भ्रमते दोषा
नो हेतुलोपगमात्। ननु तादृशेणाप्रतीतौ प्रतीयमानस्य धर्मिणाः स्वरूपभेदे प्रतीते कथमेवेदात्तप- तवेत्तलोपमाहात्म्यादिति ग
हाणानवाभेदे नारीप्यतो किंतु तादात्म्यमिति। वाच्यं। तर्हि संसर्गाभागे यस्याच्चादात्म्यास्य धर्मिण निषेधादिति॥ अथ गेतुभेदो स्यात्
पिष्यामः प्रयंचस्य चावाधतां वक्ष्यामः ननु लैरधी कालेऽवध्य च योपिनो कीदृशो भेदवन्ता वेवेति गहाणा अतु योमिनि ससव
भेदोऽस्ति अवधौ लनु योगिप्रतियोगिक इति विशेषः ननु किं भेदाविशिष्टे किं भेदकृतिः न जानीमः। वस्तुनो यावत्तत्त्वस्यो

राम

८७

आमावैधर्म्ये सहेवस्तः अन्योन्माभावस्य जातिरूपेवैधर्म्यसमाधकं राखत आनयत्। अत्यलरराययंते अमत्रस्थितेऽ
स्वरूपमेदस्य धामेरावर्त्तन अमेदाता कथं तद्विषयिणी न्यादिना वैधर्म्ये राभावात् स्वरूपमेदः यद्यिवादेरनुदीयेतीध
मिताने सिद्धसाधनात्। धर्म्यताने वा अयासिद्धे रितिवेत्ता नतोपत्ते नपि पाशो यशमन शक्रेस्तदभिचा या अतुमिति वदत्रा
पनुमिति संभवायात् तत्रापि कथमनुमितिः उपाधिमेदस्यानुमेयत्वात्। तोयत्वेन जात्यापि पाशो यशमन करणतव छेदक
रूपत्वेन तदेतोपमनुमीयतो यथातया यद्यिवात्वेन जात्या यद्यिवासाभावाद्दिलक्काशरीरमनुमीयते। ननु यद्यिवात्वे
स्वरूपमेदो सामानाधिकरण्याभावात्। कथं व्याप्तिः। निरूपयितुं संबंधादित्येहि। तथा हि चतुर्द्वि नद्वि व्याप्तिः यो धर्मसमासो
प्रिमानिति पदवृत्ततत्राग्निरिति। यो धर्मवान्तत्राग्निरिति पत्रधर्मः सोऽप्रिमानिति। इदं व्याप्तिखंडनोदारे प्रयं वितमतस्त
चानुसंधेयं। ननु स्वदुपनि रवधिमेदः समाधिः स्वरूपमन्यनि रव्यं मेदा न्यतिरूपं तत्तथं स्वरूपमेदोस्त्विति पेत्तदस्य। यथाद्य
रस्य वदत्ते नतिरूपमानस्य न स प्राति योगितानवा न्यतिरूपता। यदाभावाभावत्वे तु प्रतीतमानस्योभयस्यापि तथा। स्वरूपत्वे

रु. ६.
८८

नप्रतीपमानस्यमामदेरत्वेनप्रतीपमानस्यावधिमन्नावा न्निरूपितावस्यादेवननुवाभावस्यसरयुंनियेधत्वात्सत्प्रतियोगि
कत्वेमेदत्वात्सावधिकेतयावप्रतियोग्यनुयोगभावोऽवध्यवधिमहावप्रहृष्टमप्यभावस्यसरयुंतयाभावस्यैकस्यविरहं
द्वयं कथं सभावोस्तु। एकस्यद्विस्वभावत्वात्। सप्रतियोगिकोस्तु एकस्यद्विस्वभावत्वात्संभवादितिचेतनभेदस्यावध्यवधिमद्रा य
प्रमाणाभावात्। घटो घटदत्तादिधियाऽवध्यवधिभावस्यानुल्लेखात्। प्रमाणातरस्यवतत्राभावात्। अन्योन्याभावस्तु
मेदोऽभ्यावेत्तात्सप्रतियोगिकोस्तु नप्रतियोग्यनुयोगिभावएव नयोसंबंधः अन्यप्रत्येकविश्रातधर्मसमाहारस्यत
यासंबंधत्वायोगात्। तथाहि। प्रतियोगित्वमभावविरहात्तत्वे सप्रतियोगिमात्रधर्मः अन्ययोगित्वं तत्रियेधत्वे। तदप्यमे
त्वं सवन्निषेधमात्रधर्मः। एतेनकार्यकारणभावक्रियाकर्मभावत्वाप्युत्पादकाभावव्याप्यव्यापकाभाववध्यवधिवद्भाव
प्रभृतयोपधिकारिनिरस्तविदितव्याः। तदंयंसंकेयः घटः घटोनेत्यादिप्रतीतेस्वरयधर्मेनूनसप्रतियोगिकेसावधि
कास्तुनात्रकेरपिअभावेपिनसवधिकः अभावबुद्धांवरवधेरस्वरणावअत्रायाभावधीकाराणिभत्तायामपिबुद्धावधे

राम-
८८

मोनमित्यपास्तं घटं पदेनेति बुद्धेर्व्यवहितं प्रायुषि रवेरभानात् न स्पेवतभी स्पभेदत्वेनाज्ञानेऽवधिसानानेसा घटामा
वाभावत्वेन घटज्ञाने घटमापत्तानापेसावतश्चमुकादमुको भिन्नरत्यादिकं यथा ह्युक्तादिसुखादु घटं पदेनिति प्रयोगे
घटो धर्मपिठप्रतियोगिकान्योन्याभाववाननुभयते च वाभावेन जेयं कदेशे प्रतिपोगितया पयोनीयतो रतिनवभेदे पुभेदाका
यनु गते मते भेदत्वेन च विलसराधी साहिकामेव हति परसरा प्रपात्रयिमान् रतिवाक्यं प्रामाणिकेनास्या होयत्वात् नव
विजातीयस्य च यस्यैकं भेदत्वमपुनः अभेदव्यवहारविशेषि - तस्यापि धिचि स्यपि संभवान् स घटत्वाद्यप्रपदवृत्तिनया
प्रतीयेते ततः सा अपि भिदेतीति नायोन्या अपि प्रादिन चनु गते भेद - - - - - वहा १ कथं अनु गते रली कथं प्रादिय
पार्थगता वद्यनुमितं १ सापि कथं रद्विवाप्यत्वेन मासते नालोका होनामनु ॥ - - - - - दितर्ह्यभेदे विभेधित्वेन मा
सिताभेदोप्यनुगता एवेति ननु भेद १ कुत्र च नैते पत्र प्रमीयते पत्र च नैते कुत्र तां हे प्रथम व्यक्ती पत्र वृत्तिप्रमिती च स
दयं नो नोक्ति प्रत्यक् १ सद्व्यावेन स छास १ भेदो भिन्नो व नैते भिन्ने वा नीत्या विरोधात् अद्यो पिते नैव भेदे पि भिन्ने

वि. ४.

२२

दीतरेणावा. अत्राद्य आत्मा अया एकस्य क्रमिक कृतिद्वया संभवाद्यनस्येकरव-रकस्मिन्नेव घस्मिरीयादौ प्रविश्य पुनः
प्रविशतीति संभवितविदि स्य स्यैव प्रवेश संभवात्। असे नवरपारा ---- भिन्ना द्वे द भिन्ना वा अत्राद्य कल्पस्य
सतदिनीभूतादयं भिन्नो भविष्यतीति मिदं एतस्मिन् भिन्नो भूतत्वेन जागदपंतदिनत्वेन तातस्य मिति वा अर्थः अ
त्र नाद्य उभययोरपीति भेदयोरन्योन्याभावत्वेन तु ल्यस्थित्या तात्त्विकत्वा योगात्। नापरो न्योन्या अयात्। नोत्यो वाधा
तानत्वं भिन्ना द्वे द भवतीति किंच भेदः स प्रति योग - नः स्वाश्रयतः सधमेतश्च भिद्यते न वा अद्ये बहुमुखीः न व
स्या असे सते खरलीये वेति कभेदा वात्रोपीति। प -- भदं प्रतिभासमानं नापद्वे नु शक्य मत्तस्य वापुः कदयणागया
यस्ततयाप नानिभेरमभयेप ४ अत्रोच्यते भेदो भि --- नाभिन्ने वा इति दृष्टं ४ एकल धर्मधर्मिभाचरवं उत
माभिप्रयतः किं गविगे न्मुतामविगोतमिति धर्मकीर्ति - स्तुतन कापयेन संवरमा रास्पतव शन्यो भिसंवि ४ तथा
हि। नहि रय वति रय वनेते। नापि नये रय वनेते आत्मा - - - नापि नीरपे रय वनेते विरोधात्। किंतु रय वानि सत्र

राम

२२

यो विशेषस्तत्रातिशेयतन्नेतरिकात्रापिकथंताकेय - रोष्यः यस्यलेतुत्तयवृत्तिप्रादुर्भावेनालेववृत्तिप्रसङ्गः एवंवमे
होर्धमिगिनिविशतेनापिभिन्नेनापिसंदेन - - - - - प्राकृतसुखममौदशः नास्मेवेतिब्रमः पेदेवहिधमीलधात्मकस्त
देवतत्रजातिरूपवैधर्म्येनामाभे - - - - - जातधालंवेधश्चेतिमदुपगमात् अन्योन्याभावस्वरूपभेदावपितदेवनमे
सतदात्रीमन्यतरात्मासी - यश्चान्तदम्यरतिसंभवतीतिभिन्नभावप्रतियोगिकोन्योन्याभावलक्षणभेदरतिसत्य
ननुभेदधतियोगिनित्येशाचोदोस्मतेसंभेदनुभयमानेयोग्यानुपलब्ध्यासंभेदपिशोबोनमवतीति अन्योन्याभाव
प्रतितयोगिनः स्वाश्रयाः - - धर्मेतः भिद्यतरत्यत्रानुसयावर्तितव्यं नवानवस्यातत्रमयास्वरूपभेदस्यैवोप
गमात् ननुस्वरूपभेदो - - - चतिअभेदेधर्मे धर्मिभावाभावात् न हि सयवतदानेनेवभवतीतिचेत्तत्संताद्रूपेणाप्र
तीपमानालेखतिप्रतायमानत्वंयन्धर्मिणः तदेवतस्मिन्नुस्मादिलसराव्यवहारमर्ज्यपतीतिनाहसंभवतित्यवही
युगाप्रतीपमाणोपिधर्मीनव्यवद्विपुतोनापिचसंभवति अन्यतरात्मतया अप्रतीपमानो न्यतरात्मतयेवव्यवद्वेप

संवत्समतु नतं कुवेतो अतएव न च दैका कृता यत्कं ना हेम गा संतीति शालयो नो यन्ने मिह वः प्रवरं तीति स्थाल्यो वना विस्त्री
पतरति तत्र न निष्पन्नो जनेन सेधं र ह गा यामिति तेषां भाव उ न्नो पतरत्यलमेति विस्तरे गोति न चे कवर्म समावेश द्वाति वैध
मेल सगामुक्तं तदपुक्तं प्रमे प्रागाल प्रमे यल यो ने कवामे सिमा विष्ट योरपि परस्पर वेध म् न पलात् प्रमा करणाल हि
प्रमालं प्रमा विष्ट यालेव प्रमे यमिति अथैव मयेतामु पाधीभि न्ना विरिक्तं भवतीति न तु विरुद्धो र कवामि समावेशा देव
अन्यथा वृत्त के तु ग्रीवा वले पि परस्पर कि रू हे कि नास्तीति तस्मात् कवि देयं के यत्पु र मा च भे दी य या कार कले व्याप्य र
वत्वरणालं चो ते का विष्टे र्धे पि भेद यथा गंध वला यथि वी सा दीनां सम समावेश्य वती कचि च सु समावेशो व्याप्य स्यार च
व्यापक धर्मी विष्टित स्वाना विष्टित धर्मि भेद कले न ततो वैध म् न पलात् यथा यथि वी ल स्पृष्ट यत्त द वा घट्टिते न ते भिद
कत मात मेलं तये ह प्रमे यला त्रौ त हो ला भा सा घट्टित या प्रमा णाल म स हे ला भा सा दि भ्यो वैध म् न य मे यले तु न स्यात्
केवलान्यपिलेन सर्वा पलादिति वृट् पटलादितु परस्पर वैध म् निति सु प्रसिद्ध मे वोति। एवं वा चित भेद सा ही दार ये का

खं. ८.

११

रागोकेत्यतोपिमेरोसिद्धिः ननुकिमिदंवारणालंनतावत्माकूसलेविरधेस्तस्यापिकारणालायेनेः नमुखांगस्याव्यवधयकस्यापारेणव्या
पारीनव्यपधीपतरतिचेतनव्यापारानिरुद्धे १ तज्जन्यतेसतिजज्जनजनकस्तद्यापारतिवेत् नकुंभकारस्यापिस्यपिद्व्यापारता
पत्रेः तज्जन्याकुंभस्तत्तज्जन्योनमवतीतिचेतन स्वर्गेयागवृत्तेस्यापितज्जन्यजनकत्वाविरोधात् व्यवहितयोः कार्यकारणभावेन
तीतेतान्निर्वाहदायपत्रमध्यमश्चिह्नितेनचसव्यापारोयथायागस्वर्गेयोः यत्रतुनतथातत्रयमसममध्यमेः न्यप्यसिद्धये
प्याकुंभकारयितुः कुंभकारेणोसिचेत् नर्त्येन्यथासिद्धयर्थंवात्रिलंतीहेत्यायातिथवाभक्तिंवीनसवीजमंकरंकारकारणंनस्या
ततदेकरयद्वंवात्रेलाभावात् अनन्यथासिद्धयनियतयवर्कोतिं जैतीयत्तदितिचेत्तत्कारणंनस्यात्तदेतोरसमोध्यंकर
कारणंनस्यात् इत्यनेनतस्यापिबीजसजातीयत्वात् येनरूपेनैरांकरवत्रालिप्यतेनरूपेणसाजात्यंविपोरितामेतिचेत् ना
स्वर्गेयागवसस्यापितज्जन्यजनजनकत्वाविरोधात् व्यवहितयोः कार्यकारणभावेनहीतेतेनचितीतययत्रमध्यमश्चिह्नित
तेतत्रसव्यापारोयथागस्वर्गेयोः यत्रनतथातत्रयमसममध्यमेः न्यप्यसिद्धयेप्याकुंभकारयितुः कुंभकारेणोतिचेत् तस्य

राम.

१०९

[illegible]

खे. ६
१०२

तथावस्तुतन्त्रान्यव्यतिरेकयोः कारणात्तद्वीजस्य सावातनस्य संसृष्टं हं उल्लेखं वाच्यं कारणे उद्भूतं रूपं लब्धुं विषये अनुगतं तया प्र
त्यक्षं वहेद्वैकमायिसत्त्वं तन्त्रान्यव्यतिरेकित्वात् घटदिप्रसूतं प्रतिकारणमवैक्यं भयं न्यूनं तन्त्रान्यव्यतिरेकित्वे कर्तित्व
ज्ञातस्य यत्प्रतियोग्यं वा तन्त्रे सायते यथा शब्दप्रतियोग्यं वा तन्त्रे सायते तस्य घटदिप्रसूतं लोकांशस्य तन्त्राव्यंसायुतं इ
ति शब्देन घटदिप्रतियोग्यं वा तन्त्रे सायते। धामि या शब्दकमानेन शब्दकारणात्तैव तत्सिद्धौ व्योमसदस्य कारणात्क
ल्पनायां मानभावात् अतएव पुनरेवैक्यं तन्त्रे सायते प्रसूतं तन्त्रे सायते इति पुनस्तथापि पिता
न्यथा सिद्धेः कारणात्तन्त्राणां कस्य संज्ञान्यव्यतिरेकस्याभावात्संज्ञासंज्ञायोगात्तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते
यहात्तद्वैक्यं तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते
तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते
साधनतानुपपत्तेरसत्त्वात् तथावपि द्रव्यवहितयोः शाब्दिके कारणाभावेऽप्येते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते तन्त्रे सायते

राम.
१०२

न्यसिद्धिगंधोपि न हि प्रथमस्यामध्यमं प्रत्यकारणत्वेन दोषावरमं प्रतिकारतत्वेन निदितीति तच्चावाचाधिप्रतिपत्तपर्वविनिर्णयवकार्ये
यमवेतसहभत्वं यथागंधवतिगंधो लुब्धादादात् गंधप्रतिगंधप्रणाभावस्याप्येवैर्वाहेनेत्रैलकल्पनाततसवपाकजस्यलेपिगं
घोदयसंभवेरसादिप्रागभावानोत्रप्राणाप्रतिगंधप्रतिकारणत्वेकस्यते गौरवादिं सन्यासिद्धे एव वसधेन कारणात्ताग्राह
काभावो मूलमन्यपासि-रिति द्वयं एतावदन्यथासिद्धिरहितं सत्यन्यधेवोत्रभवतितत्कारणं तत्रप्रागभावावच्छिन्न
स्तुसमयः पक्षपक्षः तत्रप्रातिरिद्धयोग्यन्यनातिरिक्तकालीनावाधिकयावत्सरस्वाश्रयसमानकालीनः कादाविकोऽभावः
प्रागभावः जन्यगुणकमेणोरपेप्रागभावः संभवतिसववप्रातियोगेवाधिकपूरत्वाश्रयसमानकालः तत्प्रातिपोगिनामम
त्रैलेनपलोपाधिनासप्रवात्ततः प्रतियोगिवतादिववतत्कालीनेदृशमपि देहशंभवाति नत्रगुणकमेणाः प्रतियोगि
सिन्नमस्यतुप्रतियोगेवप्रात्येयतादृशप्रतियोग्यन्यनकालेनमापितरधिकपूरत्वाश्रयस्वनसमानकालीनोभवति
वृथादिप्रागभावस्तस्यवृथाद्यत्प्रागेववसत्तादृशोऽन्येतिशवंववप्रातियोग्यत्वात्त्रिदशोत्तिकरस्योविवक्षितसकव

ख.द.

१३

एवाद्येस्य घणभावात्नेत्रपेरोनययोगाः शेषस्तु संयतायातमतसवसमानकालोत्पात्रिकावधिकपरत्वाश्रयोपत्रप्रतियोगि
धेसानेतरमप्यनुवन्नेतत्रतधेसस्यापिप्रतियोगिसमानकालावधिकपरत्वाश्रयसमानकालत्वमस्तोत्यतिव्याप्तिरतो
यावादितिपरत्वाश्रयाविशेषांघेसस्तुनेधेपरवेनेसंप्रतियोगिपरैरसमानकालीनत्वान् अत्रयोवादिति योदि
परत्वाविशेषातदा संभवः नहिमावहेति तदाधिकानि फलानि कारणात्मक आश्रयः संभवति अथाश्रयाविशे
षावदानन्त्यः परत्वपदेन व्यनधानादिति पद्यापितयापिपरत्वानेतरं यावत् परं यदुपमिति संप्रदायः योका
वाधेकाप्रवक्ष्यमः परत्वाश्रयः परत्वस्य तदाधिकत्वेन तदाश्रयस्यापि तदाधिकोपवासादिति केचित् नवांसशाब्द
स्य श्रुतिगतयामश्रयस्य गहाश्रुतिगतया तदन्यनान्तिरेककालीनस्याप्रसिध्यात् प्रागभावाव्याप्तिरिति वाक्यं तस्या
पिकालनाश्रयत्वेन ह्येकत्वान्श्रयमात्रं वस्तुतस्तु द्वित्रैरुपायकमपि यत्तत्र प्रतियोग्युत्पत्तिरुत्पात्तिकं म
वत्येव सतावदेहवेदविवाकितपत्रोत्तदव्याप्तिः किंतु संलघुप्रलपकालीनपरमाणुपरिस्पृशानां प्रागभावव्याप्तिविरह

राम.

१०३

[illegible]

ख. ६.

१४

येतदभावेतावदिद्येतः तत्रवीजसंक्रासंबंधः केवत्येनावाच्छिद्यतेनचजोवित्तेनसहकारिसहितात्ततयवांकुरोदुपा
ताशैलायांतुशिलातेनैवाशिलायांअकुरासंबंधाव्याभिवारात् एवचान्यासमवधानावाच्छिन्नाकार्यासंबंधिकत्वा
कमरात्तेनचभास्तिनविनत्यवोजाव्याप्तिः तस्यापिसत्वदशायांअकुरासंबंधस्यान्यासंबंधिनिवावच्छेदनात् तदेव
तिवीजसत्वदशायदिसहकारिभिः संयत्स्यतअकुरमजनिष्यदेवेतिनवासमवाप्पादीनांकार्यसंधनानियतानामव्या
प्तिश्चाज्ञानिकधर्मावाच्छिन्नाकार्यासंबंधस्यविरहकारणालामस्यवासमवाप्पादावापिसत्वादितिकारणालालंताव
न्नियतप्राक्सत्वविशेषस्तद्दृष्ट्वान्वयव्यातिरेकाभ्यानिषोतनान्ययेनवा उन्वस्तुपाकारस्याकृष्णात्था तथादि
कारणतात्पर्यविशेषेतानगत्वेनोक्तंनुद्यदाहिकार्येतिशेषिताविशेषोन्वयप्रतिरेकाभ्याएवतीनसंभवेत् साच
नपरधकालप्राप्त्यलिशेषगीभतकार्येतिरहात्कार्यसत्वकालेवतत्प्रागभावंघटितसामुचीविरहान्नकार्यजनविशो
षितकारणत्वमेतीतिनकादापिघटकारणत्वमस्तीतिनकदापिघटकारणत्वामध्यक्रास्यात्अथसंस्कारेपनीत

राम.

१४

कारणमाद्यकार्यकालेप्रसहेराकारणविशेषकारण। वोशित्वाप्यग्रहदितिचेत्कार्यविशेषेतस्कारणस्यपर्यवहरो
कार्यसत्तेनासन्नपाग्रहणाभावेनसकारणभावात्। अनुमानेनतत्प्रदेतत्राप्यनुमानांतरेणतत्प्रदेः नतत्प्रदेस्यापत्तेः
। नवेवंकारणाग्रहेतवापिप्रवृत्तिनिवृत्तिनस्तमित्तिवाच्यं। यमानिनिवर्तानि नोपास्यशक्तिकार्यस्यकाद्यविकृतान्य
थानुपपत्त्यादेडादेदकारणत्वग्रहदितिचेत्तानकदाचित्कार्यत्वस्यकार्यप्रथमत्वेः नकारणत्वस्यवकारणधर्मत्वेननियतवे
याधिकरणेनारूपयोगतानवाप्यतत्प्रयत्नोवेयाधेकरणेनोपगमकत्वेऽतएवदेवदत्ताभावोदहनियतिर्देवतेर्वादि। स
त्वकल्पयति। अतएववानुमानादसौलिघतेअथप्रवृत्तित्वात्। नचग्रहत्वस्यभावप्रतियोगि साक्रेपकेदेवदत्ताग्रहत्वात्तत्रि
केषीतेदिशेषकप्रवृत्तीपलिंगपरामर्धासंभवात्तथाभ्युपपाद्योपपादकयोरसेवधेः। तिप्रसेगातासर्वेदेवतसवधस्या
पिसवधातरेचोनवस्थान्नानोपपाद्योपपादकत्वावलतिकिरचाप्यवत्कारणस्यापिवागदाविक्रलेनकारणत्वेन। नवस्था
कारणत्वेनपर्यवसाधिविधुरत्वेजन्मात्रावधोका। पेस्यापिपर्यवसाधिविधुरत्वेस्यादिति। अपेचास्तुयत्तर्कैवेकारणत्वेतदा

सं. ६

१५

पेप्रत्ययं पदितं दास्यते ययप्रत्ययेन स्पर्शकारणत्वं वाच्यं तथा चात्मया कारणव्यपरात्तवीजैल्ल्याकारात्तानचविषयाविशेषतस्मा
न्निकषेमात्रस्य साहचर्यकारणत्वमात्रे प्रसगात् इति पश्य यथैव हेतुकारणतापत्तेः अपि वक्तारणत्वफारणत्वसंदेहो छे
रकैकेविदवश्यं वाच्यं अन्यथा न दुष्टे हो न स्यात् तत्प्रावत हेतुकारणत्वस्थानेऽभिषिष्यतीत्याहुवादावश्यकत्वाधिक्यकारण
त्वदं इति पदितं स्वलऽवधमेतदायावत्सत्ते करोतीति धीस्याव। आसीत्तु कलेव कार्योपधानात् प्राकृतदीर्घस्य तां किंचकारणत्वं
बुधदिनिर्दिष्टं प्राकृतमिति कारणं किंचिन्महात्ता कये चाक्रिते हादिन्मिसनुगतधी व्यवहारो न स्यातीति चेत्समवायसम
वापि निमित्तानि कारणानि ब्रह्मशिशयो साभे श्रीदयंतदाकायदेयं स्यात्ता पद्ये कौवतदायत्ता ४ सद्ये शिष्यात्मका सव
स्पृष्टतिरवउत्त। अत्रोच्यवस्पृष्टतिरवउत्त। अत्रेव वटकारणत्ववटनिपत प्राक्सलो न च वसस्कारोपास्थितो वयोविशेष
शीभवति। एवं वटस्य दउ कार्ये लेसस्कारोपास्थितो दउ ४ कारणत्वतु सामान्यनिपत प्राक्सलमात्रमेव च पुष्यविवेकाभी
कथकारणत्वगह ४ ननु लिगीभपतौ तत्तदपत ४ नवान्न पव्यातिरेकप्रत्ययेरात्त सेरात्तत्तदं गह ४ भिन्नविषयत्वात्

राम.

१०५

नापितञ्जुनानां संस्कारेण विषयपले दत्तद्यथा ससुरोत्थनपयतिरेकोलं वनहृदि यत्नं निपत्तप्राक्सलसं वभ्रमतो ना
नयो सूरुकारो विषयभेदात्पदेऽस्य वृत्तकारणत्वात् यदेनैवा तत्र द्वयोरपि संस्कारेऽद्विपयोर्विशिंतालभ्वनत्वादिति मेव च
न्ययव्यातिरेकग्राहके हि प्रत्यक्षतद्विभक्तं कार्यकारणो अ। यौवेषयीकरोति कारणात्ता ग्राहकामिद्विपयपित्तं सेवधभेदे
तिलवत्पेवानयो सदृशकपितासमाना वेषयात्ता प्रव्याहीती न वयं धेमी तिलमपि देवपर्वकलसे वधित्वं स्पेवतलात् न वयं
वैकाले सवधीभावाज्ज्ञातस्याकारणत्वात्ता पात्रिगपरावदुपेयत्वे कालसवधटसगुपर्वकालेपि सवधस्यास्य निवृत्तात्।
एतेन प्रागभावस्यापि हेतुत्वे स्यापि तीकार्यं प्रागभावोपलक्षितसमयसवधस्य कार्यं प्रागभावेपि सत्तात् न वैवच्चस
प्रतिकारणात्ता न स्यात्तस्य प्रागभावाभावादिति वाच्य। प्रतिपेयितत् प्रागलागान्तरावाच्छेत्तसमयस्यैवेदपरवत्सम
यप्रकार्यत्वात्ता न वैवयस्येयदस्य नानायेतायातेः। अगत्या तस्यापासत्तात्तनुकार्योपास्ये तत्तामग्राप्तिनवा। आधे
एतन्नमपितदुन्नरहृणो पुनरुद्देस्येत्। अत्रैव सात्रेहृणो सद्येतात् कालसामग्रीविरहात्। परं हृणो स्यैव सामग्री

खे. ६
१०६

अथर्ववेदः संहितायां काप्यमेज्जं पातित्वात्वाहितवेदातहि वै बहिरुक्तं रूपमप्यजेयेदावशेषादिति मेव प्राप्स्यप्राप्स्यमायने ४ त
द्यथातदुक्तमपि दृष्टव्यं प्राप्स्यजनयेदप्राप्स्यवेत्स्यमप्यपि सुवचतातनुकारणमले काप्यमस्त्वकारणा सत्वे काप्यमस्त्वमिति
नयव्यतिरेकोक्तिः प्राक् काप्यवृद्धौ तत्कारणमुद्धौ काप्यवृद्धौ अत्र वृद्धिपतत्प्रत्यक्षमिति अत्र वृद्धिपमनुषलचरतीति दुक्त
कात्तिनो। धर्माधीनाहे विज्ञानधर्मज्ञानमधास्तयो ४ प्रत्यक्षानुयले प्राप्स्यमेति ४ पवसिरन्वपराते तद्वत्तद्वदनुकाराताय
हकननुकारणालमिस्योक्ततातत्रापि नियतव्यतिरेकेण कारणाताय हो नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुवृत्तं यवकोनक
रणासाधारण्यदिति नत्वमप्यमते। नियतप्राक्सत्ततावत्कारणालंतेन तदेव करोतीति प्रयोगदृष्ट्यादिति वेदानां काप्यसत्त्वक
लव्यापारवत्त्वमनकरोतिनाप्रतिपादेनात्पक्षेतेतादृशव्यापारभावात्। यत्र हि दृष्टव्यो यविशेषयो ४ कारणात्तदुत्पत्त
ताभ्यां वासजध्वरत्वेतदुत्पत्ताभ्यां वा नाद्य ४ न हि विशेषयो ४ संवधसामान्याभ्यामवाच्छेद्यतेति प्रसक्ततात्पर्यात्। नापर ४ नत्व
नयोरन्वयव्यतिरेकोक्तिः दृष्टव्यमोरेवेति मेवा। साहिसामान्यरचेणापि विशेषाणां च हि मेवाहेसवधीकृत्यतेन तु न ह

राम.
१०६

स्य स्य सामान्यमात्रस्य शविष्यमात्रात्। तदुक्तं निर्विशेषसामान्यमेवेच्छादिवादिता। कथं जपे विशिष्टादिदे० सा
मग्राविशेषात् सामग्रापिशेषादिद्विविशेषादिसिध्यति। कारणानीनु सामान्या जने शक्तितामग्राविशेषात्तु विशिष्टा ० सामग्राविशि
ध्यात्ताप्यंशानां यदा यं सामान्ये शक्तितापि वा विशेषादन्वयाविशेषधीः व्याप्यसंख्यापकसामान्यवद्वे सामग्रापि यत्तद्वैत
सहकारेण पुरुषजैसाध्यथादिरावसिधेकारणालेताद्विशेषा श्रेयते च त्रेधा समवाय्यसमवाये निमित्तते हातयत्तामवेत
कार्यमुत्पद्यते उत समकारणालं पथारयाहोव्यदि। यास्तन्मातिकायं नोतीति तत्समवापि सामंयापि नकारेण विधत्तेतदुगा
कर्मोत्पत्तरस्य समातापि कारणोपपत्तौ सेनजयथापुटेते तुल्ये द्वयसंयोगद्वयत्वेकापालरूपे मित्यादिपञ्चनकार्यगदे
करणेन वा कार्ये स्थिते नियामकं किंतु कार्ये स्थिते नियामकमात्रं निमित्ति यामककारणमिति न च कालत्रयानिकर्तृः कालस्य स्वा
मानजप्रकोपे उपधि लोदेन तावद्देहव्यवहारान्ना च तत्त्वत्पेणा च छिन्नः कालः ० तत्पुत्रमिना ० कालयत्ना गत्वावे नावच्छि
न्नस्य पूर्वकालतद्भासेना च छिन्नः ० कालोत्तानस्य पूर्वत्तमानकालस्य यत्तकद्साधु ० तथावच्च ० तानेत्वेत्यादि तृतीयद

ख. ६.
१०७

लोचसेचतुषेत्तु गोचरमहजानामीति न स्यात्। स्यात्तु सारांशस्य स्थूलकलोपाधेर्द्वे तानवत्सरयो यहितत्वात्। पः का
लोपस्य प्रागलावेनावाच्छेन्नपसतस्य पक्षे कालः। पश्चस्य पस्य प्रवृत्तेनावाच्छेन्न सतस्य विषयकालः यवचमत
भविष्यद्भूतमानत्वानिधनैरनिरूपकमेवास्ति सति नानि च प्रागलावप्रच्छस्योरेनिरुक्तिगोचानाधारसमयानाधाराभा
वस्य प्रागभावताजन्यत्वे सति प्रागभावातिरिक्ताभावस्य ध्वसत्वात्। कोहि प्रागभावस्य नाश इति तदत्रे। तत्रोत्तरे प्रतिपोगेन
नास्तेतानि चरमधंस प्रतिपोगेनेवोपपत्तेरिति रिति चे प्रमाणाभावात्। संशयानिरुक्तिस्त्वं इदमप्यसत्विरोधे सासता
नेविरोधिना केकधाम्मि तो नल स्यतन्निरुक्तिवत्त्वात्। कस्मिन्वामि शो ज्ञाना लपि मान विरोधाभ्यो प्रकाराभ्यापदके ता
न सं पदा ते तदर्थः संशयया ह कां तु तान विरोधिना ना प्रकार कल प्रकार कन जु विरोधिना ना प्रकार के पे न त हा पे संश
य स्यादि॥ ननु कोयं विरोधः स ह। न व स्या न मिति वेत् न सं योग त इ न्य ता भाव यो रे के त्रे व ज्ञो रे स हे व स ता ता अ व छे द
ले हा अ या रा त चा पि न म ह ला व इ ति वेत् म दो सित र्यो हे पर मा रो हि पर मा रा व त र स यो ग च त ह ले त म च पे। न च त त्रा

राम.
१६७

वच्छेदः संभवति तयोः शारवाचतपरमारोः प्रतीकाभावात् तत्राप्यह यावत्तात्त्रालोकमडलः परमारो प्राचीदिशेन यः प्रा
च्यं परमारासे योगमवच्छिन्नं न ज्ञात्वा स्तीचलादायातस्वा लोकस्मिन्नेव यन्माराणो प्रतीक्यीलं प्रसंवतस्य योगलावमवाच्छे
नतीति तन्मतीति स न हि परमारो ज्युर्भान्वतरस्योगेनानवच्छिन्नः कोपिलगोस्तिनस्य निलोगत्वात्। अन्यथा स न गो ल
वेत्परमारो रनि परमान्वतरस्योगेनानवच्छिन्नकापिलगोस्तिनस्य निलोगत्वात्। नवसापि नास्ति तस्य स्यात्प्रमाणान् अ
तएव य एव च पुत्रित्वेत्यात्योतीतस्मात्तद्वत्ताभावाद्योद्देशगलं प्राते योगेनैव समं प्रागलावधस्योः कालगलेयोः वृजदन्वो
न्याभावयोस्तु विरोध एव नास्ति राकास्मन्नेव कपाले एकादो वा स्थितो दात्सेन नु सममन्यो न्याभावस्य विरोधो नियतवेदेषा
त्॥ ॥ अथेदानीं नृके सज्जनकदाहनवेदिप्रसक्तदस्य पुत्रसंभावनायाभ्यासेऽदृष्टापादने विषयं यावप्येवासिते वातिव्यासे
तयोराजे प्रसंगत्वात् वस्तुतस्तु पत्रपराम्प्रेतव्यासिरसेन परानिष्ठापतव्यं तत्र विषयं यावप्येव सिते पि परानिष्ठापतव
सेवातया हि ज्ञानात्मा भवेदित्यत्रालीके विरोधो दृश्यते। यस्तु तर्हः स्वपक्षसिद्धये प्रवर्जते तस्य परतिपक्षं अनुमाने सपदः

खं. ६.

१०८

भक्तलेनीगीभवतेविषयेपुपेचेसानोयेस्तान्नतएवव्यास्यारोपेराव्यापकप्रसजजनकंदन्यपिनिरस्तेरक्षायादनेमिथोविरु
द्धेऽतःआप्तेः प्रवोक्तंकार्यत्वादहस्रजन्यामकुरादिस्यात्तद्विहिततएववर्ततेनमभपिस्मादिति सिद्धेनेवव्याप्येनपुष्टप्रसंगस्य
व्यासेनत्रादधजन्यत्वस्याभयानुभूतत्वेनव्याप्यनारोपादितिरवर्ततेतन्नानदिसम्भावतातत्कंदेतितात्तिकाध्याहउक्तः को
टिकः सशराद्यसौतथादिहृदशोका लोकहमवेत्यशोकस्यवापंप्रायः शतोशेनतुलः स्यादिति। सोपंसशयरावउच्चा
वरव्यवनापिकोटिहृदालम्बनात्तच्चैतसर्वस्मादोयेवसेशयादिन्नरतिब्रह्मासंशयोत्प्रवृत्तो निरापित्वासासबायेवव
नात्। इत्यापादनोविषेपायायपेवसिजेवाव्यासेरित्यप्यसत्। इत्यापादनेप्रसंगमात्रस्यसुलोपिनाहार्पायेयस्यव्या
प्रसजनमस्ति। तथादिनितियदिकृतंजान्यास्यात्प्रयोजानिजन्यास्यादिति तावदित्यापादनंभवतोपिप्रयोजानित्वात्। नया
पिकैः जगच्चसृजतस्तस्यैकैन्नामेत्वेनसिध्यति। तदेवासृजतस्तस्यैकैन्नामेत्वेनहीयतमिति। तथावनात्रप्रयोजस्यव्यापक
स्याहार्पायेयनपंप्रसजनमस्तीति। एवविषयवैषयवस्त्रितेपिनातिव्याप्तिर्यादि। (पृ. ६) मरः कर्मास्याप्यननुमानतात्

राम.

१०८

पहिले को ये पय पाप पय वसितः हे अरस्य सिद्धो कर्त लाभा वानुमाने वाधा तातद सिद्धो वा अया सिद्धे वरागात नुरता रात विपय पाप वसा
नमिति। अत्र च नाति व्याप्तिः यरा लस्य मन्मते कर्त ला व्यापक लेन व्यापक प्रसजना भारा स्य पेतर विद ना य परमात्रा भूयेत व्या
प्तिवलेन यत्र कतेत अविपय पाप पय वा संतोषित के १५ः न के एव य परेत् तान भवेदिति तान वा दिक्त आ पा द ने सौ ग ते
न विरोधो देश्य तो अलीक स्यु तति न च ताने तदिति ते सु ए वा हे न विरोधा या द नीत के १६ किंतु त के म ल शो ये स्य सौ ग ते नो व्य त रा
त न ह न म ये ता यु त्रं न हित के मा त्रे विरोधा या द न किंतु त के दू य रा मि ह व्या य त्वा सिद्धि रिति य त्रु मिषो विरुद्धो ति व्याप्तिः तत्रा
पि हि व्याप्यारोपेण व्यापक प्रसज म स्तीति हो प्र घा नियो न स्यात् कृ त्र को न स्यादित्येकः पदे नि सो न स्यात् आव रो न स्यादित्य
परः। तत्र कृत क आर्ये ज स्मा द व रा आर्ये द त्रि पर स र प्रः ति व ध ना नु मि स नु स त्तैः क टा ण योः प त्ना न ज के वा त्। उ प क र रा
भ ता व पि त कुरि वि मो मि हा मा सौ। अत्रा ति व्याप्ति रिति त न्ना व हि मि र्या वि री धे उ ल य प क स ले व्याप्ति रिति अ न्य पा व स्तु नी वि
ह स्य स्यात् पा प द स ज न्या म कुरा दि स्या स र्था हा तत ए व क र्त ज न्ये स्यादिति। त के सिद्धे नै व व्याप्ये न प्र स र्गो न तु व्याप्यारोपे रो स्य

खं०

१०८

दध्यामिदावदिति तन्ना अयही स्वापादननामातकोभासदरनिमन्तेतुशिथिलमलरति अनुयुगास्वेतादिनः तथाहि मपदि
दाहकतेजोव न स्यात्तरादिविकारिकारि न स्यात्। भवतिवत्तरादिविकारिकारितस्मादाहकनेजोवादिति सिद्धं शंलासः।
तदुक्तेरीकाकता नदिनैलोपपरिपाकहेसोः सविचभ्यरश्मेसुतिनादयगमठरुमतदति॥ व्या। सेकेनारोपित व्यापक
ताकस्यपदनुमानंतत्रातिव्यासिः रज्ज्वदोषदतदापि हि व्याप्यारोपेरा व्यापकनामिति अत्रो अतो व्य। व्याभावप्रतिपेगि
काधारताप्रतियोगि व्याप्यलोनाता व्यापकाभाववत्ताप्रतियोगिकावार कतिप्रतियोगि व्यपकज्ञानत वृष्टा अत्र व्या
प्यज्ञाना व्यापकज्ञानमित्युमितामति ध्यासमतयवेविशेषरीतस्यार्थः व्याप्याभावप्रतियोगिकाया आधारतापका
कतस्यादाहोः नत्प्रतियोगियध्यासीनिर्वह्यादितस्यज्ञानाहेनो ध्विस्विजाभावस्य व्याप्यस्यज्ञानादित्यर्थः एवमपि न
निवेदोवमामेति संशयस्यति यलीपठलेधमरोपादुप न्नापो अनुमितावति व्यापेस्तउत्र विशेषरां च स्याप्य। व्या
पेकामाववत्ताप्रतियोगिका कमवत्तादिप्रतियोगिकाया आधारतात द्यातिप्रतियोगियध्यापकनेर्दमलादितस्यज्ञाने

रत्न

१०८

नवधारितव्यतिरेकस्य तानमिन्पुन्ये तोनपदेकांक्रान्तिमिनावातिव्याप्तिरिति पद्या अच्यवस्थिताभ्यपगम्यमानकोद्युयाधि
कानिद्यसत्प्रतिवधानितर्कः। ननु याधिक्यचतस्मिन्सति आवा। शपकंलंयपाशद्योपद्युनिनोनस्यात्। कायोनस्यादि
न्याहोसमालेकाहत्कोपेभ्यपगतत्वमभ्यपगतचद्युपमनिद्वयापीसतउक्रमनियेति। अनित्वलंवसीपकापेता
विरोधधर्मत्वप्रमाणाविरोधाप्यसाभ्यपगमविरोधात्। व्याप्यारेयकोरेयकोटेहीनत्वत्वत्वायं अन्यथा व्याप्यारेय
व्यापकविरहबुधोः सत्प्रातेपरुपरंस्यात् ननु व्याप्यारेयस्य पराजय इति। सवापंतद्वेः पंतविधः आत्मा अप्रामोना
अपरक्रान्तवस्येतदस्य वापितापेप्रसगवाधात्। नत्रस्वस्यसायेहामारेप्यानित्वप्रसग आत्मा अप्रामोना
सुखतिस्थितितामिरुपेद्वरमेवात्रेधातयादि। धरोपदिहृजन्मः स्यादृतेति नः स्यात्। नचेतत्विपर्यया नुमानेहृ
त्वस्य हेतोरसाधारणतया विपर्ययापयसितत्वमस्येति वा अम्॥ विशेषदर्शनेहसाधारणस्याहोयता। संसपस्यस
अतिपुन्यत्वाद्दुस्वीजस्यानुत्पापनादिति। स्थितौपद्यपंचद्वयतत्त्वहन्तिः स्यात्। नहातयापतीयेत अतएव

प्रसीयलंसलजितलेन प्रमानगोचर इति ॥ तत्रात्माश्रयो न होयः न हि प्रमेयलं न प्रमेयं ते सौ तु चरलपि वेत्तापि जन्मा
 स्यात् ॥ पततस्तपि मिना स्यात् ॥ न चेष्टा पतिः स्वसंप्रेः स्वतपि जन्मलनियमं लनवस्थानात् ॥ सापेन्तापेन्तिलनिव
 धेन सस्यानिष्ठ प्रसंगो न्योन्याश्रयः स्यानात् ॥ सापेन्तापेन्तिलनिवधेन सस्यानिष्ठ प्रसंगो न्योन्याश्रयः
 अयमुत्पत्त्यो होयैव वदस्यः न चान्योन्याश्रयस्यात्माश्रयनिमतत्वेनावश्यकत्वात् ॥ सापेन्तापेन्तिलनिवधेन सस्यानिष्ठ प्रसंगो न्योन्याश्रयः
 व्यम ॥ सान्तात्सापेन्तया भावात् ॥ परम्परया वतत्संभवे ॥ आत्माश्रयनिधी हाप्यं प्रयमोपस्थितस्य स्वतो
 दृष्टकलकल्पनात् ॥ सापेन्तापेन्तिलनिवधेनो निष्ठप्रसंगः चक्रकंदरमुत्पत्त्यो होयैव वत् ॥ अत्रत्रिकल
 मविवन्ति तंचतुः कक्षादेरपि चक्रकलात् ॥ तेषैव हितान्निकव्यवहारात् ॥ सचापंकक्षाभेदे ॥ आपत्तिप्रयोजकी
 मृतस्युरहायाद्यादा नमनवस्था यथा लानं पहिसमानकालीनसमानाधिकरणस्यान्तात्कारविययता व्याप्य
 जातिमत्स्यात् ॥ तहानुपदवेधं स्यात् ॥ सुखवदेवं चतदप्यनुव्यवसीयेत् ॥ अदनुव्यवसीयेतेन नवस्था स्यात् ॥

एवमन्नाभासत्वे प्रामाणिकत्वं कौजायथावीजांकुरावित्यादि। उत्सर्जो विनिगमकत्पुना लाचवर्गे प्रतिप्रद्युने चित्ता
नितुनक्तीः प्रसंगात्प्रकृतात्। तथा हि उत्सर्गस्तु बाधे के काये घोनि यमः यथा तस्माद्दोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्र
माणाता ॥ अथान्यथा सहेन त्यदो यत्तानादयो घृत इति। सोयं भयः साहचर्ये रसो लानात्मकारव न भवति। कुतः
तर्कः स्यात् ॥ अविनिगमस्तु सुगयदुयस्मिन्तयोः प्रमाणाभावादन्यत्रावधारणाभावः ॥ अत्र च प्रमाणाभावो
दोषो न लविनिगमः लाचवर्गे रवे तु स्वल्पपरिच्छेदकत्वं प्रमानां सभावो लानात्मकावपि न भवतः प्रमाणासहकारि
तामात्रेण दूषोक्तको व्यपदेशो ॥ अपि प्रतिवृत्तिरुच्योतरं विरोधपरत्वे तु तदंते वै ॥ अतो चित्तं तु प्रोचितं
स्य प्रामाणिकत्वं विरहः प्रमाणाभावात्तर्गतः। न चार्थोतरमर्थोतरेण परिहरतः को दोषो वा चोपघ्नौ चित्तं न
दोषः स्यात्। तच्च प्रमाणाभावात्तर्गतं वा। यथा गतिवाच्यं ॥ अथमार्थोतरेणैव कथाप्युपवसाने द्वितीयाप्यर्थोतस्यानव
सरप्रसत्तात्। सच यित्तो व्यापि आह को विषयपरिशोधकश्चात्तथादि। व्यभिचारसंकानिरासमहितं सहचारदर्शनं ता

खं. चं.
१११

वत॥ व्याप्तिप्रत्यक्षकारणात्तच्छब्दकारविहृद्कोट्यगनिष्ठमुपनयताननर्क्येणानिवर्त्यते। केवलान्वपिन्यपि साधनसमानाविद-
रणाभ्युत्पत्तिभावप्रतियोगिसाध्यनवेति शंकास्तेवसावप्यपि व्यापकतागोचरात्तथासमाधानसंबन्धित्वेनचित्तवेद्यतयागोचरा-
पिनचशब्दादिना व्याप्तिग्रहे व्याघातेन शंकानुत्पादेन तर्कोत्पत्तिभयनाप्यकारणात्तदोपायविरोधिशंकानिरासमात्रेऽस्य
कारणालोपगमात्॥ एवं च पुरुषप्रयत्नाधीनानुमितारस्य विषयपरिशोधकतापितथाहि। शंसयान्नानाकोत्पद्यस्थितौ
संशयानुसारिरासुप्रस्थितेनानाकोटिलाजिलासापिततोजायतेसंचोशतः साध्याभावविषयतयासाध्यासिद्धिपरिविधि-
नोतत्रतर्कैराकोट्यंतरेनिष्ठमुपनयतासायनीयते। यथाप्रबुविषयसंपत्तान्नबुद्ध्याभ्युत्पत्तिरासाध्यानिष्ठप्रतिसंधाने
नेत्येवंपरिशोधितोतविषयेतर्कैराकेवलसाध्यकोटिकजिलासांतरउत्पादितेसमुत्पद्यमानतृतीया नेंगपुरामर्शानुमि-
तयेप्रभवतोतितर्काभासस्तुरेष्टापादनं। अनुगुणाः प्रशेषमलोविषयेपापयेवसितोमियोविरोधस्येति पंचधाऽत्रा-
त्राघेवितप्रिदंप्रापयेसुर्यासिद्धिगदृतीयेसिद्धसाधनं तृतीयेव्याप्यतासिद्धिः वतुयेचधः पंचमेसत्प्रतिपातितत्वं

राम.
१११

वत॥ व्याप्तिप्रसक्तकारणोत्तच्छब्दविरह्य कोटवनिष्ठमुपनयनानुपपत्तिमिदं प्राकृतं तु तच्च स्वसकलप्रमाणासहकारितेति व्याप्य
ते॥ तच्चापुत्रे॥ विषयेषां पदेषु वसानेन स्यात्तच्छब्दोभासते च॥ तत्र येषु वसानेन तादृजितर्ककृते व्युत्पत्त्यामेव तर्कस्योति नोभयथाप्यसाप्रत्यसा
द्युगतेति मेवेति येषु पदेषु चाप्यप्रत्यसादिस्थलेनाप्येव स्यात्तथापि विषयेषां विसानयोग्यतावतैर्वादे वेदशब्दे वाप्यप्रत्यसादि
सहकारिभवात्तथापि येषु च रूपात्तदाभूतलवब्धशेनोत्तरः स्यादिति यत्तु द्वयोरपि स्वव्याघातकत्वादिति युक्तं तदुक्तं
न मतः प्रागेव निस्तमिति रचनार्थः सौत्रस्य तथापि यथा मयस्त्र अविज्ञातत्वेयं कारणोपपत्तिस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कश्च
उत्तरेति लक्ष्यनिर्दिशशेषेन सणाप्य अत्र न ह्यतिक्तेनानमात्रेति व्याप्तिरुक्तं अविज्ञातत्वेति नाविज्ञातं विशेषतो ता
तेतलं तवास्तं च पदेषु स्यात्तस्मिन् अर्थविशेषविशेषात् सामान्यसां प्रथमं तानेव तर्कहितुं संशयहेतुर्लभ्यते एवमापि तत्ता
यादिविग्रहेणावह्वीहोमूहज्ञानमात्रे व्याप्तिरुक्तं अर्थेति तथावत्तीयाविग्रहानंतरवद्वाहिसंभवा विषयसहा
मीवनेन स्फोरिता नियतेषु पुनर्निष्पन्नैः प्रत्यक्षैः समुद्भूतैः एवमापि संशयेऽतिव्याप्तिः तद्वारणापकारणोपपत्तौ

१३

राम
११२

शेषविधानेनभवति नह्येदृशविधेययोरेक्यं संभवतीति॥ मेव॥ प्रमेयत्वं प्रमेयत्वप्रतियोगिकान्योन्याभावाच्च योनमपती
त्यास्याविधेयत्वात् तयावप्रमेयत्वं प्रमेयत्वं प्रमेयत्वं प्रमेयत्ववन्नि प्रमेयत्वान्यत्वात् ननुवाभावप्रतियोगीनविशे
षणा आभावावधौ प्रतियोगिनोऽप्यनुष्यप्रेः वेशापत्रेः नोपलक्षणं आभावमात्रातिधेस्तर्हि स्यात्तयावतिप्रसंग इति चेत् न स
वेदित्विधेयमात्रात्तदनेव्याद्यातस्यादिति व्याघातप्रातिर्वधोस्तुपस्तर्ह्येतत्सुक्तं तदसुक्तं द्वयोरप्रसंगत्वात् प्रसंगस्यैवचतत्तये
त्वं अन्योन्याप्रपादादनालित्वं दतोभिन्नतयाज्ञातत्वात्तस्मादप्यभिन्नतयाज्ञातव्यः ततोभिन्नतयाज्ञाताद्यात्मात्तसोऽपिभेदत
याज्ञातव्यरस्यभयाप्यभेदज्ञानवानमेवभयमपित्तानंनस्यादन्योन्यामोलित्वात् इत्यस्मादप्योन्याप्रपञ्चः नलन्याप्रम
पद्यतेन्यायाद्याप्रसिद्धेः एवंवक्तव्यं दत्तत्रयरम्यरापरमधिकेणिविशेषः अन्योन्याप्रपादादानमेव सत्यं किंतुप्रकृते
नैवंनहियत्ताभिन्नतयाज्ञाततयसोभिन्नतयाज्ञाततयउक्तलोवात्तनपियत्ताभिन्नतयाज्ञाततवरीः कंतुप्रतियोग्यपुन्योगिनेः
स्वरूपेणज्ञानेयकत्वादपरस्तस्मादन्योन्याभापरयवज्याप्रतीयते सातुतेदधीस तात्त्व्यप्रीतिप्रमेयत्वाहा माप्रपत्तुन

खं.दे.

११३

दोषः प्रामाणिककलात्सर्वकारणयोर्मोक्षायोपनय गात्रयणात् एवं दत्तजन्मदोषकं ॥ वीजकुरादचनववस्था
चनदोषः अन्तेर्मेहाश्रयणो न प्रामाणिककलात् चक्रे तु व्याजित्तत्वादिष्वमेव च न लदन्तरमेहं अनवस्था तु पुदिद्रु व्यंद्रु
समवेतलनियतं स्यात्तदागुणा कस्मान्नतर पसमवेतलनियतले अत्र पववस्था न स्यात् ॥ अवयवावयावेषसंगो नि
रवापिरिते सुनिरस्तमेव त सावपमनवरस्थाकारणामुरवीतुवीजंकुरादो न दोषाय प्रामाणिककला - तु प्रमाणा
नास्तीत्यात्माश्रयादपस्तत्र दोषाभावान्तरहे प्रमाणाभावस्तत्र तत्रैवं व्याता मुजा । आश्रयादुद्भावनेतीरवेडने तत्र
अत्माश्रयादिव्यवस्थापनाश्रयादिव्यवस्थापना एवानिरस्तलात् ननु गगदागलसंरोमाभे त्रमाभिचंवेत्तत्र प्रमे
नोकेविदस्युत्तरवर्ते नवानुत्तरामेवा नापेत्तरिततव उत्तराह उत्ततिपत्तेरप्रतिभात्तात् नान्विदमुत्तरानर्हमिपि
वाक्यमेवेति चेत् तत्र अवस्तुनि निययो रप्रवसत्तात् ननु वध्यासुतशसविमारीकमेरोमेवेति वाक्यादपि तदुपरक्तमसदा राम
सतेकषमन्यथा च वादिनामतमायतास्पति ॥ असात्तावकर्षततो विमुखस्यादिति तत्र ॥ वध्यासुतइत्यतो वध्यासुतयोरन्तयः ११३

खं.दे.

११४

क पताञ्जसासुतान्वयेवाधात् अजननीहिसावं आयदेनैवोपस्थितातस्माद्व्यापासुतान्वयेनिषिध्यतरवावं
ध्याचपः नतुवंध्यासुतीनिषिष्यते प्रातेयीगिति व्यासिद्धिपराहतेः पञ्चुर्जैखंडवनिकस्यप्रशेषतनुत्सो योजन
विषयपातरं श्रृंखलातस्यशोषोत्रिधातमातिमत्तत्रेपेतिरवंजनकतोपादिष्वेतिरवंजनोद्धारकतोद्येसमावासेति
साध्यादित्यामोतेसर्वतुराप्रमिति॥ पदसपादस्यमहासुनेमंतविषडितंयहितमातिनामुनाउतनगेनउेनतदंज
साधुनामयोबतंयशपतिवीतमत्तराः लसंसौवेनैतेपोपिनीरक्षीरविवेव नोसुकुतीराजहसोयमे इतिम
हामहोपाध्यापसोन्नेअश्रीवावस्यतिविरचितखंडनोद्धारः समाप्त ॥ ॥ समयेकार्तिकसुदि ॥

रामः

११४

संकीर्णप्रमेयलक्षणखंडनं तृतीयपरिच्छेदार्थप्रपञ्चं ७४३ अग्रे पुत्रद्वय ७५ पर्यंत
प्रसिद्धं तदनेन ग्रन्थे स्मृतं इति नूतन एव तृतीयपरिच्छेदालिख्यपितोस्ति।

श्रीगणेशायनमः। श्रीहर्षविद्वत्प्रणीतपदार्थखंडनाख्यग्रंथानुक्रमणिकालिख्यते। तत्र चत्वारः
परिच्छेदाः। प्रमाणतदाभासरखंडनं नाम प्रथमः। आरंभप्रपञ्चः। निग्रहस्थाननिरुक्तिरखंडनं नाम द्वि-
तीयः। ६६। सर्वनामार्थनिरुक्तिरखंडनं नाम तृतीयः। ७२। संकीर्णप्रमेयखंडनाख्यश्चतुर्थः परिच्छे-
दो मूलनो लक्षणमसागरकृष्णरायहस्तेन पुण्यग्रामेश्वरकृष्ण ७३३ लिख्यपित आद्यंत पत्राणि २०।

११४

१२५

B. 123
4

श्रीहर्षप्रणीतरवंडनोहारोवाचस्पति
मिश्रप्रणीतःसमाप्तः

११४